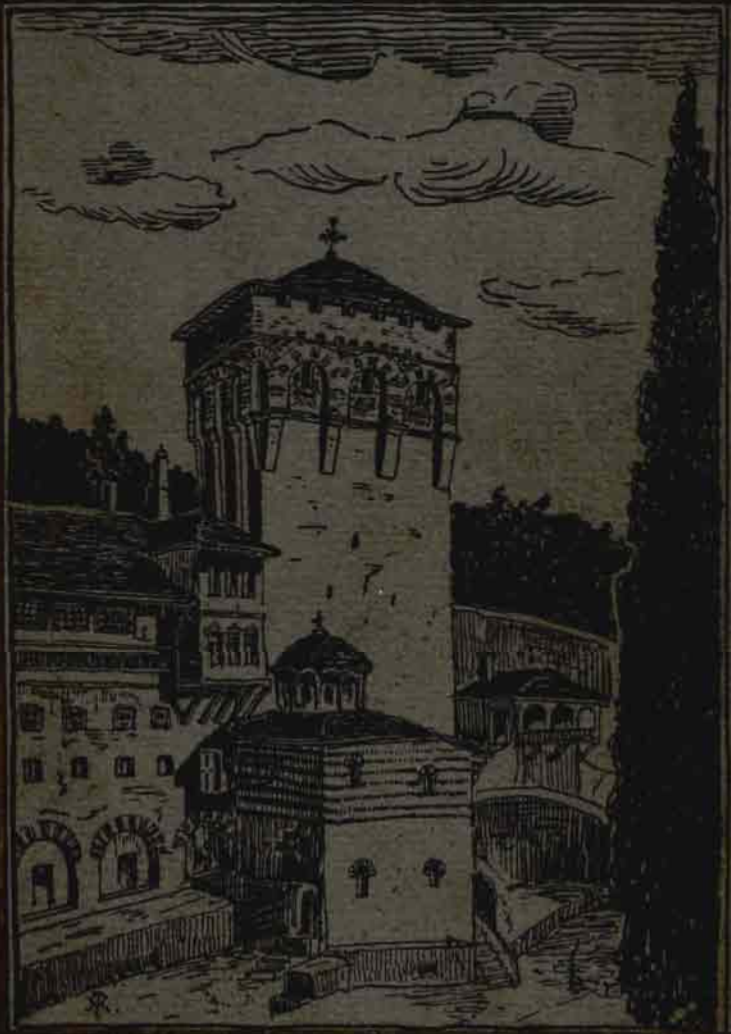

47

Наставнички савети наредују
своје чланове Павлом Петровићем
одличан уметник у наукама, и
одличан војак.

Београд, 28 јуна 1932

Лист. бр. 403

Директор Гимназије,

Гимназија

Др. Ф. Симић

Професор

Арх. ЖАРКО М. ТАТИЋ

ТРАГОМ ВЕЛИКЕ ПРОШЛОСТИ

СВЕТОГОРСКА ПИСМА И МОНОГРАФСKE
СТУДИЈЕ СТАРЕ СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Дело илустровано са 197 слика и цртежа у тексту 2 табле ван
текста и 27 заглавља и иницијала комбинованих од стране писца

Са предговором од
Др. РАДОСЛАВА М. ГРУЈИЋА
редовног професора Универзитета у Скопљу

БЕОГРАД

1929

а измаку је већ једанаести век како је романтична Гора Атонска, на лепом Егејском Мору, постала једна велика, искључиво монашка колонија. — Као таква она се брзо прославила побожним животом својих становника, пустињака и подвижника; а обасута, уз то, и легендама о појавама на њој Богородице, њене заштитнице, и о чудотворној моћи разних њених икона, она је врло рано добила име Света Гора.

Благодарећи, за тим, великим даровима византиских, српских и других православних владалаца и власти, Света Гора је ускоро постала не само врло богата монашка област, него и један од најзначајнијих центара, како велике побожности и оданости православљу, тако и хришћанске науке и уметности. Тада су многи њени угледни манастири поседовали велика властеоска добра, села, земље и људе, по целом Балканском Полуострву, а нарочито у Византији и Србији. У вези са тим богатством, њихови дворови на Св. Гори добили су, — у главном због опасности по њихове ризнице од гусара, морских разбојника, — потпун изглед средњевековних владалачких и властеоских утврђених градова, опасаних бедемима и високим тврдим пијерговима (кулама) за одбрану. Знатан део тих утврђења и данас је очуван, те већина старих светогорских манастира пружа врло лепу, занимљиву и у многим верну слику, не само старе црквене него и средњевековне профане архитектуре.

Када су, пак, у XV. веку сви балкански православни народи потпуно изгубили своју државну самосталност и потпали под власт Мухамедоваца, осиромашили су и светогорски манастири; али је ипак, и кроз векове робовања и пљачкања, у патњама и мукама, Св. Гора ус-

пела да свима тим народима, поред живе вере и побожности, у својим зидинама очува још и читаве ризнице великих дела науке и уметности из времена њихове старе славе и величине. Стога је она и данас врло важна и значајна, не само за побожне поклонице и религијске мистичаре, него и за научнике и уметнике уопште.

За нас Србе, Света Гора има још и нарочити значај. Сем тога, што се по многим њеним манастирима (грчким, руским и бугарским) налазе драгоцени сведоци наше старе политичке, економске и духовне моћи, — владалачке златом печатење повеље, одлични рукописи и разни уметнички објекти у драгоценом металу, — у њој се налази и врло видно место заузима и манастир Хиландар, задужбина најславније старе српске династије Немањића. Он представља и данас непроцењено благо, не само као ванредан архитектонски објект и наше старо духовно средиште, за које су везана толика велика имена наше прошлости, него нарочито као главни архив, библиотека и музеј наше средњевековне и доцније културе, књижевности и уметности.

На жалост, та наша драгоцена ризница ни данас још, ни из далека, није испитана и проучена систематски. После лепих публикација нашег сликара Димитрија Аврамовића из половине XIX. века, који је нашем научном свету први свратио пажњу на двагоцено благо, што га чува Света Гора за историју српскога народа, одлазили су многи, и наши и страни, научници и уметници у Хиландар и Св. Гору; али, нико још није успео да дâ потпуну и верну слику, ни свега онога што се налази у Хиландару за проучавање наше народне прошлости, а камо ли по разним другим светогорским манастирима.

Аутор ових „Светогорских Писама“, Господин Жарко Татић, — који се као архитект специјализовао за стручно проучавање наше старе црквене и профане архитектуре, и већ у томе правцу дао неколико лепих монографија, које се, поред оних до сада необјављених (Старо Нагоричино, Св. Андреја на Трески) у другоме делу ове књиге поново објављују допуњене и сакупљене на једном месту, — провео је у пролеће 1925. год. скоро два месеца у Св. Гори, а нарочито у Хиландару, снимајући и проучавајући све његове архитектонске објекте. И да није тешка болест Госп. Татића оборила у постељу, наша наука би имала до сада бар архитектуру Хиландара потпуно систематски обрађену; јер је он, са необичном преданошћу стручњака, родољуба и фанатика, целог себе жртвовао науци. И управо је за дивљење, како Госп. Татић, и ако је већ више од две године везан тешком болешћу за постељу, са енергијом здрава човека обрађује раније прикупљену грађу за своје студије, и сваке године објављује

по коју монографију о старој српској и византијској архитектури у „Гласнику Скопског Научног Друштва“ и другде.

„Светогорска писма“ Госп. Татића, штампана су први пут у „Политици“ за 1925. год. Њих је Госп. Татић писао, већином у Хиландару, под живим импресијама дивне светогорске природе и манастирског живота, који сав одише дубоком старином, свежином легенда и снагом мистерија. Сем тога ова писма, својим богатим и одабраним илустрацијама, фотографским снимцима и лепим цртежима самог Господ. Татића, поред информативне путописне садржине, имају и родољубиву тенденцију: да освеже национални понос нашега народа, упознавајући и шире народне слојеве са драгоценом оставином на Светој Гори великих предака наших, — са наслеђем које је Хиландар умео да сачува кроз векове тешког робовања и преда данашњим нашим слободним генерацијама.

РАД. М. ГРУЗИЋ.

олико ли промена претрпи свака идеја од када се зачне па док се не оствари! Када сам наумио да издам ову књигу, имао сам жељу и идеју, најпре, да све своје монографске студије старе српске архитектуре, које су, у облику засебних чланака, по разним научним часописима, или у облику засебних одељења у монографијама које издаје Нар. Музеј у Београду, биле већ до сада штампане, сакупим у једно, те да их тако учиним приступачнијим, како мојим драгим колегама, архитектима, инжењерима и научним радницима тако

и свој осталој отменој читалачкој публици која овакве студије воли и прати.

Жеља ми је затим, мало порасла! Уз оне које сам одабрао, до сада већ штампане монографије, зажелио сам да видим још и коју нову, до сада нештампану, да би тиме интерес за књигу био што већи. Али све то није било, по моме мишљењу, довољно, да пробуди интересовање оне најшире и најмногобројније читалачке публике, опште публике, оне, од чијег интересовања или неинтересовања зависи успех књиге! „Светогорска писма“, чинило ми се, допринеће много томе! Она су и тако, спремна, чекала на свој ред, а оно мало, што је од њих у „Политици“ било публиковано, давало ми је наде да нећу погрешити ако их, сада већ у целости и богато илустрована, будем поново дао на свет.

Лепи одзив претплатника међу којима има људи свих друштвених слојева, дао ми је храбрости да (управо) загазим у прескупу штампу са мноштвом слика и цртежа. Почев од радника па до инжењера, од калуђера до епископа, од војника до ђенерала, од ђака гимназије до про-

фесора универзитета, од скромних слушкиња до највиших дама, — списак мојих претплатника кипти од пријатног шаренила! Хвала им свима на потпори и поверењу! Дужан сам пак, да највише захвалим својим драгим колегама госпођици арх. Жанки Богдановић и арх. Драгомиру Тадићу, који су се, не жалећи своје прескупо време, братски заузели и сакупили велики број претплатника овој књизи. Племенитој и уваженој госпођи Марици Вук. Ђоровића професора на Препарандији у Дубровнику нећу никада успети да се чиме одужим нити да јој довољно захвалности нагласим: међу гласовитим дубровачким Госпарима и лепим Дубровкињама она је успела да рашири књигу у сразмерно највећем броју!

Господину Д-р Радославу Грујићу професору Универзитета у Скопљу, који ме је задужио својим лепим предговором за ову књигу, благодарим на превеликој пажњи и потпори.

Априла 1929.
Београд.

ЖАРКО ТАТИЋ.

ТРАГОМ ВЕЛИКЕ
ПРОШЛОСТИ

I. ДЕО

СВЕТОГОРСКА ПИСМА

ЖТ 923

I.

СОЛУН, МАРТА 1925.

обожни поклоници светих места, пошавши из Србије на хаџилук, имају своју прву етапу у Солуну (сл. 1.) Солун је њихово зборно место куда се они сакупљају и опредељују, ко на велики хаџилук, у Јерусалум, ко на српски хаџилук, у Хиландар и Свету Гору. И једни и други када се врате дома с поносом носе титулу „хаџије“, па чак и на фирму себи стављају „Хаџи“ — испред имена. Ова титула прелази и на потомство, али је потомство ставља испред презимена. Тако, ако је на пр. извесни Богдан Стојиловић ишао у Св. Гору и Јерусалим, он ће се назвати Хаџи-Богдан Стојиловић, а његов син Влајко, зваће се Влајко Хаџи-Богдановић. Али, има и непотпуних хаџија, — оних, који су пошли па су се вратили; на њихов рачун се праве често шале и издевају им се имена. Прича се на пример у једној паланци у Србији о једноме, који је био пошао на хаџилук и дошао

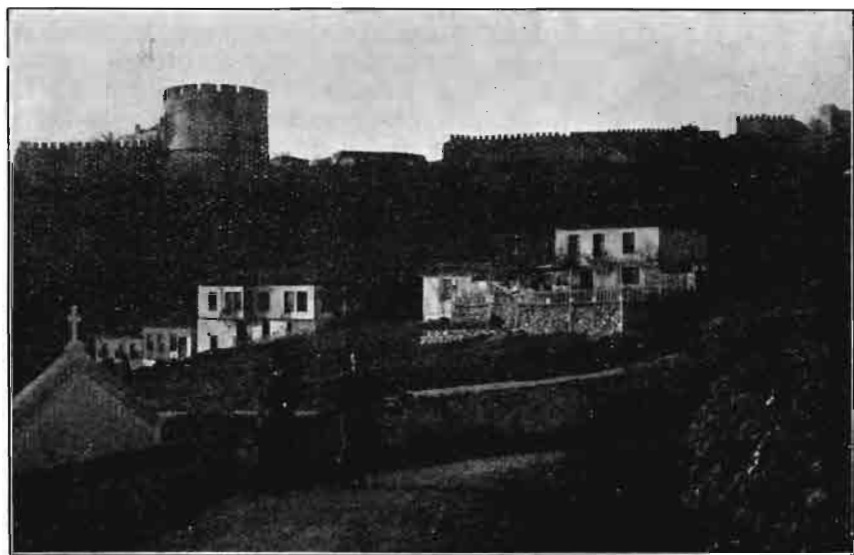
Слика 1. Солунски Кеј (пре пожара).

до Солуна, али, како је тада, пре тридесетак година, ретко било пароброда, који су тамо свраћали, ишло се обично једрилицама. Паланчанин је био дошао баш у незгодно доба, када на мору владају ветрови, и, не смејући да се укрца у лађу по рђавом мору, а како, сиромах, није ни знао како изгледа море при лепом времену, он се, уплашен, врати дома, и тамо,

поред бескрајних паланчанских изругивања добије и титулу „Хаџи-Пишман“, која му је остала до смрти, а његове потомке још и данас зову „Хаџи-Пишманови“.

Солун је велико и за нас важно трговачко место; баш ових дана долазила је једна комисија да прими нашу трговачку „слободну зону“. Солун је био база одакле је одлазила наша војска на бојно поље, дошавши с Крфа, ах! али, ми нећемо, овога пута, да се занимамо Солуном као таквим. Пошли смо на хаџилук, па ћемо гледати да се прошетамо по старом Солуну, по ономе какав нам је остао иза Византије, у колико га још има (сл. 2.) Посетићемо зато неколико његових старих грађевина.

Пролазећи главним старим римским путем *via Egnatia*, који је данас улица, проћићемо кроз велелепни оронули славолук Галеријев, од кога мало у десно, кроз једну

Слика 2. Један део старих зидина солунских.

Слика 3. Изграђивање новог Солуна са перспективом Св. Софије.

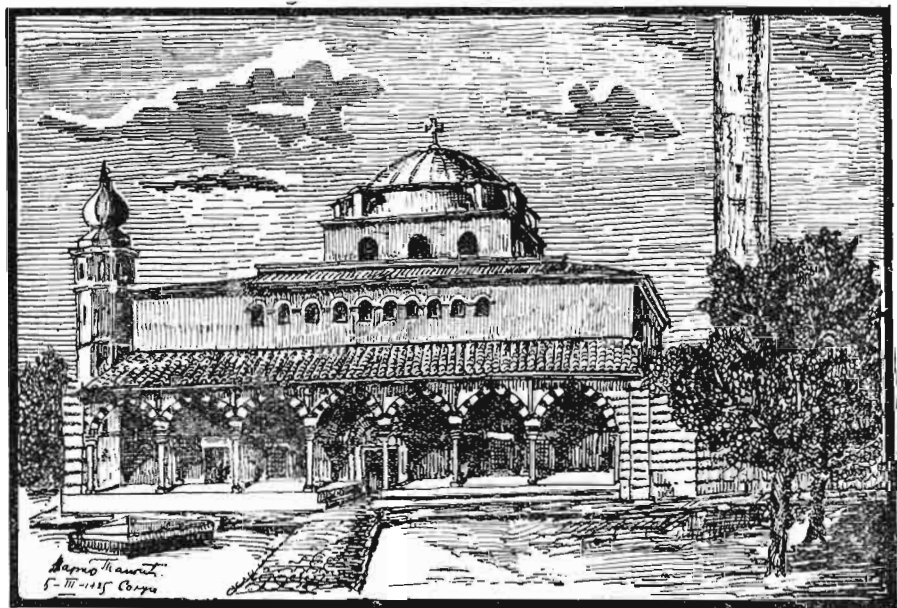
малу улицу видимо колосалну ротонду Св. Ђорђа из IV века. Та ротонда, у којој су данас смештене избеглице из Мале Азије, својом огромном масом, својим снажним зидовима и луковима и колосалном куполом која ипак лако лебди, као небо, над свим тим чудовишним наслагама, представља нам једну драгоцену успомену на миноуло, велико доба Јустинијанове Византије, доба великих потеза, још већих амбиција, доба „јустинијанско“.

Изишавши на нови, велики трг, који је данас, после пожара, саграђен онде, где је некада био центар „Безистена“ покривене чаршије, и погледавши ка истоку, видимо где се сада, када се на рашчишћеном згаришту старогa подиже нови Солун, који и не личи на онај стари, перспектива једне дивотне нове и широке улице завршава старим монументом, чувеном солунском Св. Софијом (сл. 3.). Њезина пространа порта добила је данас једну нову капију, зидану у староме византиском стилу (сл. 4.) а фасада, један од поноса Византије, незнатно је искрпљена и окречена (сл. 5.). Кад уђете у ту прастару цркву која је живела вековима и вековима, која је видела много сабора и чула много полемика иконокласта хезихаста и разних других, која је надживела многе светце и аскете, која је прегрмела многе покоље, рушења и пожаре, али је, ваљада, најсрећније преживела онај ужасни пожар у ноћи између 5 и 6 августа 1917 коме је и писац ових врста имао прилике да присуствује, кад стане човек под оне огромне сводове (сл. 6.), под оно дивотно јајасто кубе које виси на своје четири латице

Слика 4. Капија на порти Св. Софије.

тако лако као да ће сад, попут дечијег балона, да одлебди у висину, кад најзад угледа божанствено изражени свечани лик Богоматере која се са малим Христом на рукама моли за њега у своду огромне абсиде, у оној све-

Слика 5. Западни део фасале Св. Софије.

чаној полутами својственој византиским црквама, тек тада човек, донекле, може да схвати шта је велико, тек тада може да докучи понешто од византискога мистицизма, који и сам, тога момента преживљује.

Иzlазимо скрушени из ове велике богомоље, на свежи солунски ваздух раногa пролећа, ваздух који пири право с бeлогa Олимпосa, а који је у ово доба једина прилика да се ухвати и надише.

Слика 6. Унутрашњост Св. Софије.

Продужимо мало на више и опет хватамо *Via Egnatia*, да се дохватимо правога пута ка Св. Апостолима. Али гле! Погледавши у једну малу и криву улицу, угледамо капицик обрастао лозом и обасјан сунцем, кроз кога се, у дубини види красна панорама једне мале цркве. Брже тамо! То нисмо знали! Тамо нам је Св. Пантелејмон, мала црква из 14 века, која личи много на српске. Видео сам јој некада слику, када је имала своје старо рухо: оно рухо од црвених цигаља и жутога камена

а прозоре од стакла углављенога у гипс. Данас је то рухо промењено! Нашао се неки побожни хришћанин. који је „за душу“ хтео да потроши новаца и „оправи“ цркву, а владика, припрост, ваљада, као и он, дозволио му је то. И сада више немамо красне фасаде Св. Пантелејиона Солунскога! Немамо је, као што немамо ни многе друге, као да не живимо у веку у коме живимо! У овоме погледу Грци нису бољи од нас, али, да ли то треба да нас теши!

Излазимо одатле, да на брзу руку ручамо, да се мало одморимо и да продужимо.

Одлазимо, најзад, у велелепну цркву Св. Апостола, (сл. 7) цркву са пет кубета, ону, која је, кажу, имала

Слика 7. Црква Св. Апостола.

највише утицаја на изградњу наше Грачанице! Ја то не бих могао рећи! Наша Грачаница има доста сличности са овом црквом и у плану и у фасадама а нарочито у изради њиховој, али, оно што је главно, дух Грачанице је сасвим други. Кроз пропорције Грачанице провејава дух скулптора и дух архитекта у једно, докле је Св. Апостоле градио обичан мајстор, какав је и сваки мајстор који добро зна свој занат. Код ове, ипак велелепне цркве, са уживањем гледамо на њене шарене фасаде, на њене дивотне абсиде, код које је циглом рађено као каквим мозаиком.

У унутрашњости ова црква не показује ничега особитог напротив, може се пре рећи да је ружна, као и све њезине друге, оне што имају висока а уска кубета.

Простор је изнутра узан и непрегледан, кубета изгледају дубока као какви бунари и никад човек, без напрезања, не може да сагледа теме таквог кубета. У опште узев, докле код онаквих цркава, као што је Св. Софија човек још с прага сагледа наједанпут целокупни простор унутрашњости лако и без напрезања, дотле код оваквих цркава, са пет уских кубета, човек није у стању да једним погледом прегледа целокупни простор. Докле овакве цркве дејствују само својим китњастим спољним изгледом, где пет кубета дају немирну и живу силуету, дотле онаква врста грађевине као што би била Св. Софија у

Слика 8. Унутрашњост базилике Св. Димитрија после пожара 1917. год.

Солуну, дејствује на гледаоца само својим унутрашњим простором, који даје утисак величине и пространости, утисак монументалности, а у својој спољашности даје такође снажан утисак масе и монументалне мирноће; линије овакве грађевине упуошћене су и мирне, на супрот онима првим, где су масе живе и разбацане а линије немирне и испрекидане.

Полазимо најзад натраг, у кварт вароши који је највише страдао од последњег пожара, где је чувена црква Св. Димитрија.

Сами светац, Св. Димитрије, јесте заштитник града Солуна и у његову част прастари Солун био је назидео велелепну базилику са стубовима од мрамора, украшену мрамором, мозаиком и бронзом, са многобројним гале-

ријама и величанственом абсидом. Пожар у 1917 години начинио је од ове дивотне грађевине болну руину, од које је данас остало само нешто зидова и разломљеног камења. Солун је заиста претешко био кажњен када је изгубио ову своју дику, ову своју прекрасну богомољу, али је данас у Солуну остало мало кога који ће за њом зажалити, Грка је ту у опште мало, много је Јевреја, а њима није много стало до цркава.

Морамо већ да пожуримо, да се још враћамо у хотел, да спремимо своје ствари, јер је вечерас у 6 часова укрцавање у брод за Св. Гору.

Сл. 9. Грчки жандарми (евзони).

II.

КАРЕЈА, МАРТА 1925.

ош за видела, по лепој, тихој вечери са црвеним небом, укрцали смо се у доста велики брод „Спарту“. Овде смо се морали да задивимо грчкој вештини изумавања начина да се публици измами новац из џепа, макар и на начин какав би код другог света у најмању руку био стидан. Наиме, пропис је у солунском пристаништу да се у лађу не може ући директно с кеја већ из чамца, макар лађа и не била далеко од обале, макар била привезана уз обалу; гувернер је решио да се баркарима не укида могућност зараде и тако је путник оптерећен једним наметом од 5 драхми за себе а по једну за пртљаг, да би с кеја био барком превезен у пароброд. „Спарта“ је баш била привезана чврсто за камени кеј. Требало вам је само пружити један корак и с кеја доћи право на кров лађе, без по муке; овако и ви и сав ваш пртљаг квасите се спуштајући се у барку, затим обилазећи околу лађе — тек да се каже да сте се возили — онда се из барке прекрцавате у лађу, преко покретних степеница које висе доле и с муком се испењете на кров, докле се баркари зноје дижући горе ваш пртљаг, у томе зноју, без потребе и не честито проливеном, зарађују себи хлеб, измамљујући вама непотребни издатак за ту измишљену услугу.

Напоследку, кад већ и мрак поче падати, зазуја велика сирена и лађа полако крете...

Море глатко као огледало, мали вечерњи ветрић с мора пири и додајући се ономе што га производи само кретање лађе, пријатно струји околу вас и чисто вам не да да уђете у салон, где је већ објављена вечера. Хиљадама светиљака које оцртавају силуету Солуна у мраку, све ситније и ситније жмире докле се све оне не претворе у једну бледу светлост, која се полако губи са хоризонта.

На броду и у салону необично! Све сами мушкарци, много калуђера, а оне две три даме, што путују за Кавалу, скупиле су се у једном ћошку. И њима је чисто необично наћи се у овој множини све самих људи и црноризаца, зараслих у дуге косе и браде, обучених у дуге и широке расе са широким рукавима. Но, ваља се сетити, да нас овај брод носи у земљу необичну, земљу где женска нога већ од толико векова на овамо није (тако рећи) крочила. Лађа, њен салон и остало у њој, није, дакле, занимљиво. Неки Грци, да би прекинули време, а ваља да би се и разонодили, навили један грамофон, који сатима не престаје ређати све саме класичне опере италијанске. Једва дочекасмо да дође време спавању и свак оде у своју кабину.

После дванајест часова пута, у саму зору, брод пристаје у Дафни, где се налази једино званично пристаниште светогорско. Јутарње руменило једва је почело да милује, бели, под вечитим снегом врх Атоса, лака измаглица обавија пошумљена, кршевита брда Свете Горе.

— Оно је Свети Пателејмон, оно је Ксиропотамо, онамо Дохијар, Св. Павле, — оно су ћелије и пештере где су живели, чувени са својих подвига ови или они прослављени калуђери — светци; с друге стране су Лавра, Ивир и ваш Хиландар... почеше на једанпут да нам објашњавају они исти чупави и неумивени грчки калуђери, они исти који су с нама путовали, а који до сада — баш нам беше за чудо! — не хтедоше са нама ни речи да проговоре, ма да су и сада с нама говорили мешавином свих могућих језика па и српског, и ма да смо их ми у више махова још из Солуна по нешто хтели да запитамо.

— Ваш ће краљ сада да узме целу Свету Гору под заштиту, ми смо сами то тражили, јер Грци са нама сада раде оно што ни Турци нису хтели толико векова: сва су нам имања одузели, па сад немамо од чега да живимо! Само Хиландар, српски Хиландар нису смели да дирају! — Радо вас гледају и примају због те своје велике и пуне жеље.

Још док се не бесмо искрцали, стајали смо дуго поред оградe на крову и гледали како се послује око исто-вара и искрцавања. Ларма и дрека, довикивање и псовка на све стране! Три млада калуђера довезла се од некуда на једној малој барки и весело разговарајући уживају у војњи и чистом морском јутарњем ваздуху. Онамо опет неки други калуђери довезли велику барку — магуну, и почели да истоварују неку робу из наше лађе. На обали се види један читав караван мазги са мазгарима у засуканим расама са камилавкама на глави и брадама дугим до средине груди! Њима опет, заповеда један младолики калуђер у истоме оделу са

јако широким рукавима на мантији и са високом крутом камилавком преко које је пребачена панакамилавка. Биће да им је то какав старешина, или иначе свештеник, јер му сви прилазе и љубе руку а он их благосиља! Заиста необично! Оволика множина „попова“, па још каквим разноврсним пословима заузети! Ми смо научили да видимо попове међу светом, по једног, по два, ретко. Научили смо да их видимо како „попују“, заповедају и лепо се носе; највише да који тера своја кола. А овде, поп истоварује лађу, весла, товари мазгу, тера мазгу, прљав је и похабан, гладан и ненахрањен!

Кад смо се искрцали, одмах смо се упознали с једним трговцем, по пореклу Дубровчанином, који је дететом отишао од куће и једва мало српски зна. Говорећи коректно италијански, он нам понуди да му будемо гости до одласка у Кареју, јер овде и тако нема гостионица, и одмах нареди своје слуги, једноме калуђеру — пустињаку (који не припада ни једноме манастиру) да нам прихвати пртљаг и испржи свеже рибе!

Ипак смо имали среће да истога дана кренемо у Кареју — испочетка су сви мазгари били заузети — јер нам ускоро стиже у помоћ из Кареје доајен свих мазгара, чувени арнатин из Корче „Буза“, који је и српски добро говорио, и који потовари своје мазге нашим пртљагом, нама даде две за јахање, и када све би готово он подвикну громко:

— Ђја! И-ооо!

И караван крете!

Пут до Кареје цео је калдрмисан, али је поред свега тога врло мучан и тегобан. То је, управо, пошира коњска стаза, на многим местима пролокана дивљим бујицама, те је, поред све лепоте природе, путнику који први пут путује оваквим путем, врло неугодно. Невероватне узбрдице, низбрдице, рупчаге, наилазе сваког часа и човек једва има времена да погледа околу себе.

Панорама је на сваком кораку другачија. Често се пута види у исто време горостасни Атос покривен вечитим снегом, и море, са својом топлом чивитном бојом и лаком измаглицом која се подигла од испарења.

По путу често срећемо калуђере који терају мазге натоварене бурадима уља и вина или грађом за извоз.

Испевши се на преседлину, вододелницу полуострва, и излазећи из једнога малог усека, наједаред се пред нама указа живописна панорама Кареје, калуђерске вароши и престонице Св. Горе (сл. 10). У саме зеленилу изникле су многе лепе куће, многе цркве, параклиси, кубета, кровови покривени шкриљцем. Многобројна витка и висока стабла кипариса надкриљују ове зграде и својим дубоким зеленилом дају им свечан утисак. Последњи, као злато жути зраци сунца на заходу преливају целу

Слика 10. Изглед Кареје и Атоса.

ову живописну слику извесним влажним, животворним током, и утисак, који се тада добива, остаје за увек! Но, кад се уђе у само место, међу зграде, добива се један силно мучан утисак, утисак напуштенога места. Одасвуд гробна тишина! Пролазимо кроз најглавни у улицу, широку око три метра, па нам се све чини као да смо на улазу у град. На улици нигде никога. По који пут промакне тамо или амо по која црна калуђерска силуета и само тек бахат њених ногу јавља нам, као у глуво доба, да то није био фантом, већ живо биће, које на ногама носи грубе цокуле потковане клинцима и које идући по каменим плочама чини тај једини шум! Нигде отворенога прозора нити какво насмејано женско лице да извири иза његових капака! Нигде звонке песме танким женским гласом певане! Нигде дете да заплаче, нигде деца да заграје! Па ни живине нема! Неколико петлова, целибатера, јер кокошију нема („пошто су и то женске“) хоће покаткад промукло да кукурекне! Иначе, у ово време ускршњег поста, цела ова мирноћа само је појачана. На улици се не сме ићи у групама нити гласно говорити, нити се по улицама задржавати, нити се сме запалити цигарета. Ми смо баш наишли у доба вечерње молитве, када се из сваке куће, која у себи има бар по један параклис — црквицу, чује тихо појање. Овда-онда, кроз ваздух прозуји танак звук каквог кућевног звона или сухо заклепеће једнолики звук клепала. Нема сумње, ко би хтео да се пресели за хиљаду годинауназад, учи-нио би то без муке, дошавши у Свету Гору!

Света Гора је засебна религиозна држава са републиканско-парламентарним уређењем и престоницом у Кареји.

У Св. Гори има свега двадесет правих манастира, од којих сваки из својега братства бира на годину дана по једног делегата и шаље га у Кареју у скупштину — протат. Од те двадесеторице делегата, пет представника најглавнијих манастира по старешинству, т. ј. Св. Лавре, Ивира, Батопеда, Хиландара и Дионисија, јесу епистати, т. ј. председници. Од те петорице пак, наизменично, за по годину дана, по један бива еписат — председник, или прота а остала четворица су парепистати, т. ј. потпредседници. Тако је, данле, сваке пете године, наш Хиландар пуну годину дана старешина Св. Горе. Председник протата носи као обележје свога чина палицу — равдон, на чијој је сребрној глави изгравирана слика мале црквице која је сазидана на врху Атоса (2300 м. над морем) а окол палице на карики су изрезана имена свих двадесет манастира светогорских.

Председник заказује седницу сваког понедеоника, среде и петка, али сам нема права гласа, сем ако није, и ако је председник, опуномоћен да у исто време као делегат представља свој манастир. Значи, дакле, да оне године када који од пет манастира даје Протату по реду председника, манастир мора да пошаље у скупштину засебног делегата, а ако то не учини (због недовољног броја братства у манастиру) онда је дужан да истоме председнику даде засебно пуномоћије да заступа манастир и као делегат.

Кворум за решавање у седници је 14 делегата, и без тога броја седница није пуноважна.

Као што раније рекох у Св. Гори има свега двадесет манастира и цела Св. Гора територијално међу њима је раздељена. Све оне читаве вароши, села, све оне огромне насеобине нису манастири већ, скитови или ћелије и они припадају манастирима.

Једна већа заједница, село или варошица, која има воју засебну управу, живи засебним животом али је зависна од каквога манастира јер њему припада, зове се скит (сл. 11.). Скит отсеком годишње даје манастиру свој део прихода, а овај опет, на име тога скита даје део свога прихода протату у Кареји.

Понекад се мања заједница, од два до двадесет па и више калуђера сложи и узме у закуп од каквога манастира какво год имање у експлоатацију. Ово може бити какво пољско добро или дућани у Кареји или кафана, или земљиште у Кареји са виноградима и т. д. Таква заједница се зове ћелија и она потпуно припада манастиру у погледу правном и административном, али је аутономна у својим приватним односима. Ћелија сама живи, ради, издржава се, тргује, зида и руши без дозволе на заузетоме имању и манастир је никада не може растурити. Сем ако братство у ћелији изумре,

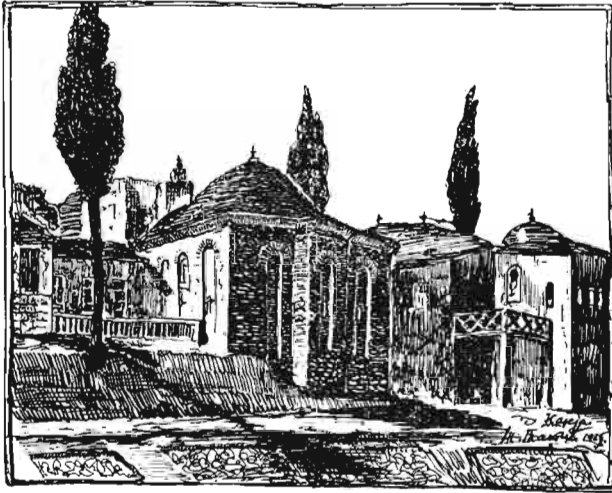
Слика 11. Руски скит Св. Андрије.

остане један или два, манастир онда заузима ћелију, ако му је потребна а чланове прима у своје братство у манастир — матицу. Ту скоро био је овакав случај: манастиру Хиландару је изгорео његов велики конак у Кареји, те је, поред огромних ћелиотских зграда у Кареји био принуђен да за свога делегата узме зграду под кирију, али, како је била у Кареји једна ћелија са братством руске народности од свега четири члана, од којих двоје убрзо умру од старости а друга двојица слаби да се сами привредно одрже, пређу у манастир, то се ћелија врати манастиру. Ћелија је та имала једну стару, красну кућицу, тако рећи малу вилу у стилу источњачко-македонском са једним лепим параклисом, и неколико соба, таман жива згода за хиландарског делегата и госте, те је манастир одмах оправил и за то и употреби. Ипак, гости, нарочито они који су рећи, „бољи“ гости, страни гости, спавају у руској ћелији Св. Тројице, која има неколико сраслих палата од по 3 и 5 спратова, са најмање сто педесет које соба које других одаја; ова ћелија радо прима госте својих хиландарских газда, па смо и ми тамо преноћили четири ноћи, и узгред — били добро угошћени.

За нас је Кареја специјално важна због своје Постнице Св. Саве (Сл. 12.). Њу је подигао сам Св. Сава и посветио је Св. Сави Освећеном Јерусалимском. У њој је сам Св. Сава дуго година монаховао и живео врло строгим испосничким животом, према прописима Типика, који је он сам прописао и написао а чији се оригинал чува и данас у Хиландару, док је копија његова доцније била урезана на једној широкој мраморној плочи и утврђена

више улазних врата на цркви у Кареји. У овој Постници, по примеру Св. Саве увек па и данас живе побожни калуђери хиландарски — они, који се добровољно јаве за ту службу, — јер се ту живот проводи још увек строго

Сл. 12. Постница Св. Саве у Кареји.

по Типику Св. Саве, који прописује да се једе само једанпут дневно, да се никада не једе меса, риба нити нити масла. Данас у Постници живе три калуђера: један стари Крушевљанин, један млади Шумадинац и један сасвим млади Чех, који је за време рата био аустриски

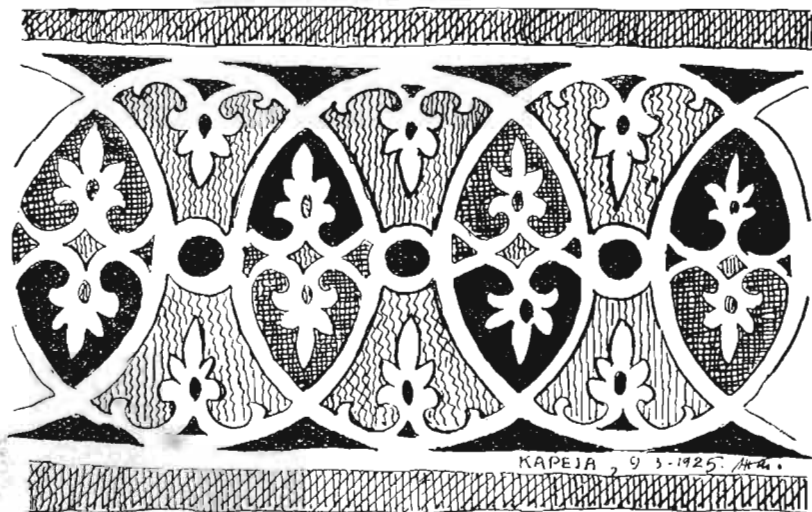

Сл. 13. Смрт Богородице. Фреска на западном зиду цркве.

војник па, пребегавши у Русију примио православље, да доцније опет преко Прага (одакле је родом) сиђе преко Србије у Св. Гору. Сва ова тројица су убеђени богомољци који све време које им остаје преко оно мало уређивања стана, чишћења и окопавања баште, проводе у молитвама, у самој црквици.

Постница као грађевина је врло добро до данас очувана, ма да јој је спољашност више пута обнављана, нарочито главни венац, кровни покривач и неки прозори. У унутрашњости је сачуван добар део првобитних фресака изванредне уметничке вредности, а нарочито су добро очуване фреске које се налазе на већој висини од два метра више пода. Оне доле су неколико пута ретуширане. Наша слика 13 приказује фреску на западном зиду у главном делу цркве, и представља „Смрт Богородице“.

Због Постнице која је јако чувена и уважена у целој Светој Гори, као место нарочито свето, углед нашег манастира Хиландара заузима завидну висину, што би значило да вам је довољно бити макар и хиландарски гост, па ћете у Св. Гори боље бити примљен него иначе.

Сл. 14. Трака која одваја две слике, сликане на зиду у цркви.

III.

ХИЛАНДАР, МАРТА 1925.

Коро у само подне кренули смо из Кареје ка Хиландару. Леп, сунчани дан, небо азурно плаво и чисто, нигде облачка на висини, али су се облаци спустили над морем, бели, са плавим сенкама, и ми их гледамо испод ногу, јер су ниже од нас. Горостасни врх Атоса, са својим широким падинама сав је у снегу и оштро се оцртава на плавоме небу; морски облаци и њега обавијају једном лакоm пругом и он изгледа као да лебди у ваздуху и на тим облацима.

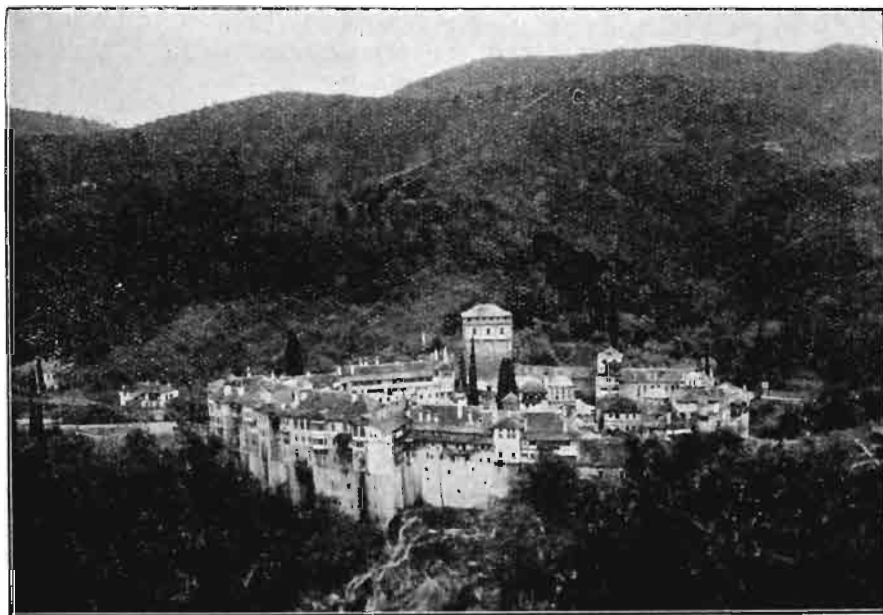
Напредујемо полако, онако како наше мазге — мулад — иду, ногу пред ногу и пажљиво. Пут, ако се то тако може назвати, врло је рђав и ризично је по њему путовати. То је уска калдрма од огромних каменица и плоча, читавих омањих стена, рађена сигурно не доцније од времена Св. Саве (нико то нити зна нити памти), а бујице су је на много места прокопале и однеле; ту су остале очајне рупчаге које ваља некад прескакати, а некад, кад су веће, просто ваља сићи до њихова дна и испети се на горе, на ниво калдрме. Ићи уз брдо по таквоm путу још је и подношљиво. Седите на самару који је сав обложен малим јастуцима и покриван шареницом — као у фотељи, муле се под вама пење, пажљиво ступа, бира и очигледно размишља где ће да крочи, често проба да ли му је камен под копитом довољно чврст, напреже се и криви своју кичму износећи свој терет горе, па већ почиње и да се зноји. Низ брдо пак, јахати на мулету, то, у ствари, значи жонглирати. Мислите да ћете свакога часа прескочити и сурвати се негде доле, преко главе благородне јадне животиње, која тек сада напреже сву своју пажњу и снагу да вас добро снесе

низа стрмен. Уживање је гледати оно муле које иде с теретом испред вас — јер своје од страха и напегнуте пажње не можете да загледате. Оно најпре пружи ногу, загледа добро да ли му је чврсто тло, затим елегантним покретом доведе копиту у хорилонталан положај па тек онда ступи. Задњу пак ногу, разуме се не гледајући, доведе тачно онде где му је била предња. Када се пак негде низ брдо и спотагне, (а кажу да нема опасности да ће и пасти), видите лепо како скупи њушку и формално се намршти. Мазгари, слуге манастирске, Грци, воде нашу мулад и иду босонози пешице — обише сиромаси ноге по ономе камењу и кршу, а цокуле држе у бисагама да би их обули пред самим манастиром, — и за живу главу не хтедоше да мало појашу кад би ми, ради одмора сјахали и њима то понудили! Дабогме да нисмо могли да се с њима споразумемо и да дознамо разлог томе, али смо то доцније у манастиру дознали: по старом обичају, они, као слуге, као нека нижа врста људи, у опште не смеју да јашу јавно, већ само кришом, кад путују сами и то с великом предострожношћу да их не би когод видео и то доставио старешинама њиховим који би их одмах због тога одпустили. И наши се калуђери, као и други у Св. Гори, држе још тога обичаја, без обзира на то што им на дому није такав обичај.

Пут у главном иде гребеном који се пружа средином полуострва почев од самога Атоса па до ниже Хиландара. У ово рано пролеће када је већ сва природа озеленила, сем што се бели врх Атоса, када све уоколо буја у влази загрејаној сунцем, пут је овај романтичан, више него романтичан. Час се појави пред очима море према Кавали, Лимносу и Босфору, час оно према Лонгосу и Касандри, час се нађете затворени у самим гудурама а скоро увек идете кроз саму шуму као кроз какав тунел; уска стаза обрасла је са свих страна дрвећем и шибљем и ви се сагињете да вам капа с главе не би спала и браните се од грања да вам не би лишће ударало у лице. Муле једнако путем брсти, па што брсти по равном и лепом месту то му радо опраштате, али кад се нађете над каквом провалијом и сав претрнете желећи да што пре пређете уском и стрмом стазом, а оно, на најопаснијем месту, муле равнодушно застане и окрене главу ка шибљу па почне брстити, непрестано ходајући. Не смете у томе тренутку ни да му подвикнете, ни да га ободете, јер се, не дај Боже, може још и поплашити и тада вам је смрт сигурна: довољно је да живинче само један погрешан корак учини. Ништа друго не знате, већ проклињете час када сте узјахали то ћудљиво живинче, и кад опасност прође, ви добро пазите кад ће друга да наиђе и онда — сјашите, па пешке! Причају, да је јахање на мулету уопште врло сигурно, али да се човеку може

несрећа да догоди само тако, ако на каквом опасном месту предањ изненада истрчи зец или нарочито змија: (којих овде, врло опасних, има много, особито у кршу ближе мору), муле се тада јако уплаши и нагло устукне, не пазећи више ни на себе ни на терет који носи, и ако се нађе над провалијом, оно се, заједно са теретом сурва доле. Хвала Богу, тога није било!

Најзад, после шест пуних часова тако заморнога хода иза једне окуке, појављује се наш Хиландар, уваљен између високих шумовитих брда, окружен чемпресима, ма-

Сл. 15. Општи изглед манастира Хиландара.

слинама и морским боровима, обасјан вечерњим сунцем, у свој својој чистоти и сјају (сл. 15).

На улазним вратима, под портиком, дочекали су нас као какве краљеве, сви „старци“ са игуманом на челу и са целокупним братством које се тога момента било затекло у манастиру. Увели су нас одмах у велики свечани салон за примање, у т. зв. сабор, и послужили нас ракијом, слатким и кафом. Дочекали су нас искрено, срдечно, и радовали су се скоро као деца, јер, ваља знати, да смо ми гости из Србије а ово је ипак туђина а туђина свугде сем у зидинама Хиландара, који је имун и неприкосновен. У овим тешким данима, када се дипломатским путем решава питање манастира Хиландара између Грчке и Југославије, када су сви остали манастири у Св. Гори изгубили своје вековима, па и под

Турцима, чуване и признаване привилегије и имунитете, наш долазак, погрешно доведен у везу са тим питањима, одјекнуо је силно у целој Св. Гори. И последњи калуђер из Ватопеда, Лавре, Пантелејмона, Есфигмена, Дионисија из престонице Кареје, из свих скитова и ћелија, сазнао је био за наш долазак, и један другоме тајанствено на ухо дошаптавао ту „значајну“ новост:

— Дошла су два Београђанина Хиландару у госте. Силан пртљаг носе! У Кареји није више било мазга да све то потоваре из лађе! (Међутим, види се да је толики ефект начинио пртљаг музејског фотографа, који увек собом носи и апарате и плоче и мрачну комору са свима фотографским потребама, те му је, сиромасу, заиста пртљаг позамашан!)

Калуђери наши су традиционално гостољубиви и увек жељно очекују госте. Волели би да, као некада, код себе виде увек пуну кућу гостију; увек се гостима надају и држе за њих спремне дивно и чисто намештене собе; за госте нарочито подешавају јела и бирају вина!

Волели би да преко лета добију за госта по кога лекара или бар медицинара, по кога инжењера или бар техничара, по кога научника или бар студента. Колико ли би желели да се хоће који од таквих људи да покалуђери! И не крију ту своју жељу! Али, на њихову жалост, из Србије им тако ретко долазе гости, да се свакија посета за дуго памти и препричавају се догађаји тада преживљени!

IV.

ХИЛАНДАР, МАРТА 1925.

ило је то од велике и пресудне важности по постанак српског Хиландара, када је најмлађи син Великог Жупана Стевана Немање, Растко, године 1186, побегао из очинског дома, одрекао се живота који му је пружала раскош у двору свога оца, одрекао се другова, браће и родитеља, лова и витешког вежбања и дошао у Св. Гору, у руски манастир Стари Русик, покалуђерио се примивши постриг и постао монах у истоме манастиру, под именом Сава.

Очајање родитеља који су тако изгубили сина, Сава је успео убрзо да стиша, па не само то, већ, одушевљењем својим, он успе да придобије за своје идеје и свога оца, Стевана Немању, који се, наскоро и сам у Студеници покалуђери и добије име Симеон, дође у Св. Гору и пресели се са сином у манастир Ватопед.

Дарежљиве руке и царске милости а богатства Немање, Симеон са Савом убрзо постаде љубимац целога манастира Ватопеда, у чијој се благајни, кажу, и данас налази доста Немањиног злата у шипкама. Баш због тога, када је Сава око 1196 године у Цариграду успео да од цара Алексија Комнена III добије на поклон стари, мали и напуштени манастир Хиландар, да у њему оснује српски манастир. ватопедски игуман је одлучно био противан оснивању независног манастира српског. Савином умешношћу ипак се ствар уреди тако, што се уговори да оба манастира остану за увек у братској слози, а то братство се манифестује тиме — још од онога доба до данас — што сваке године о слави — сабору Хиландара 21 новембра на дан Ваведења, игуманује у Хиландару ватопедски игуман, и обратно сваке године, 25 марта, о сабору Ватопеда, на дан Благовести игуманује у Ватопеду хиландарски игуман.

Добивши тако манастир у своје руке Симеон и Сава се дадоше на посао да га уреде и обнове, да му подигну

зграде за становање монаха, да га опашу тврдим зидом, да му пропишу „типик“, правилник по коме се живи и делује у манастиру, да се постарају за сталне приходе манастирске. Пада у очи да је типик хиландарски много погоднији и блажи у својим прописима за живот него онај у Кареји, и ако је оба типика сам састављао Свети Сава. Види се, да је он при том водио рачуна о клими, која је овде нездрава и често несносна, јер се манастир налази у рупи и нешто испод нивоа мора, докле је у Кареји клима здрава и пријатна, права алпинска планинска клима.

Доцнији српски краљеви не само да су потврђивали дарове и добра дата Хиландару, већ су редовно и од

Сл. 16. Фреска цара Андроника II у Хиландару.

своје стране издашно даривали овај манастир поклонима у новцу, имањима, селима, па чак и целокупне наше манастире у Србији са свима својим имањима, људима и припадностима. Исто тако и сами византиски цареви су потврђивали раније дате привилегије и добра Хиландару и поред тога даривали га новим даровима свих врста. Од византиских царева је најдарежљивији према Хиландару био Андроник II (сл. 16).

Највећи пак добротвор Хиландара био је несумњиво Краљ Милутин (сл. 17) који је за своје владавине био порушио стару малу византиску цркву, која је остала иза Немање и Св. Саве и на место ње назидо ову садашњу, велелепну саборну цркву и посветио је Ваведењу Богородице (сл. 18). Он је одмах био позвао и веште живописце који су целу цркву „пописали“

од пода до врха својих кубета. Покрио је цркву оловом и саградио многе ћелије, сазвао велико братство монаха, поклонио цркви многа имања, села, шуме, њиве, ливаде, пашњаке, торове оваца и ергеле коња; поклонио јој скупоцене сасуде, иконе и златне крстове, одежде проткане златом и украшене драгим камењем, поклонио јој многе цркве и манастире из своје државе заједно са свима њиховим местосима. Краљ Милутин је још појачао зидине манастирске и доградио многе пиргове, да се манастир може од непријатеља бранити. Међу овим пирговима је најзначајнији т. зв. „Морски Пирг“, који је био одбрана и предстража Хиландару са стране мора (сл. 19). Тај пирг је имао своју засебну управу, која је ипак била зависна од управе манастира Хиландара, имао је своје приходе, своја имања, своје метохе. Краљ Милутин му је једном повељом подарио манастир Св. Никите у Скопској Црној Гори, и основао братство између те две обитељи.

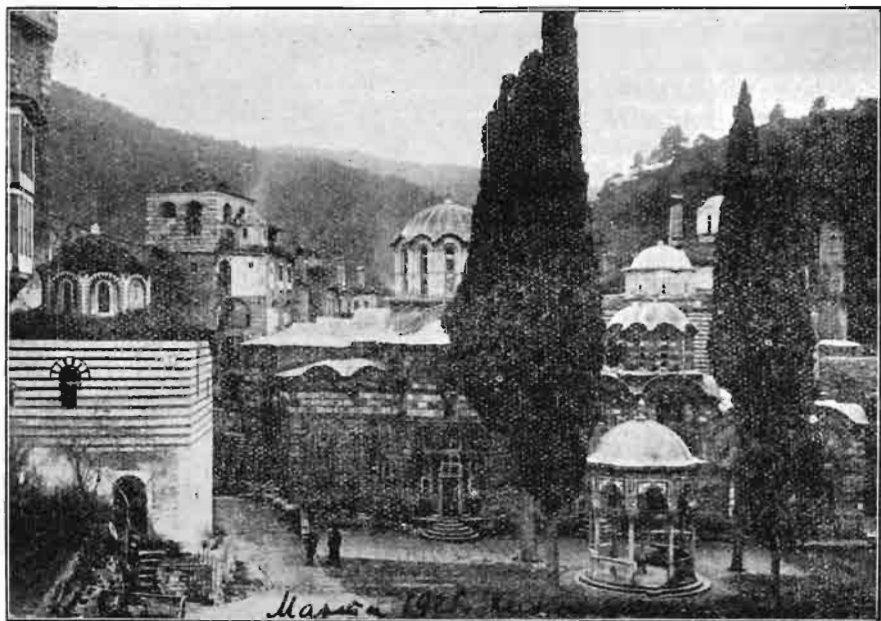
Саборна црква Св. Баведења Богородице у Хиландару јесте, данас, дело краља Милутина. Она је зидана у цветноме добу, у златноме веку наше старе црквене уметности, и она је алам-камен те уметности.

Као мало која још стара наша црква, ова је црква до дакле очувана у своме првобитном стању (сл. 20—27). Мале неке преправке, поглавито у прозорима и вратима ни мало јој не одузимају од чари старине. Кнез Лазар је за своје владавине назидео још једну, спољну припрату овој цркви, која је, и ако и материјално и уметнички много нижа од цркве, ипак могла да лепо уз њу пристане (сл. 28).

Ова црква, у основи својој крстообразна, има т. зв. облик триконхоса, т. ј. кад се ова реч дословно преведе, рекло би се облик три шкољке. Четири округла стуба носе више себе преко главних лукова главно кубе (сл. 29). Ова четири лука или свода пружају се у сва четири правца и тако исписују у својој основи (плану) крст, због чега је црква и добила такав назив. Испод ових сводова, на три стране развијају се зидови у облику полукруга, који су пресведени са по четврт лопте, шкољкасто, док је четврта, западна страна завршена правим зидом, на који се наслања тробродна припрата. Тробродна припрата се зове за то што је њен простор, који затварају четири зида подељен са два реда стубова у три простора од којих се сваки зове брод (лађа, *vesseau*, *Schief*) Спољна припрата (ексонартекс) коју је дозидео кнез Лазар такође је тробродна.

Сл. 17. Фреска Краља Милутина у Хиландару.

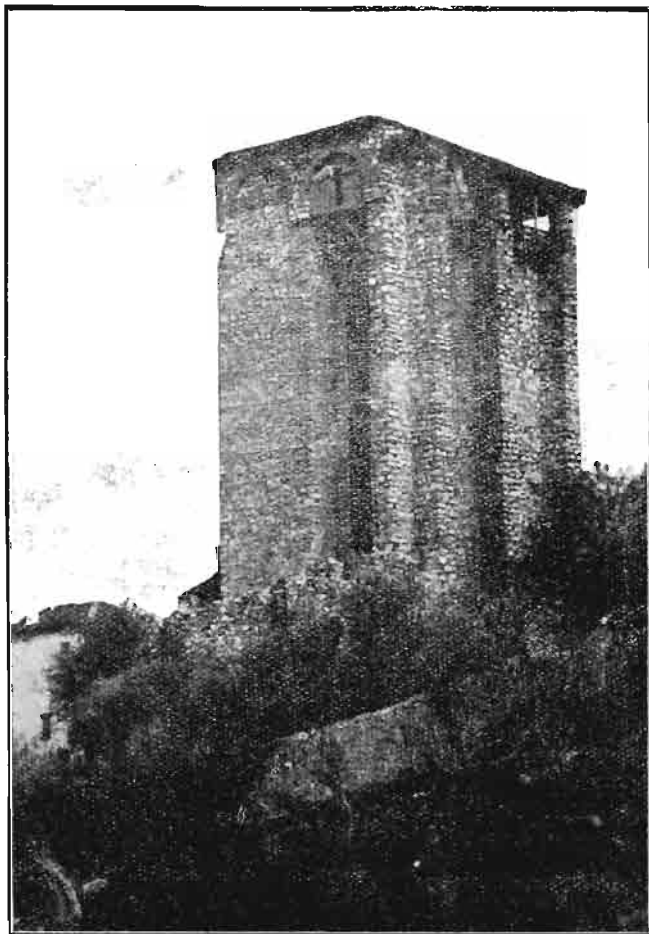
Сл. 18. Општи изглед Саборне Цркве у Хиландару.

Конха (шкољка) на источној страни, служи за олтарни простор, и то је олтарна абсида, а две бочне абсиде служе за певнице.

Архитект ове цркве као што се види, и ако је за решење своје цркве узео једну већ познату шему, ипак је и у распореду простора и у обради споља остао потпуно оригиналан.

Ако за часак замислимо цркву без припрате кнеза Лазара, замислимо је, дакле, онакву каква је била пре но што је била назидана та спољна припрата, бићемо одмах очарани господственошћу широких линија западне фасаде, кроз чија се широка врата, а преко четири степена улазило у припрату. Ова врата (сл. 33) скулпторски израђена засењују гледаоца како својим богатством укуса тако и својим богатством украса и материјала. Богато профилисани оквир од белог мрамора носи више себе уметнички израђен венац такође од мрамора, кога подупиру три скулптоване конзоле, од којих су две крајње у виду маске, т. ј. глава фантастичних бића, а средња која се на слици услед свога положаја јасно не види представља мало, голо људско тело савијено и погнуто као да носи терет. С чела и испод овога венца видимо изванредне инкрустације орнамената, чини се у виду коптске клинасте азбуке. Ова инкрустација извршена је на тај начин, што је у урезану шару у камену урезана била некаква црна пластична маса, изгледа од туцанога

угља помешаног са малтером. Лево и десно од ових врата видимо по један двојни прозор, у свему један као и други, код којих средњи витки стубић од мрамора носи више себе дебели зид и лукове који пресводе отворе. Ови прозори, такође богато и оригинално обрађени, са својим оквирима од гипса између којих су уметнута

Сл. 19. Морски Пирг Краља Милутина.

разнобојна стакла допуњују општу хармонију ове фасаде и дају јој још више живости.

Ушавши у припрату чија четири дивотна стуба с лакоћом носе кокетне сводове разних врста који се гранају и свима правцима, (сл. 30) ми се осећамо пријатно у овоме акустичном простору одређеном за оглашене, и у коме се служе вечерња богослужења; пригушена дневна светлост даје овим светим зидинама нечега ис-

точњачко мистичног, фреске по зиду, многобројна кандила и иконе извешане по зидовима припремају нашу душу за улазак у најсвечанији део ове цркве у наос, главни део цркве.

У главни део цркве се улази из ове приправе кроз троја врата. Средња врата, исто тако господствено и

Сл. 20. Саборна Црква. Детаљ северне фасале.

уметнички израђена као и она што воде с поља у приправу, гледају право на олтар, а обоја бочна излазе у певничке абсиде.

Када човек ногом корачи у овај широки, велики и складни простор, он мора да застане, да се скруши, обузет силним утиском, утиском нечега недокучивог и нео-дољивога, нечега божанственог, и он се тада мора да поклони узвишености генија чије дело већ толико векова стоји овде као докуменат, као истински и необориви до-

куменат некадашње снаге, славе, величине и културе нашега народа. Богатство укуса, искуства и материјала у складу је овде са циновским гестовима њиховога дародавца, великога краља Милутина.

А хладни мраморно мозаички под, (од кога на слици, доносимо само поједине његове делове (сл. 35 и 36) ремек дело уметности и техничког савршенства које данас није ни за длаку веће него што је било онда, у 14 веку, нагнаће нас да занемимо над њим, као над правим чудом. Ја молим читаоце да замисле један огромни блок сивога мрамора прошараног затворено плавим ласовима, који имају извесну своју шару, свој природни цртеж, као што једна даска од дрвета има своју шару од влакана по дужини пресечених. Из тога дебелога каменога блока сечене су, паралелно једне другој плоче, од којих сваке две и две имају, природно потпуно једнаке шаре, а друге две плоче, њима блиске, имају за себе шаре јако сличне првима а међу собом идентичне. Шта сада то значи? Значи ништа мање, него да су наши мраморници 14. века знали да секу неким начином мрамор у табле од по 2—3 см. дебљине и да су, искоришћујући њихове природне шаре а симетрично их комбинујући, могли створити један патос, какав сам, барем ја, видео само Хиландару.

Па мирис чисте и праве измирне, византиско појање на литургији, вијугаво и бескрајно преплетено, као што су преплетене оне силне шаре по зидовима, по камену и пергаменту, замршено и тешко, али пуно садржине и смисла, пуно вере и побожности она измучена и бледа калуђерска лица, — сва та торжественост, сва та сила и сјај, који се увек одржавају, враћајући вас у оно витешко и побожно доба када је пре близу 600 година цар Душан са царицом Јеленом долазио овамо, у пратњи четири хиљаде оклопника, да се поклони Хиландару.

Али, није ово све чега у Хиландару има, јер је Хиландар пун, пун као око свега онога што подсећа на некадашњу славу и величину српског народа.

V.

ХИЛАНДАР, МАРТА 1925.

ивећи сам и у туђини, од својих руку и од свога рада, са читавим народом у себи (некада је Хиландар бројао до 1500 људи у братству, данас их има око 60), Хиландар је морао увек да садржи у себи и све услове за живот у миру и све погодбе за одбрану у случају рата.

Осим Саборне Цркве, у Хиландару и његовој најближој околини, до мора и уза саме зидове, у осталом све увек у припадништву Хиландара, постоји још дванаест црквица и параклиса. И у свакој од ових црквица у сваком од ових параклиса налазите бар по нешто ново и оригинално, па била то каква

шара на зиду, било старинска икона, било фреска, сребрни ковани или дрвени крстић, било каква минијатурна скулптура у дрвету какве сцене из Св. Писма или Житија Свјатих и т. д.

Тврдоћа зидина и погодност пиргова, кула за одбрану, била је позната на далеко и од увек. Још давно и давно, пре но што су Стеван Немања и Св. Сава били пренели Хиландар у српске руке, Хиландар је успевао да одбије сваки напад ма какве било дивље хорде разбојника, који би дошли с мора или са сува, а којих је тада, у средњем веку било доста у Византији. Постоји легенда за коју се везује догађај који је Хиландару и дао то име а који је на више места и живописан, како је некада, у давно доба, било дошло с мора, ноћу, по густој магли, хиљаду разбојника да попљачка и пороби манастир. Та дружина је опколила градске зидине манастирске са две стране, са сваке стране по пет стотина њих. Но Пресвета Богородица, свагдашња заштитница Светогорских манастира [јер је у Светој Гори њено земаљско обитавалиште] смете разбојнике и помути им ум, тако, да они, и једни и други, видећи у магли своју половину хорде, а мислећи да су то калуђери који су их приметили

и изашли из зидина манастирских напоље да се бране, ударе једни на друге и почну се клати до истраге, тако, да кад се раздани, од целе хиљаде остану њих троје, који, видећи шта се збило, реше да и сами приме хришћанство и покалуђере се. Они испричају калуђерима шта се те ноћи догодило и замоле их да их приме у братство обећавши да ће окајати свој грех. После дугих молитава и благодарења Св. Богородици на спасењу, после неколико ноћи, игуману се у сну јави Св. Богородица и дозволи му да преведе та три заостала разбојника у хришћанство и прими их у братство, након чега настане у манастиру велико весеље и за успомену на тај догађај, од две речи: „хилиа“ што значи „хиљаду, тисућу“ и „андарион“ што значи „магла“ манастир, доби име „Хилиандарион“ како се, у ствари, и данас по грчки, назива наш „Хиландар“.

Од пиргова хиландарских данас је најбоље очуван Пирг Св. Саве који се налази у самом манастиру (сл. на корицама, сл 38). Он првобитно није био толико висок као данас, већ је достигао у висину само донде, одакле почиње његово проширивање на горе. Тај део је називан доцније, за време краља Милутина или цара Душана, а још доцније је у њему основана црквица Св. Јована Претече, по чему се често и цео пирг назива именом Јована Претече. Као што се на сликама види, то је огромна грађевина правоугаона облика са јако дебелим зидовима и у њу се улази из манастирског дворишта. Степенице по којима се пење до на врх куле дрвене су а све остало, колико степенице не заузимају празно је, ма да је издељено на неколико спратова. Ово је, дакле, била обична кула, која чини саставни део утврђења. Доцније, кула је повишена и проширена смелим консоластим испадима у поље, са сваке стране за око 35 см и тако је добивен један шири простор где је смештена црква са ходником у околну и, сем тога, грађевина је добила с поља једно чисто стилско обележје и уз то не мало оригиналности. Као што рекосмо, ово је јако смела конструкција с обзиром на примитивна средства којима је грађено. Употребљен је сам камен, опека, прости малтер и дрво. Дрво је једина арматура овде: оно је имало за задатак да паралише сва истезања и све хоризонталне потиске који су овде врло велики. Али данас, када су дрвене греде, после толико стотина година, скоро иструлиле, или је барем њихова моћ ношења сведена на најмању меру, долазимо до закључка да су овде здрава конструкција и срачуната (у главном) равнотежа утицале на стабилност ове грађевине кроз толико векова. Векови су, нема сумње, допринели очвршћававању малтера, који је након 500 година, по правилу, постао камен, те се може данас узети као да је цела ова гра-

ђевина из једнога комада! Калуђери се ипак много боје земљотреса, јер у случају да се тај пирг сруши, он би пао на Саборну цркву и срушио би је. Међутим, изгледа да од тога опасности нема, барем докле у манастиру има људи, т. ј. докле се зграде не запусте, кровови орону и прокисну и зуб времена почне нагризати грађевину. Онда се вода почне са свих страна сливати у темеље и споља и изнутра, грађевина онда почне пуцати, и за неколико година, она падне, — постане руина, како се то каже.

Морски Пирг краља Милутина (сл. 19 и 39) и ако је данас потпуна руина, ипак је очуван толико да би се дао без по муке рестаурирати; он само чека човека који ће себи за душу да учини једно такво богоугодно дело!

Морски Пирг је, са својих 8 спратова у опште узев, један колос од грађевине и по замисли и по размерама и по намени. То је огромна грађевина правоугаоног облика, са јако истакнутим контрфорима на све стране који јој дају још више снаге. Ови су контрфори, (то је, у опште, српска специјалност) при врху свом повезани луковима, како они који се налазе на истој страни тако и они суседни, који се налазе и подупиру углове двеју суседних страна; ови последњи се дакле протежу под углом од 45 степена према зидовима, тако да изгледа као да каква моћна аркатура иде свугде околу грађевине. Пирг се налази на самоме ждрелу потока којим се долази до Хиландара (од кога је удаљен око 3 км.) и служио је као предстража одбрани манастира. Он је опасан једним јаким зидом, који је служио за прву одбрану самога Пирга а везан је за Хиландар једним лагумом, тако да је између те две тврђаве било увек комуникације. Сам пирг је грађевина на осам спратова, на које се пење једним интересантним и мајсторски израђеним вретенастим степеницама изведеним од самих опека. Свако газиште овде подупиरे по један континуарни свод који се пење а који се са једне стране опире у зид а са друге стране у вретено, које се, згодном везом опека формира из истих опека. Ово је један јединствени пример конструкције степеништа и степеница од самих опека. Писац ових редака је имао у рукама више књига, уџбеника за грађевинске конструкције, али ни у једној од њих није наишао да се третира овакав случај. Зидна платна, обрађена су с поља грубо, од ломљеног и притесаног камена и врло мало опеке, што грађевини даје масивности и снаге а луци на арматури при врху израђени су од самих опека.

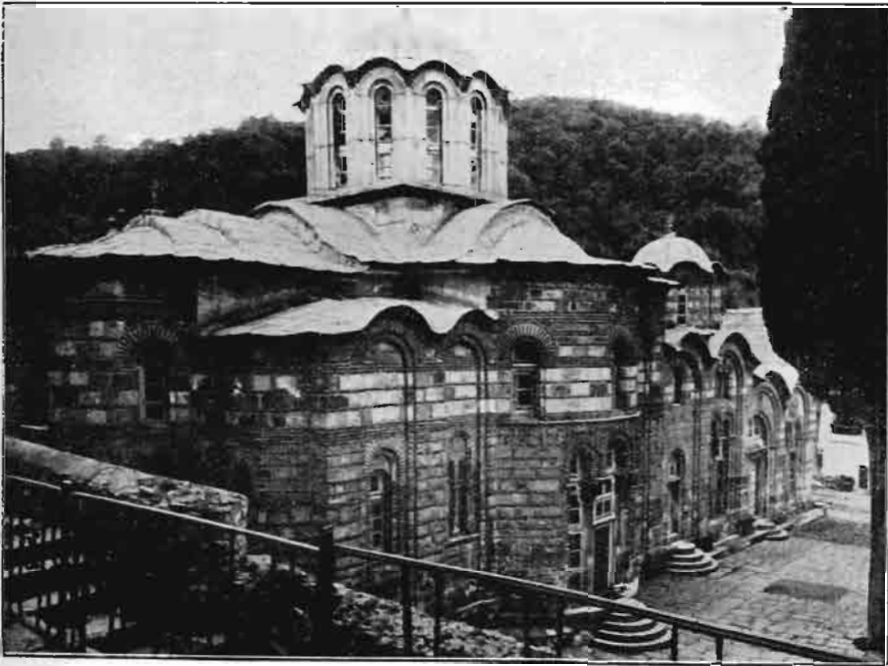
У унутрашњости, неколико простора, управо неколико спратова, јер сваки спрат има само по један простор, били су живописани; у параклису, који се налази у једној етажи при врху, виде се данас лепо делови од живописа а у осталим одељењима се једва где — где распознају.

Међуспратне конструкције су биле свугде од дрвета а висина спратова доста мала. Једино је између подрума и приземља међуспратна конструкција масивна, т. ј. израђена од сводова.

Пирг краља Милутина је заиста једна ретка грађевина, једно ремек дело своје врсте. Дело које у многоме може да служи као узор и инспирација даровитом архитекту.

Пирг Св. Ђорђа налази се у самоме манастиру и, заокружен са свих страна другим зградама, једва је при-

Сл. 21 Саборна црква. Северна фасада.

метан. Он данас служи једним делом за магацине а на највишем спрату, који је такође преправљен толико да се не може скоро познати, (додат му је са три стране један ходник) налази се параклис Св. Ђорђа, над којим је подигнуто једно кубе. (На слици 18 општег изгледа из дворишта ово се кубе, које је највише по висини, види са једним малим делом свога постоља, пирга, између два кипариса, заклоњено делом десним кипарисом, а повише она два кубета над припратом краља Милутина.

Још је много пиргова било у Хиландару, али су они током векова рушени, да би, кад је настало сигурније доба, и доба, у осталом, када више, под турском владавином, није било опасности од разбојничких и гусарских

дружина и када се, због проналаска новог, ватреног оружја више није могло мислити на одбрану иза оваквих зидова, да би, од њиховог материјала биле зидане друге корисније грађевине.

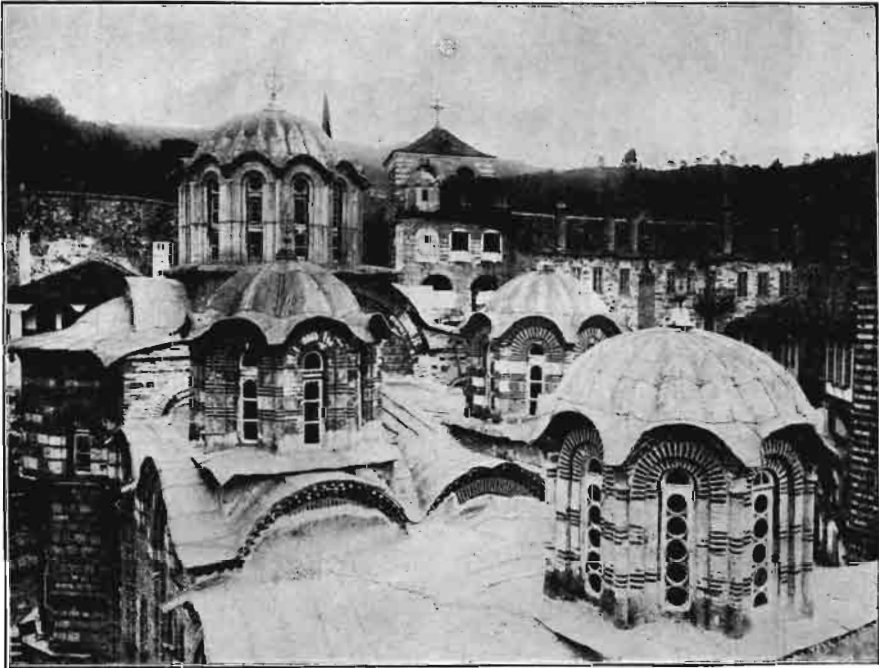
Говорећи о овим пирговима, ја сам само додирнуо, али нисам и исцрпео ређање материјала који се односи на наше старе профане грађевине у Хиландару. Додуше, кад је реч о црквама, ми још и имамо извесна појма о тим грађевинама. Свако даче ораслије дете зна за Грачаницу, Дечане, Студеницу, Раваницу... Али, код нас нема скоро нигде, па

Сл. 22. Саборна црква. Детаљ главног кубета и кровова са деком јужне фасаде. У позађу манастирски конаци.

ни уза те старе цркве, грађевина световнога, односно мирскога карактера које би нам биле очуване још од онога доба. Ето, то је оно чега у Хиландару има у изобљу, то је оно чега нема скоро нигде више сем у Хиландару. И отуда нам је Хиландар драгоцен. Познавајући Хиландар и његове профане грађевине, младог архитекта биће много лакше да пође, у својим новим радовима тим путем, да сам допринесе развићу наше модерне архитектуре у националном духу. Овде не треба бити пренагљен, али не треба бити ни скептик! Многи ће, да не би изгледао шовинист, рећи, како оне грађевине у Хиландару и нису српске, већ грчке, византиске, источњачке, и да би ми

погрешили ако би их узели за своје и на њих се угледали, на њима се инспирисали! Али не! То је баш оно што треба подвући. Човек ће проћи целу Свету Гору, али Хиландарске Саборне Цркве неће нигде наћи. Човек ће проћи целу Свету Гору, али хиландарских конака неће нигде наћи! Хиландарски конаци јесу сви грађени у византискоме стилу; они су сви до данас одлично и сачувани, али, и ако рађени у византиском стилу, они имају свих оних специфичних српских црта и одлика, каквих остали немају. Као што је Саборна Црква, као што су

Сл. 23. Х и л а н д а р : детаљ свих кубета и кровова.

Грачаница, Лазарица, Раваница, и многе друге цркве чисто српске грађевине, јер у њима провејава дух кога код грађевина осталих народности нема, исто тако и све профане грађевине у Хиландару имају једно чисто српско обележје, један чисто српски дух, чисто српску концепцију, каквих одлика немају грађевине сличне намене у другим манастирима у Св. Гори.

Наша сл. 40 показује перспективу једнога дела двооришта хиландарског. Нема сумње да је права радост гледати те чисте, старинске, архаичне фасаде, сасвим другојачије него што се то игде да видети, са својим редовима камена и црвене опеке, са свњим аркадама, са својим кубетима, тремовима, доклатима и т. д. Пред вече,

у пустој великом дворишту Хиландара када се сутон почне хватати, и када се тешка порта с треском затвори а одмах затим се зачује метални звук огромних кључева које у брави окреће стари портар два пута по два и пође к својој ћелији преко плоча у дворишту својим тешким одмереним кораком, да му се наскоро црна силуета из-

Сл. 24. Детаљ главног кубета и западног тимпакока са својим тројним прозорима.

губи у сенци огромних кипариса и кад се назад поново појави и замакне за угао олтарне абсиде, бахат његових ногу полако се губи, док и он не ишчезне и тада завлада гробна манастирска тишина. Човек се тада, обавијен свом том божанственом тајанственошћу и тишином, у овом занемелом граду, осећа као у зачараном кругу, близу, сасвим близу Богу и надземаљском свету. Може човек и не бити ни најмање религиозан, он ће овде то постати. Мој пратилац, иначе здрав младић од својих

тридесетак година, наједаред био добио неки чудан епилептичан нервни напад. Случајно сам био сасвим близу њега и приметивши да ће да падне успео сам, заједно са једним искушеником, да савладам његово страховито грчење и бацакање целим телом и да га после два сата масирања и поливања хладном водом

Сл. 25. Детаљ јужног кубета на припрати Краља Милутина.

повратим. Кад је он доцније дознао шта се с њим збило, и ако католик, замолио је свештеника на чреди да му прочита молитву, која је потребна за тај случај. Он је затим са пуно вере читава два сата стајао пред чудотворном иконом Богородице Тројеручице и по упутствима чинио метанија, додирујући челом под, докле су му свештеник и ђакон читали. Иза те молитве он је био постао сасвим други човек. Сумора и сваке душевне депресије код њега је било нестало, био је весео као раније и никад

му се више тај напад није повратио као што га ни раније није никада имао. Кад смо после неколико дана пошли на пут, и ја сам као и он, са пуно искрености и вере учинио метаније Богородици, па сам, сигурно зато целог пута био оран и задовољан, као сваки човек који је све своје дужности испунио и коме ништа на души не лежи.

Позади Саборне Цркве, према њеној јужној фасади, у дворишту Хиландара, налази се један читави комплекс лепих и великих зграда, које се данас зову „Руска мала“ а које су добиле тај назив отуда што су у њима, некада, када је у Хиландару било тако много Руса, да су у својим рукама имали и саму управу манастира, само они становали. Те зграде, чија се фотографија у целости, па ни већим делом апсолутно не може добити због сасвим ускога простора који је испред њих слободан, те конаке сазидано је, половином 16. века, руски цар Иван Грозни и уз њих је поклонио манастиру још много лепих дарова. И данас се још чува у хиландарској ризници велелепна, свилена и златоткана плаштаница коју је Иван Грозни том приликом био подарио манастиру.

Зграде, које је назидао Иван Грозни у Хиландару, представљају објекте од највишег архитектонског интереса, јер су то зграде код којих је помешан стил Барок или чак Рококо са византиским стилем. Зграде су монументалне, зидане од опеке и камена, врло fino и прецизно, са финим барок профилима, са рококо профилацијом основе а са византиским луковима, сводовима и ређањем опека и камења, и, што је још важније, са византиским кубетом израђеном у тој мешавини стилова. Кубе има осмоугаону основу а оживљено је широким лизенама барокним, које иду преко венца до крова, док му је цела основа профилисана на начин како се радило у рококо стилу. Ево, овде имамо најочигледнији пример, да руке српских мајстора нису могле да се измене, па макар имале везе и са сасвим страним стиловима. Оне успевају да у форму византиске грађевине унесу сасвим нове елементе и то сасвим зналачки и добро!

VI.

ХИЛАНДАР, МАРТА 1925.

но, што ће сваки посетилац Хиландара одмах тамо запазити, оно, чему ће се он заиста имати да задиви, јесте свакако обилан довод воде, чисте, као кристал, бистре и свеже, воде, која жубори као какав поточић кроз двориште манастира а која је, данас већ, разведена по целој манастиру, то јест по свима огромним зградама и у највише спратове.

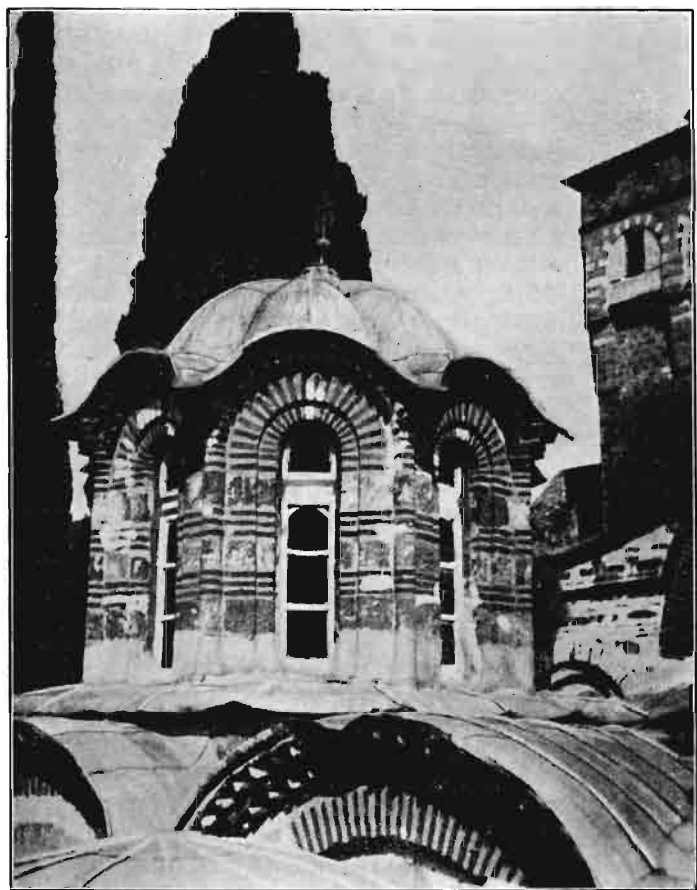
Та вода није некакав планински поточић кога је туда пут случајно нанео; то је прави водовод, доведен са планине вештачким путем.

Ова вода, одлична за пиће разуме се да служи и за све остале потребе у манастиру, као за купање и умивање, за прање судова, рубља, за каналисање нечистоће ит. д. Отуда, чистоћа је у манастиру сасвим примерна, и тој чистоћи, која се редовно и лако одржава, има да се захвали што у манастиру, и поред хрђавих климатских прилика, под којима живе калуђери, због тешкога атмосферског притиска (јер је земљиште ту ниже од морске површине) нема зараза нити прљавштине.

Од прилике на сат хода у планину, према средини полуострва налази се место одакле се скупља вода којом се снабдева манастир. То се место зове Прота-Вода. Ту су похватани (каптирани мали извори планински и спроведени у велике цистерне израђене у стени и одакле се вода нарочитим цевима и аквадуктима спроводи до у манастир, где се у дворишту појављује у виду једне чесме са једном врло широком лулом. Из те чесме вода се користи за целокупну домаћу потребу у приземљу, а за потребу по спратовима зграде (које су све међу собом повезане и заокружују цркву која стоји скоро по сред дворишта) данас је уведена модерна водоводна мрежа од оловних цеву са месинганим и вентил-славинама.

Међутим, та се вода не може увек и пити, јер лети,

пошто цеви које доводе воду из планине не иду дубоко у земљу а често вода иде и отворено преко аквадуката, вода се загреје тако јако да се не може у опште употребити за пиће. И, да би имало увек у манастиру воде за пиће у довољној количини у дане када је жега и вода из планине долази топла, а у Средњем Веку, још и зато,

Сл. 26. Детаљ северног кубета на припрати Краља Милутина.

ако би се десило да манастир буде опседнут од каквог скитачког разбојничког племена, којих је случајева тада често бивало, тим пре што је Хиландар на крају полуострва Св. Горе, те је с тога и бивао најизложенији таквим изненађењима, да тада, дакле, манастир има воде у изобиљу за све потребе и за дуже време, направљена је у самоме дворишту манастира једна велика грађевина, — цистерна, која је ту потребу увек задовољавала, а за сврху коју горе поменуемо, служи још и данас, саввим беспрекорно.

Та цистерна споља изгледа монументално, као какав хладњак, какав павиљон на стубовима (сл. 42) а изнутра, то је једна дубока четвороугаона јама ископана у живој стени, којој су пукотине малтером затиснуте. Поред те велике јаме у којој стоји вода, ископана је, толико исто дубока, још једна уска јама у коју се улази степеницама од гвожђа узиданим у зид и у коју је из

Сл. 27. Детаљ кубета на припрти кнеза Лазара.

велике јаме спроведена цев при дну које има своју славину. Кад се, дакле хоће вода да оточи, један човек сиђе у уску јаму и одврнувши славину наточи у суд који се онда извлачи горе.

У [ту цистерну — штерну — како је зову калуђери улева се вода једанпут годишње, јануара или фебруара месеца, т. ј. онда када је тамо време најхладније, а и вода је тада најсвежија. Празна јама се добро опере и изветри, поклопац од камена који стоји у средини свода који је покрива (а то је под спољне грађевине) издигне

се и кад је цистерна потпуно готова, пусти се у њу воде из чесме докле се до врха не напуни. Тада се поклопац затвори и залије оловом, славина се такође затвори и, докле не стигну врућине вода ту стоји као у каквом огромном суду. Вода, будући под земљом т. ј. у живој стени, без додира са спољним ваздухом, одржава увек

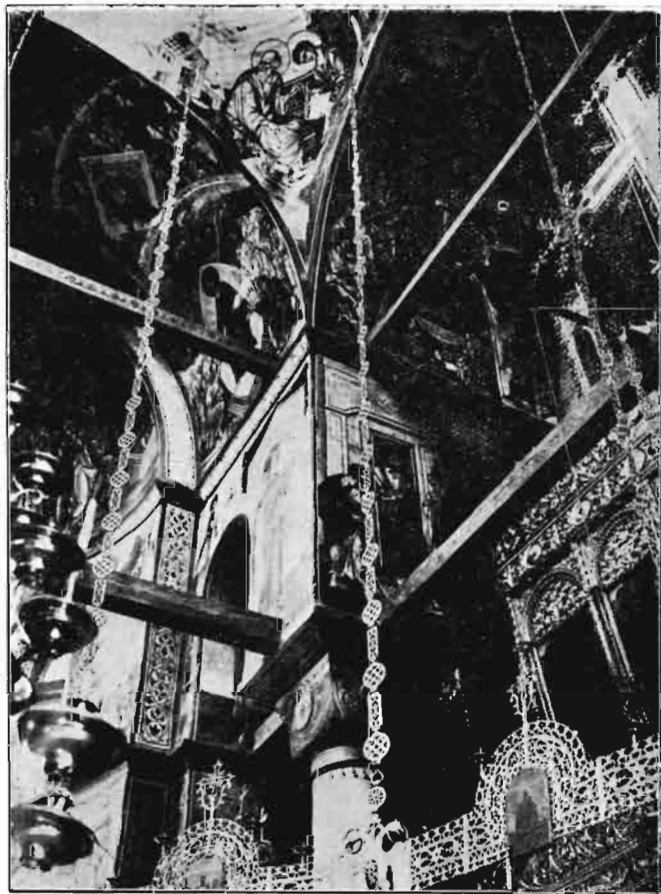

Сл. 28. Саборна црква. Југозападни угао приправе Кнеза Лазара, са делом јужне фасаде.

своју свежину као и да је текућа; она се почиње употребљавати тек, дакле, кад наиђу врућине, односно, када то реши Сабор Стараца. Сабор у исто време одређује и једнога калуђера из братства који ће надгледати употребу воде и пазити да се она узалуд не расипа, јер треба да истраје своје време.

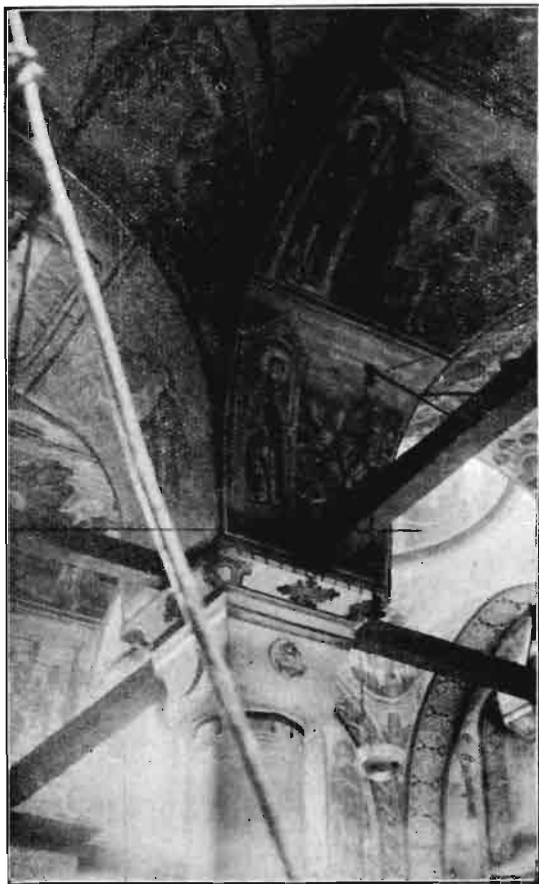
Као што смо већ напред рекли, спољна обрада ове цистерне монументална је. То је један врло лепо пропор-

циониран мали објект грађен од камена и опеке но без много пажње на правилно ређање камена и опеке. Четири квадратна ступца у четири угла носе главне лукове који опет носе на себи један кугласти свод преко кога је директно узидан кровни покривач од плоча при роднога шкриљца. На свакој фасади грађевине испод глав-

Сл. 29. Саборна црква, Унутрашњост. Један стуб у главном делу цркве са сводовима, делом новог иконостаса и ланцима старог полиелеја.

нога лука начињен је у виду бифоре по један двојни отвор са округлим средњим луком и са скултованим, врло финим византиским капителом из VI или VII века (сл. 42). Откуда ови капители ту? Зна се, да су Стеван Немања и Свети Сава били купили од Грка напуштени мали манастир Хиландар и да ду за ту концесију дали Грцима велику суму новаца. Они су тада тај напуштени манастирић оправили и изнова уредили и у ње-

Сл. 30. Унутрашњост. Северо-западни стуб у препрати Краља Милутина.

му је стара црква служила све до краља Милутина, који је стару цркву порушио а на њено место сазидао ову данашњу, велелепну Саборну Цркву. Капители имају абакус сав изрезан у виду плетења корпе пружењем а исто тако и косе ивице скултоване су на исти начин; у средини, на свакој страни налази се по једна композиција од кринова, врло лепо стилизована. Свакако, ови су капители дуже били без употребе, пошто су скинути са стубова старе цркве, јер је овај павиљон над цистерном био подигнут, изгледа, тек у 16 веку.

Други један, такође врло интересантан хидротехнички објект налази се ван манастирских зидина и он је нешто новијега датума, може бити из краја XVII

или почетка XVIII века. То је перионица, један такође мали али изванредно добро пропорциониран објект, објект уз то рађен са много укуса и претензија и врло лепо технички изведен (сл. 35).

У основи, то је једна правоугаона слика, која је са три пара стубаца подељена на два поља. Свако поље за себе преведено је једним кубетом на пандантифима, једном лепом полулоптом, која се, свака за себе манифестује и у крову, где је свака засебно покривена директно преко свода, шкриљцем, у дебелом слоју малтера. Ова два свода могу се сматрати као кугласти сводови, у томе случају само им се центар пандантифа и центар куполе поклапају. Код овога нашег примера не би се могло сасвим сигурно да тврди који је то случај, јер се центар полулопте кубета поклапа са центром из кога су опи-

Сл. 31. Унутрашњи задњи зид припрате кнеза Лазара.

сани пандантифи. Сва три ступца су квадратна а њима одговарају, на зиду, пиластри.

Ова перионица је тако саграђена, да у њој тече и хладна и топла вода. Хладна вода доводи се од некуда, изгледа из оближњег брда, које је снабдевало водом и једну суседну стару чесму. Једном цеви хладна вода је спровођена у један казан, који стоји са десне стране у

крајњем пољу и оцак му избија кроз свод. Из казана је вода засебним танким цевима развођена у све редом — да их назовемо умиваонике, т. ј. коританца од камена, која су, вероватно, служила за разне потребе, за прање рубља, судова, умивање, па можда и измивање како се врше по турским хамамима. Упоредо са цеви са врућом водом ишла је и цев са хладном водом тако да је и свако корито имало и хладне воде. Свако корито, сем тога, има и овај засебни одвод који се слива у општи, а овај даље, у поток.

Што се фасаде тиче, ова мала грађевина такође је врло пријатна; како својом складном пропорцијом тако својом полихромном израдом у камену и опеки а на један врло оригиналан начин. Све опеке у троуглима који остају између лукова иду у косим цик-цак редовима, а и луци су израђени од самих опека и врло су прецизно и тачно изведени. Кров, је као што смо већ напоменули, израђен од природнога шкриљца, који је натопљен у свеж малтер директно преко свода постављен, па је тако и цео кровни покривач добио форму свода.

Ови хидротехнички објекти, изведени још у Средњем Веку у Хиландару, доказују на каквом је високом културном новоу стојало наше свештенство у то доба. Ваља при том имати на уму, да су Срби од увек у Светој Гори били господари воде. Св. Сава, купујући у Кареји земљиште за српске представнике и конак који се налази уз Постницу, откупио је био уједно и све чувене карејске изворе па је дао начинити цистерне, одакле је делио воду целој вароши. И дан дањи Срби су остали господари воде у Кареји. И дан дањи, данашњи наш, карејски домаћин, „конакција“, води рачуна и о цистернама, чисти их и пуни и дели воду целој Кареји. Разуме се, да Хиландарод тога вуче неки мали приход, али, поред тога свако увек гледа да буде у љубави са чуварем воде, Србином, јер је вода под његовом апсолутном влашћу, и коме је он неби дао, нико га на то не би могао натерати.

VII.

ХИЛАНДАР; МАРТА 1925.

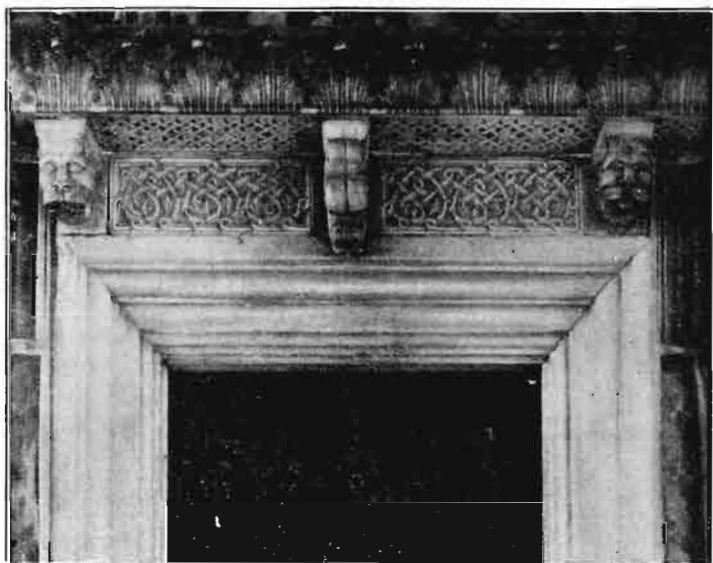

библиотека хиландарска тек! Ја не знам, управо како да назовем ту дражесну зграду, (сл. 44) која доле има портик од дебелих округлих стубова, који у једно служи и за предворје великој манастирској општој трапезарији, а на првом, једином спрату једну пространу салу, дужине колико год захвата портик. Рекох, да не знам, управо, како да назовем то, што се зове библиотека, јер то није само библиотека већ прави музеј. Не могу ипак да одолим своје одушевљењу те морам да најпре кажем коју реч о самој згради, управо о њеној фасади, која, да

се изразим народски — хиперболично, у најмању руку вреди пола Цариграда! По моме мишљењу ова зграда је случајно ту и случајно је таква каква је! То случајно, то не значи да њен мајстор није знао шта ради, нити да је био рђав мајстор. Напротив! Портик ове зграде има висину својих лукова једнаку или скоро једнаку луцима околних сасвим старих конака, а такође, луци над прозорима спрата библиотеке налазе се на истој висини као и луци који су пресводили отворе на првоме спрату околних старих зграда. Када је требало зидати трапезарију, онда је, у ту сврху, порушена једна стара зграда а њен фасадни зид само, и то на једном делу, остављен је да се од њега начини тај данашњи портик, који ће трапезарији служити као предворје, трем. Тада су квадратни ступци између прозора заокругљени, више њих је начињена таваница, а велики, полукружни отвори који су код свих тих старих зграда — конака у прво време били без прозора, отворени, (многи су и до данас тако остали) јер је према њима био редовно један дугачки ходник из кога су се ређале ћелије једна до друге, — ти отвори су били испуњени прозорима, а, у колико су прозори били мањи од отвора у толико су зазиђивани, лепим ређањем опека. Фасада нам ова даје један екла-

тантан пример како се, за профане грађевине, красно даде употребити овај стари стил. Сваки његов елемент згодан је да се употреби у ма коме случају, код ма какве врсте профаних грађевина, а богатство и неразрађеност основних елемената овога стила ту је, да даровитом архитекту пружи само више полета и бескрајне слободе.

Ова библиотека, овај музеј, унутра није Бог зна како уређен, баш, ваљада, за то, што је сувише богат а већ и за то што би за то требало имати колико толико стручнијег човека. Док је у Хиландару живео стари библиотекар С а в а Х и л а н д а р а ц, Чех, човек, који је, види

Сл. 32. Детаљ улазних врата у препрату краља Милутина.

се, по мало био сваком послу вичан, он је био уредио библиотеку и направио извештан инвентар музеалних ствари. Али, од како је он умро, пре десетак година, не довршивши потпуно цео посао, то све стоји и чека на погодну личност која ће га уредити.

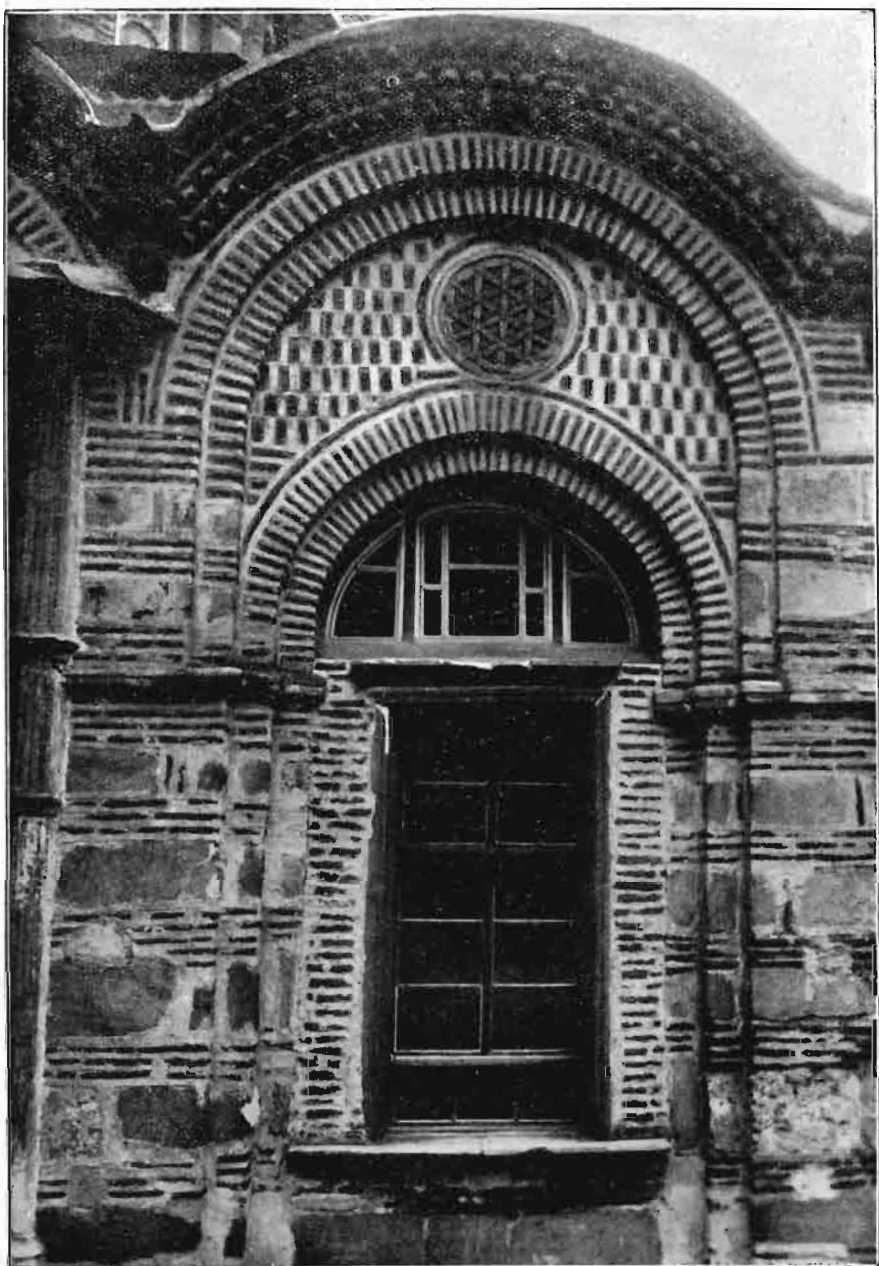
Поред неколико хиљада свезака модерних књига које Хиландарци ревностно набављају, у Хиландару имамо око 550 старих рукописних књига, од којих је око 70 на пергаменту. Међу њима има и обичних књига, оних које не представљају много у погледу уметности, али има исто тако велики број књига, нарочито Јеванђеља и псалтира, који су уметничка ремек-дела. Када је краљ Александар Обреновић походио Хиландар, Хиландарци, одушевљени што их походи краљ слободне Србије, реше и поклоне Му гласовито Мирослављево Јеванђеље, Јеван-

Сл. 33. Браћа за улаз у припрату кнеза Лазара са северне стране.

ђеље кнеза Мирослава, сина Завидина, брата Стевана Немање из XII века. Ово је Јеванђеље било чувано у двору, одакле је једнога дана нестало, да буде случајно нађено у Албанији, приликом повлачења српске војске;

Сл. 34. Југозападни прозор на припрати Кнеза Лазара.

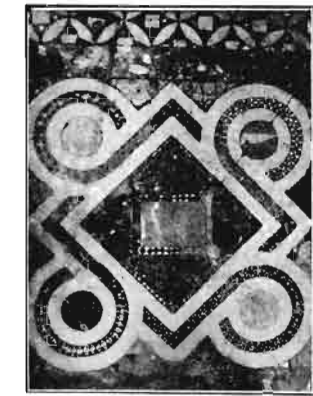
одатле је однето преко мора и чувано у Глав. Државној Благајни где се и данас налази. Било је први пут показано публици у Ср. Карловцима 1921. године приликом

прославе обнове Патријаршије Српске. Неколико Јеванђеља сличних овоме налази се још и данас у Хиландару и ми, међу нашим сликама, доносимо неколико копија њихових иницијала и заглавља. Штета је ипак велика што нам опсег ових писама није дозволио да донесемо и већи број ових цртежа у боји! Но, може бити, да ће се то моћи учинити у II књизи ове збирке!

Иницијали обично представљају, из преплета изведене цртеже фантастичних животиња (сл. 45—52). Један нам цртеж иницијала представља византског цара „василеуса“ у пурпурном огртачу како јаше на некој двоглавој фантастичној животињи. Донели смо исто тако три заглавља из четири дела јеванђеља; једно је по Јовану, друго по Марку, треће по Луки (слика 53, 54, 55). Као што се види, цртежи ових заглавља, јако компликовани и тешко испреплетани веома су интересантни и карактеристични и одају из себе правога уметника са великом маштом. Боје, код ових и данас су врло живе и неизбледиле. У многим Јеванђељима цртежи су често бојени — украшавани раствореним златом. Њиме су обично бојени нимбови око светачних глава, али су исто тако бојени и цветови, вазне и т. д.

Сл. 35. Саборна црква. Једна фигура мраморно-мозаичког пода.

Сл. 36. Једна фигура мраморно-мозаичког пода у Саборној цркви.

Нарочиту драгоценост у уметничком и националном погледу представљају хиландарске две свилене и златоткане плаштанице и завеса монахине Јефимије, које се све чувају у згради библиотеке. Од две плаштанице, једну је Хиландару даровао цар Иван Грозни а друга је позната под именом Хиландарска плаштаница.

Плаштанице и завесе у опште су данас реткости и у целој свету има их тако мало да се могу на прсте избројати. Стога ћемо све ове три наше драгоцене фотографије гледати да што боље проумачимо, остављајући њихово чисто

научно коментарисање другим људима и за друго место.

Плаштаница је оно платно у које је било увијено тело Христово приликом сахране, и пошто часни престо код свих тумача богослужења представља Христов гроб, то је плаштаница нераздвојни део часне трапезе. (По Др. Л.

Мирковићу, старинар, 1923). На плаштаницама је обично представљен Умрли Христос како лежи у гробу са својим ранама, прекрштених руку на грудима. Око њега се вију анђели и шестокрилни серафими. Анђели носе рипиде и рукама се бусају у груди од бола кличући „агиос, агиос!“ („свети, свети!“) На плаштаници се налази обично лик Матере Божје са Маријом, Магдаленом и Јосифом. Око Хиландарске плаштанице не налази се никакви оквир (сл. 56) али око плаштанице Ивана Грозног налази се оквир од много слика у којима су представљене сцене из живота Христовог и Новог завета (сл. 57).

Нарочити интерес нам буди чувена хиландарска завеса (сл. 58), коју је везла прослављена везиља, једна од најотменијих жена из наше прошлости. Кесарица, монахиња Јефимија, од које нам је, у манастиру Путни, у

Сл. 37. Скулптура на паралелној плочи двојног прозора на сев. фасади припрате Кнеза Лазара.

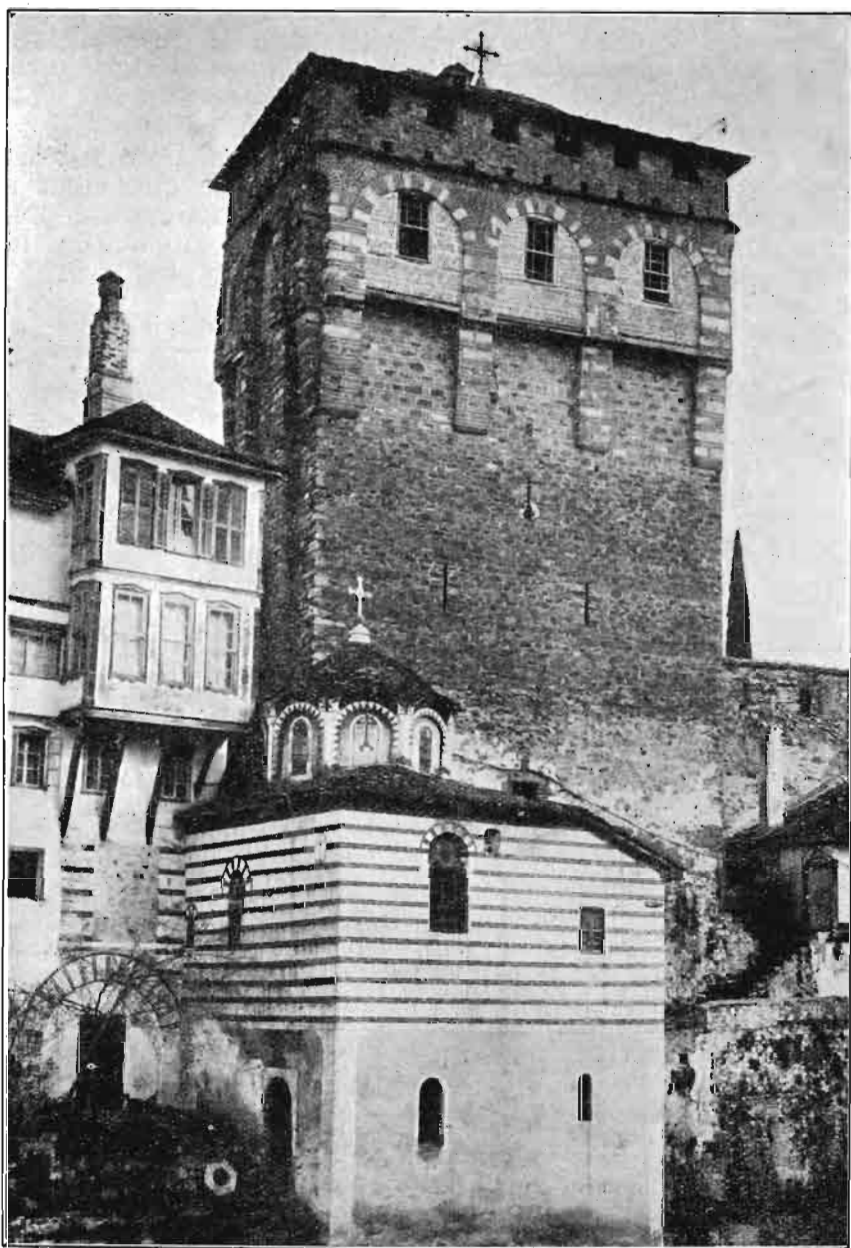
Румунији остала још једна дивотна плаштаница. Побожна везиља — уметница, монахиња Јефимија, била је удова деспота Јована Угљеше, брата краља Вукашина, и она је у своје везиљске радове унела целу своју побожну душу и сву велику своју умност. Отуда је тешко данас коментарисати те њене радове и растумачити њене натписе. Од њезиних радова нам је, колико је познато, остао, поред ова два поменућа, плаштанице из Путне и завесе у Хиландару, још један врло знаменити рад, а то је покров за ћивот кнеза Лазара који се

данасчува у манастиру Врднику — Раваница.

Једна велика серија стародревних икона рађених на дрвету преко танке скраме од гипса, остатак икона из старог иконостаса, представља једну галерију уметничких портрета природне и надприродне величине чија се вредност готово не може проценити; нема, рекло би се толико блага у свету које би било у стању да откупи ту драгоценост. То су све портрети — бисте светитеља, са аскетски стилизованим лицима строга изгледа и чудна израза. То су сликарска дела 14 века, рађена „ал фреско“ и зарад којих једино било би вредно, не само свакоме сликару већ и обичном грађанину који има љубави за овакве ствари, да потегне пут, у Хиландар не из Србије и Европе, него из другог кога континента! Један млади сликар имао би овде да прође читаву школу. На жалост, нисмо могли израдити ни један клише ових икона.

У 15. и почетку 16. века, била је код нас у јеку уметничка израда дрвенарије у коју су, у виду мозаика били инкрустирани изрезани комадићи седефа и срме.

У Хиландару имамо неколико врата (сл. 59) која су

Сл. 38. Пирг Св. Саве.

израђена од тако инкрустираног седефа. Врата сама су обично од храстовог или кестеновог дрвета а по оној страни која се хтела да обради седефом обложена су

танком даском обично од ораховине или другог каквог племенитог дрвета. Геометријске шаре од седефа утискиване су и чврсто лепљене за ту горњу [даску која је обично цела покривана тим шарама.

Много компликованији и финији рад имамо код намештаја, столица, клупица (осмоугаоних хоклица) налоња столова, фотеља и т. д. Овде се шарање спроводи по свима ма и најтањам деловима и неправилним површинама намештаја, тако да човек данас с дивљењем посматра тај рад, то богатство идеја и искуства, ту композицију од пре толико векова.

Сл. 39. „Морски Пирг“ Краља Милутина.

У тој Хиландарској ризници чува се још много разних интересантних ствари: много кандила, икона, крстића од дрвета са скултованим минијатурама, лепих икона минијатурно изрезаних у маслиновом дрвету, неколико тоболаца са стрелама, штитова, мачева, неколико панцир-кошуља, неколико окова којима су се драговољно окивали калуђери, сами собом, да би што више мучили своје тело ради опроштаја грехова. Наша слика 60 показује једно налоње из 16 века које је служило за наслањање јеванђеља приликом читања и ми смо уверени да ће се сви читаоци сложити са нама да то налоње пре личи на какав ултра-модернистички луксузни пулт, најновију креацију какве париске куће где се продаје луксузни намештај, него на налоње данашњега манастира Хиландара, налоње из 16 века а по коме

пада вишестогодишња прашина из старе хиландарске библиотеке!

Под именом „Чаша Цара Душана“, ужива незаслужено поштовање једна луксузна пивска кригла од слонове кости на којој је заиста лепо скулптована и изображена једна пасторала, са некаквим женским фигурама, јагањцима итд. Откуда је ова кригла у Хиландару и откуда је добила тако звучно и завидно порекло,

Сл. 40. Перспектива једног дела дворишта Хиландара са фасадама конака.

ма да је сва у Рококо стилу, то нико у манастиру не зна да каже!

Али оно, због чега нам је данас Хиландар, можда, најдрагоценији, оно без чега Хиландар у најмању руку не би имао ни половину своје данашње важности, то су хиландарски пергаменти, повеље разних српских владара почев од Немање и Првовенчаног са Св. Савом, па трагом целе лозе Немањића до Кнеза Лазара и Ђурђа Бранковића!

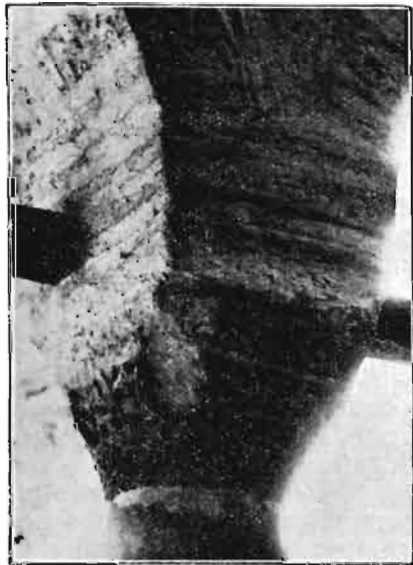
У Хиландару има око 60 таквих повеља и оне су све регистроване и строго се у каси чувају. На свима њима налазе се својеручни потписи краљева, издаваоца повеља. Све су ове повеље биле прошивене свиленим гајтаном и на свима њима били су ударени краљевски пе-

Сл. 41. Цистерна у Хиландару.

сада у Хиландару има више књига овако варварски осакаћених. Замислите пак, колико је то бедан створ, тај скупљач реткости, кад он зарад тога, да би се пред неколицином својих пријатеља, или пред својом женом, могао похвалити како је видео такву и такву књигу и имао је у својим рукама и зарад тога да понеки пут — док му то не постане досадно — погледа ту украдену сличницу, лишава цео народ, лишава сваког посетиоца могућности да овакву слику само види. У моменту крађе он није хтео да промисли, колико је труда морао уложити какав многогрешни дијак док је дошао до те готове слике. Тај није, као ми данас, имао трговину боја, већ их је сам справљао, тај је, каткада, недељама морао путовати док би набавио неколико листова пергамента или харти-

чати од чистог злата. На неким још данас постоје ти печати. Раније је, кажу, у Хиландару било много више (и лепших) и ових повеља и рукописа, али су странци — посетиоци, Енглези, Французи, Руси, Немци и др., не контролисани ни од кога (пошто у раније време нико није мислио да те старе хартије нешто вреде) многе од њих покрали а многе унаказили исецајући из њих слике и иницијале. Наша слика б1 представља такву повељу, на којој стоји натпис: „Стефан в Христа Бога благовјерни самодржавни Краљ“. Понеки странац кад није имао времена да украде целу књигу, он је цепао поједине листове а кад није ни за то имао времена или није хтео, он је ножем отсецао само најлепше иницијале, заглавља или минијатуре и носио собом;

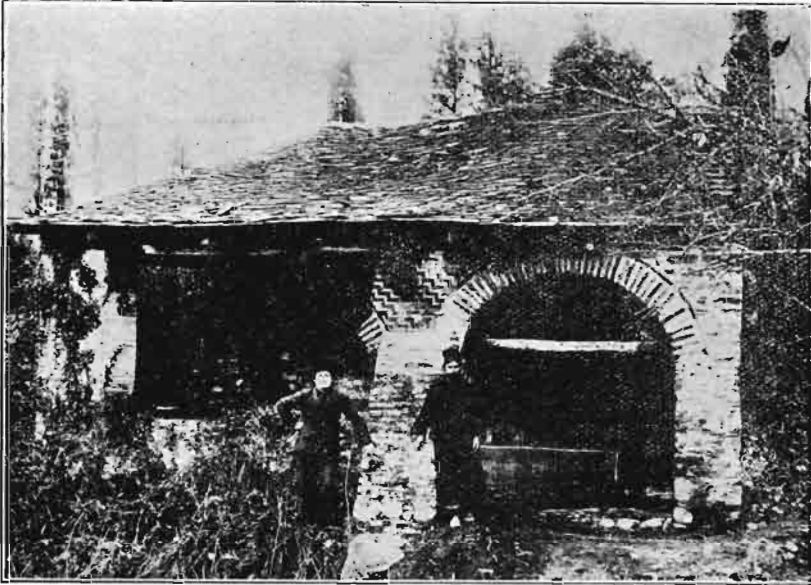

Сл. 24. Капител старе цркве у Хиландару, употребљен на цистерни.

је, које је плаћао прескупо, докле ми данас све то имамо и боље и јефтиније и без муке! Па повезати такву књигу без алата и модерних справа! Па изрезати јој клише за обраду њених корица у кожи! Заиста је велики грех данас, кад постоје толика техничка средства за снимање, однети из цркве макар и најмањи уметнички предмет, а ти људи, који су то учинили, заиста неће себи лако наћи места у рају!

Поменуо сам мало час дрвене крстиће и иконице које у Св. Гори израђују калуђери пустињаци. Доносим овде слику једне такве минијатурне иконице у високом

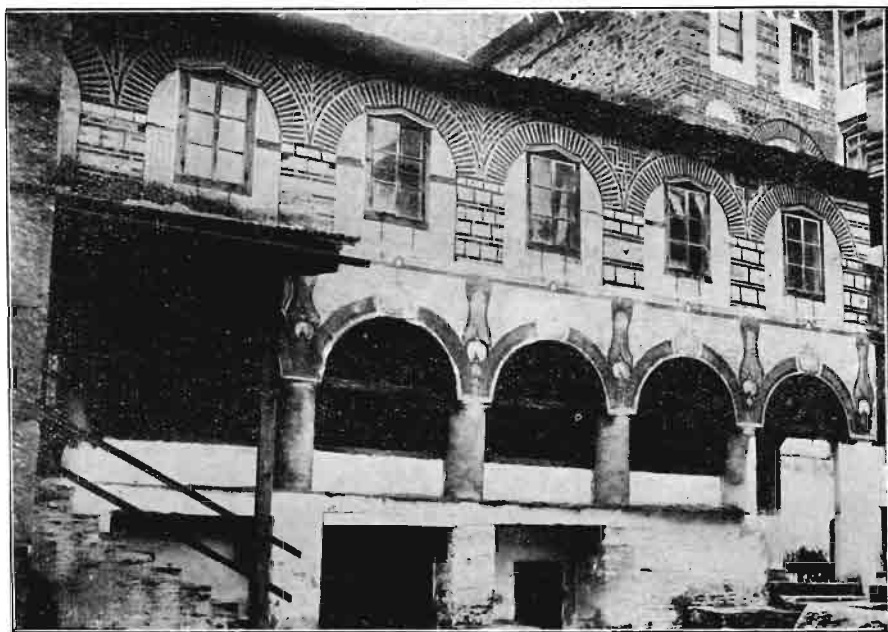

Сл. 43. Перионица ван зидова у Хиландару.

рељефу, коју сам као потпуно нову, у радњи код калуђера „Арапа“ купио за 140 драхми што би изнело око 10 златних франака (сл. 62).

Израда оваквих минијатура од вајкада је била специјалност светогорских калуђера-еремита, т. ј. пустињака, који сами живе по пештерама и издржавају се од продаје тих својих израђевина. У Св. Гори, по црквама ћете видети масу великих крстова, ћивота, иконица и т. д. са многобројним минијатурно и невероватно добро и прецизно скулптованим сценама из Христовог живота, ствари које су старе и по хиљаду година, а у трговинама или код самих мајстора наћи ћете данас таквих истоветних нових израђевина. Отуда, за каквог пасионираног колекционара, **Света** Гора представља Обетовану земљу. Јефтиних дрвених крстића,

бројаница од морских пужића, чибука, дувањара, разних кутија и т. д. наћи ћете на гомиле свугде и то све, разуме се, ручне израде. Уметнички израђених кашика, неке врсте маказа за салату, ножева од дрвета за сечење хартије, све богато украшених, добићете за две до десет драхми; разних кухињских потреба, ступа, заструга, сланика и т. д. са натписом „ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ“ добићете куд год хоћете. У једној радњи видео сам један дугачки штап са извесним завршетком у облику обућарске турпије и мислећи да је то чибук, нисам га хтео купити,

Сл. 44. Хиландарска библиотека.

али, кад ми је трговац објаснио, показавши на себи, да је то „справа за чешање по леђима“, насмејаосам се овоме јединственом оријенталском проналаску изузео је. Тај дугачки штапић завлачи онај коме то треба, кога сврби себи за врат и тако је у могућности да се почеше по ма како удаљеној тачки леђа!

Но, ја се удаљих мало од нашега Хиландара. Набројао сам додуше доста свачега што се у Хиландару налази, али верујем да нисам набројао ни десети део, јер је Хиландар пун и препун наших старина, па јенемогуће одједаред све у њему видети и све добро загледати. Хиландар је заиста онакав како га види и описује Латинима Милош Обилић:

„Да видите чудо невиђено,
 „Бјел' Вилиндар у сред Горе Свете;
 „Да видите, па да се дивите!“

(Нит' је бјел, нити на сред Горе Свете, већ шарен и на крај Горе Свете, веле у шали, на овај стих данашњи Хиландарци.)

Али, од свих драгоцености у Хиландару, од свега тешкога злата и сребра којим су оковане многе иконе,

кандила и црквене сатвари, Хиландарцима је најсветија и најмилија икона Богородице Тројеручице, оне, која чува манастир од свих зала и невоља, од глади, куге, од неродице и разбојничких дружина.

Када је прошле године неки кириција идући дремован, ноћу, у дане жеге, поред своје мазге, бацио догорелу цигарету поред ускога шумског пута, он није ни слутио да ће, запаливши тако

огромни комплекс манастирске шуме од неколико десетина квадратних километара, довести ватру до пред сами манастир. Црнорисци, храбри Хиландарци, сви, колико год их има, борили су се тада с ватром као лавови за спас свога манастира, свога дома! Али најзад, видећи да су немоћни, да ће ватра доћи до манастира и про-

гутати га, они послушају савет младога и врло побожног калуђера, јеромонаха Данила (из једнога села близу Смед. Паланке) и изнесу, после одржане литургије, чудотворну икону Богородице Тројеручице! Тада је настао, што сви причају, један величанствени тренутак! У сред оне буке од пожара, ломљаве, треска, и фијука ветра,

настала је неколико тренутака гробна и језива тишина, после чега ветар узедо сасвим обратни правац и отера ватру управцу мора, а путем, куда је икона прошла, остао је узани коридор неизгореле шуме. И мени су показали тај коридор! Богородица је, милошћу својом и овога пута спасла манастир, па не само манастир, већ је спасла његову архиву и библиотеку, спаса је и највећи део историје Српскога Народа, у оригиналу, писане на листинама од пергамента, оверене потписима

Сл. 45.

Сл. 46.

Сл. 47.

Сл. 48.

и златним печатима краљева који су је писали и са својим народом стварали.

Али, да ли ће Богородица увек бити дужна да чува манастир Хиландар као што Бог чува Србију?

сл. 49.

Да ли не би било потребно да се и сами побринемо па да сачувамо хиландарску архиву и библиотеку онако, како банкарци у сефовима чувају своје драгоцене хартије? Поред онога силног камена, креча, дрвене грађе и добре воље шездесеторице калуђера, што би било бесплатно, зар би много било да држава и народ утроше највише милион динара па да своју архиву виде осигурану и поређану у ормане.

Учињено је, до душе, нешто. Преправљена је о државном трошку црквица Светих Арханђела (која се на сл. 38. види испод великог пирга Св. Саве). У њој су постављене дрвене полице за смештај књига, покварене су фреске које датирају од прилике из 15. века, и т. д., а добивено је то, да се ту, без мало, може сместити једна четвртина важних докумената и књига. А остало? А музеј за старине? То ће и даље остати где је и до сада било! Поред свега тога, сви ови велелепни коначи, и ако су им фасаде од камена и опеке, ипак су подложни ватри јер су им таванице, подови, степенице и кровови од дрвета, а уз то и кубе црквице Светих Арханђела тешко да би, у случају несреће издржало сурвавање огромних зидова који су се над њим наднели.

сл. 50.

Хиландару треба помоћи, јер Хиландарци не могу сами да саграде библиотеку, не могу сами да осигурају Пирг. Они могу само да пазе и чувају све то, као што пазе и чувају историску маслину, коју је цар Душан приликом своје посете засадио, као што негују оне две мале маслине и два кипариса које је својом руком засадио близу Душанове маслине, неумрли Краљ Петар Велики Ослободилац, када је походио Хиландар.

сл. 51.

Хиландарци не могу и неће да просе јер се то њима не пристоји, али би било свакако добро, кад би се сваки Србин сетио свога Хиландара, па да, приложивши своју лепту, без шума и не виђен и онда када му то нико не буде тражио, на тај начин допринесе чувању свих оних светиња које у себи скрива Хиландар.

VIII.

ХИЛАНДАР, МАРТА 1925.

аљало би нам сада да видимо како, и под којим условима живе они, (сл. 63), који су се одрекли целог свега, своје породице, другова и пријатеља и дошли у ову страну земљу, управо у ову српску оазу усред стране земље, да послуже Богу и роду своме, да сачувају српски Хиландар од грабљиваца које своје оштре канце држе увек пружене према њему

По своје унутрашњем уређењу у Светој Гори постоје две врсте манастира т. зв. киновијски или општежитељни, и идиоритмиски, у којима не влада режим општежића, већ

сваки калуђер живи сам, потпуно за себе.

Општежитељни манастири су под неограниченом, деспотском управом игумана који је најстарији калуђер, — јеромонах, свештено лице, поп; у таквом манастиру већ, као и другима, рад је обавезан за све и свакога али, у колико се тиче хране, сви се калуђери, као војници хране из опште кујне, за све се подједнако готови јело, једе се у заједничкој трпезарији где на челу стола седи игуман, једе се у тачно одређено време, манастир свима даје одело, огрев, и т. д.

Идиоритмиски манастири пак, уређени су на републикански начин. Што се тиче хране, она се порцијама дели недељно или другачије, и сваки се калуђер сам стара како ће је скувати и употребити. Манастиром не управља игуман, ма да он постоји, са проигуманима, као почасно лице које фигурира и представља манастир за време сабора манастирског; манастиром управља сабор од 10—20 чланова, према величини самога манастира и броју братства у њему.

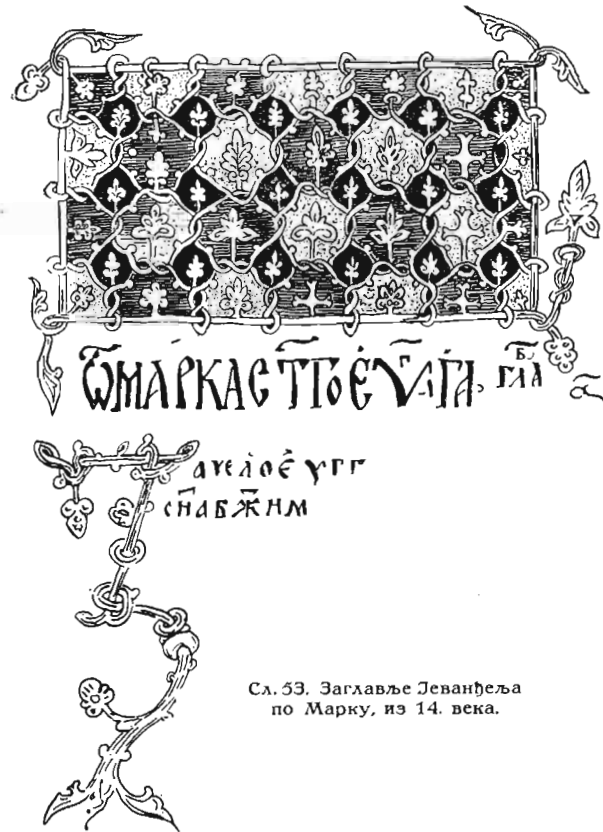
Како наши калуђери, као и сви добри Срби, не воле баш много слепу послушност, нити да стоје по војнички и у ставу мирно, већ више воле да сваки дела по својој савести и слободно, то је у Хиландару уведен овај други, идиоритмиски систем Управе.

Сабор се у Хиландару састоји из двадесет чланова

и они се, према грчком, називају „старцима“ (геронда).

Овај сабор, пошто је тако гломазан, не води послове сам, већ из своје средине бира за годину да на по двојицу чланова (кад је већа потреба и више њих) и они се зову епитропи, од којих је један најстарији и зове се епитроп док се остали, млађи, називају пар епитропи.

Епитропи се, договорно брину о свима пословима манастирским, о куповини и продаји, о раду појединачно, о руковању касом и чувању старина, о при-

Сл. 53. Заглавље Јеванђеља по Марку, из 14. века.

мању нових чланова у братство и т. д. Али епитропи ипак сами не решавају скоро ништа.

Иоле крупнија питања они износе пред Сабор старца, који могу сазвати у свакоме мementу, и тада они Сабору само предлажу а на њему је да решава. Што Сабор реши то је дефинитивно и нико други нити обара нити има права да обори. Ако на пример дође какав путујући трговац и понуди манастиру жито или друго штогод на продају, епитропи га приме, узму од њега узорак робе и саопште Сабору цену коју трговац тражи. Сабору се, рецимо, учини та цена висока, и он тада овласти епитропе до које висине смеју са ценом да му попусте. Епитроп се најзад погоди с трговцем за жито али му у исто време понуди на продају дрва или масли-

ново уље или рибу из саламуре, или вино, ракију и у опште оне артикле које манастир има на продају. Трговац радо овако тргује с манастиром, јер му се тако кајик (једрилица) не враћа празан и уз то, он тако зарађује на оба артикла. Када се дефинитивно споразумеју о ценама, трговац одлази и довлачи једрилицом робу а епитроп сазива тога дана „опште послушаније“, за истовар лађе; сваки калуђер оставља тада свој редовни посао и сви, сем слабих стараца, иду и

брзо истоварују лађу. За утовар дрва, или другога чега што би трговац купио у манастиру он се обично стара сам, — обично доведе цивил-нераднике. Када се, на послетку, састави обрачун између купљене и продате робе и изврши исплата, епитроп даје дозволу надзорнику пристаништа, опет калуђеру, да се лађа трговчева можеда одрешити и пусти на пут.

Сваки калуђер, од првог до последњег, има своју сталну и одређену дужност која се зове „послушаније“. Један је еклисијарх, т. ј. црквењак, и он има по два — три помоћника — параклисијарха; они се сви брину о чистоћи цркве, о звоњењу, о сасудима, о свему што је потребно за богослужење, за причешће и т. д. Други је свештеник на чреди, свештеник који служи те недеље литургију и друге службе, али поред тога је или „водоноша“, или економ за вино, или за зејтин или уопште има какву лакшу споредну дужност.

Затим, некеме је стављено у дужност да се брине о слугама, о стоци, о пчелама, о виноградима, о маслинама и т. д.

Због таквога распореда рада и дужности све у манастиру блиста, све је уређено као у кошници а трутова нема. Нико није ослобођен од рада сем слабих а заслужних старих људи беле браде до појаса. О томе ћемо још коју реч доцније рећи.

Сл. 54. Јеванђеља по Луки из 14. века.

Један калуђер, који мора бити свештеник, јеромонах, одређен је да се стара о гостима и он се зове „аркондар“ т. ј. гостионичар. Њему је дужност да се брине о гостинским собама, да их намешта, чисти, пресвлачи; да се брине о исхрани гостију за шта су му стављена на службу два кувара; да гостима чак и обућу чисти, да их вечито нуди час кафом и чајом, час каквом било закуском, а већ, што се тиче ручка и вечере, ту се он

Сл. 55. Насловни лист једног хиландарског Јеванђеља по Луки 14 век.

труди свима силама да гостима удовољи што боље! Он је слободан тада, да тражи из подрума која хоће вина и ракије, да поручује рибарима свежу рибу, да захтева од пекара најбољи хлеб за госте; он је слободан чак и у време ускршњег поста, када сви у манастиру живе најстроже испоснички, да за своје госте спроведе мање строги режим. Ми смо, заиста, били у Хиландару у време ускршњег поста,

али никако нисмо осетили да нам је стомак празан био. За ручак је обично имало по 7, 8 до 10 јела, све посних, или највише, справљених од морске рибе, али све заиста врло укусно, за чудо укусно спремљених. Ако уочите једну ствар, ви ћете још пре ручка знати колико ћете врста јела имати за ручак! Ако имате пред собом седам тањира наслаганих једно на друго, то значи да вас чека ништа мање од седам јела за ручак! Почиње се са две — три врсте салате, па бар две врсте чорбе, од поврћа и од рибе; па три четири врсте умокаца: кромпир и праз, рак на зејтину, рак као паприкаш, риба као ђувеч или паприкаш, риба као папазјанија, риба печена у сосу, риба пржена, резанци с медом и орасима, ракија, вино црно и густо („у марами да га носиш!“) вино бело, слатко, слично бермету или прошеку т. зв. „сполоканије“ и, најзад, црна кафа. За време ручка пије се црно вино, и то, пред свакога се стави по боца од пола оке;

кад ту испразните, одмах друга долази, — а нико ни с ким вино не дели, већ свак пије из своје полуоканице! Кад се сврши ручак, онда се пије „сполоканије“ из заједничке оканице која стоји на сред стола. Замислите сада шта значи то „сполоканије“, та водена чаша пуна прошека или бермета после целог оваквог ручка!

И ако је манастир идиоротмиски, где сваки калуђер сам живи и за себе кува, ипак гости при обеду никад сами нису. Увек је с њима бар по један од епитропа

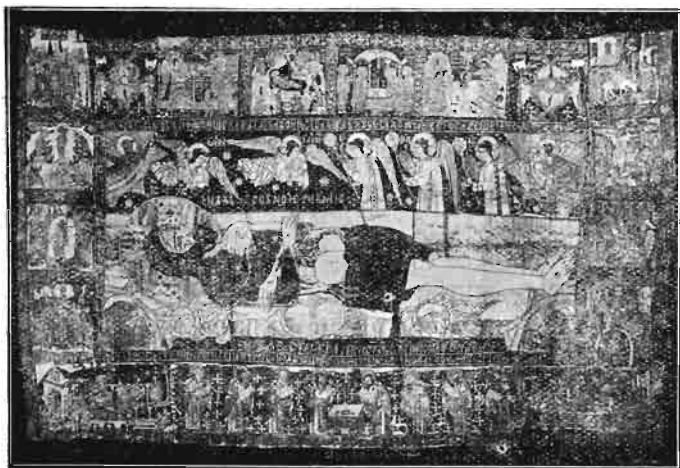

Сл. 56. Хиландарске плаштанице.

или старијих калуђера, и он им прави друштво а, у исто време гледа, (у име сабора) да ли су гости у свему задовољни, и ако нису он то доставља Сабору који онда наређује шта и како да се поправи. На пример, одмах испочетка је примећено да ми не можемо да једемо она сасвим посна јела, јер смо се почели жалити (не слутећи ништа) на стомаке, на варење и слабо вина пити. Онај, који је с нама обедовао, саопштио је Сабору да гостима не прија посна храна уз овако добро и јако вино, и Сабор је сместа наредио да нам се свакодневно доноси с рибарнице свеже рибе, и ако у манастиру није обичај јести рибу за време поста!

Рекао сам да се само сасвим стари људи не употребљују на телесни рад, али они ипак, понајвише сами

себе слушају, ако не „држе ђака“. „Држати ђака“ у манастиру има права сваки „старац“ т.ј. онај, који је макар једанпут био биран у Сабор. Ђак, то је искушеник који је старцу придодат да га овај учи и о своме трошку одева, а овај пак да за њега кува, чисти му собу и у опште служи га као слуга. Ђака храни манастир и он у манастиру има своје одређено „послушаније“ као и сви калуђери. Па и кад се закалуђери, ђак и даље остаје код свога старца и служи га као и пре, чак до смрти, или,

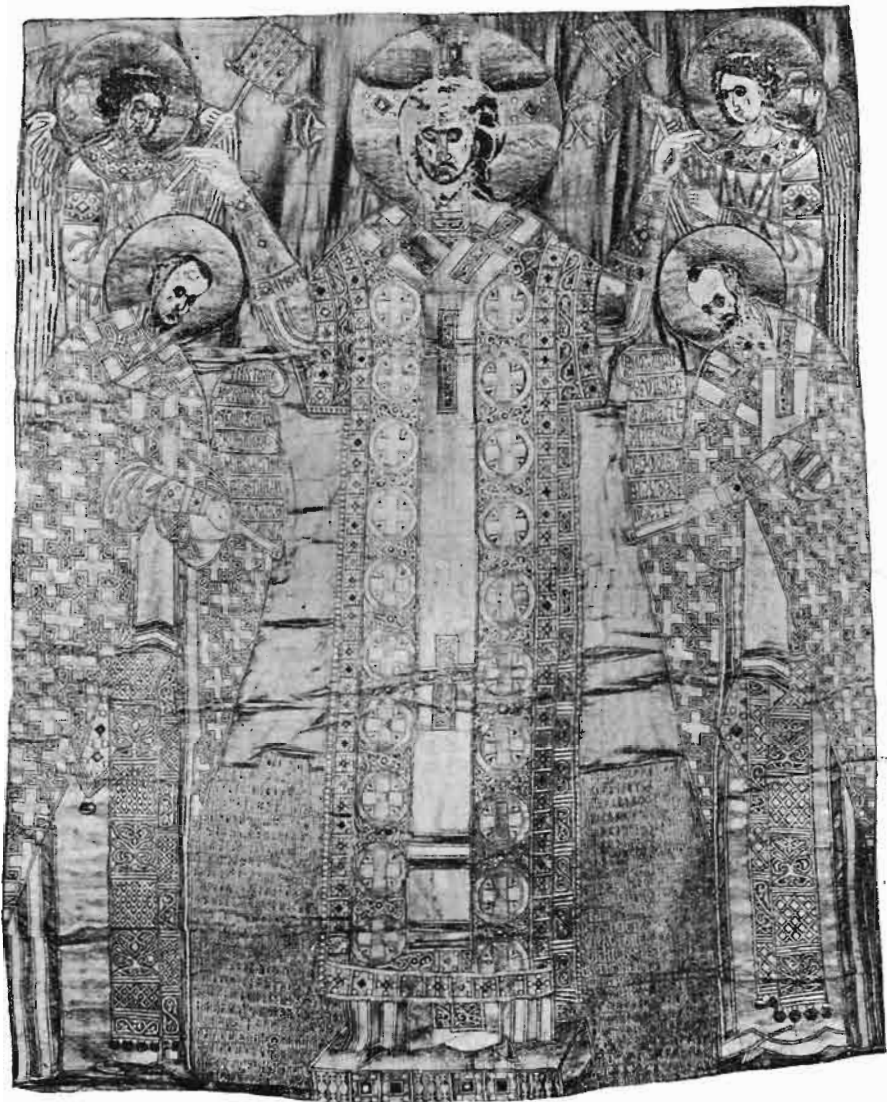

Сл. 57. Плаштаница Ивана Грозног у Хиландару.

ако „старац“ није тако јако стар, докле овај не нађе себи другога ђака. На тај начин манастир је решио без свога трошка ово доста мучно питање послуживања старих и изнемоглих калуђера а није се огрешио о равноправност, Јер, и ако је старац често и сам врло неук те не може Бог зна како да обучи свога ђака, ипак, пошто је стар и слаб а често и у Сабору заузет те не може себи да кува и за себе да се брине и ради, даје му се ради „учења и послушанија“ по какав млади искушеник који треба што више да је заузет, да му зле мисли не би кроз главу струјале.

Епитропи, као заиста и сувише заузети пословима манастира имају права да буду увек служени, и они за своју послугу употребљују обично манастирске слуге а хране се понајвише из гостионице, јер гостију у манастиру готово увек има. Ту скоро, на пример, када је требало преводити неке старе фермане турске са старог арапског језика на модерни турски и грчки, преводилац је донео писаћу машину и пробавио у манастиру превodeћи читаву годину дана. Гости су, иначе, као што сам већ напоменуо, врло радо виђени и добро примљени

у Хиландару. Ниједан трговац, пролазник, турист и ма ко то био не може у манастиру ништа за новац да добије. У Хиландару се само гостује. Свак гостује колико му је драго а кад пође, ако хоће да да какав прилог ма-

Сл. 53. Завеса Монахиње Јефимије.

настиру добро, и јест ако ли не, — Бог да прости! Нико му то неће замерити него ће му још дати мазгу и пратиоца до другог манастира. То није само код нас, у Хиландару, то је тако у целој Светој Гори! И о томе ћу мало касније рећи коју реч више.

Неколико калуђера вештих рибању и поморском животу одвојени су од манастира, управо станују одвојено при мору и у пристаништу (сл. 64) на т. зв. рибарници,

Сл. 59. Једна хиландарска повеља.

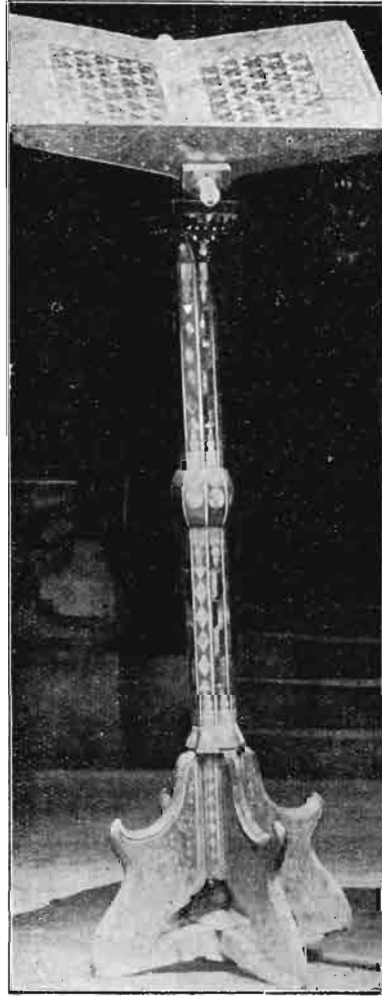
и њима је једина дужност да лове рибу за потребу манастира, па и за продају ако претекне. Они имају тамо старо пристаниште где пристају лађе за Хиландар, они

се брину о његовом одржавању. У томе старом пристаништу постоји старинска зграда у којој су некада чуване галије, звана Арсана, по речи „арсенал“ (сл. 65). Поред самога мора може лађа једним каналом да дође до пред велики отвор те зграде и да се после, помоћу ваљака угура унутра. Унутрашњост те зграде је једна врло велика сала, дужине преко двадесет метара а ширине око осам. У дебелим зидовима израђене су полукружне нише које су служиле са оставу алата, и ваљада оружја. Данас су над том зградом у спрату смештени станови калуђера рибара, а напред је, као што се на сл. види, у новије време начињен један ружни еркер од бондрука. Около ове арсане налази се још много зграда које служе за магацине.

Данас се велика сала арсане употребљава за смештај великог и скупогеног рибарског алата а и за смештај неколиких барки и магуна (већих барки) које служе рибарима за рибанье.

У извесно доба године, када је сезона лова риба, и када се врши велики лов, онда рибари позову и из манастира што већи број калуђера који су иоле вешти веслању и мору, на мббу за рибанье. Тада се спуштају у море велике мреже и буде се на мору по неколико дана. Кад је лов добар, причају, он изнесе по неколико хиљада ока рибе. Сва се та риба одмах преноси у манастир и тамо се ставља у саламуру, и чува се за преко целе године па и за другу годину (јер лов није сваке године исти) а колико преостане од потребе братства, продаје се.

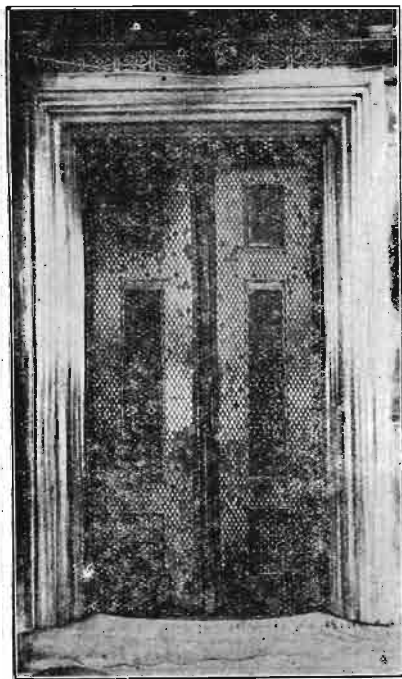
И ови рибари су, као што рекох, хиландарски монаси, и они добивају своје следовање у свој другој храни из манастира, и они, као и сви други, редовно долазе на службу божју у манастир.

Сл. 60. Наложје из Хиландара (16 век)

У манастиру, иначе, има много калуђера који знају по који занат: има их кројача, излатара, сајџија, обућара, резбара па и сликара.

Како у манастиру, (што се и на слици види) има доста простора за становање, јер је некада, у средњем веку, било ту много више калуђера него данас, то сваки од њих има за себе по један мали апартман, собу, предсобље и кујну, или чак и 2 собе, предсобље, кујну, па по неки и купатило. И сада, када гост дође и упозна се са свима,

Сл. 61. Главна врата за улаз у цркву из припрате краља Милутина (дрвенарија из 16. века).

онда је он дужан да свакоме учини званичну посету, да попије кафу и воду са слатким, да разгледа његов стан, који је често сасвим укусно и чисто намештен. По „стајахој“ соби, по зиду извешане су многе фотографије, иконице и дописне карте а по полицама и орманима миришу дуње, на ранце и тегле са слатким; у такве собе примају они на становање само своје рођаке ако им дођу из Србије у госте, докле остали, непознати гости имају собе у гостионици, „аркодарику“ — „фандарику“.

Наравно, да осим соба за обичне, свакидашње госте, у манастиру има соба и за ређе госте. Нама су уступили по једну такву собу, са купатилом, у којој је кревет са балдахином, са два политирана долапа од кестеновог дрвета, са великим камином, са два стола, писаћим и обичним, и шест столица, са диваном дуж целог зида поред прозора, на

коме су многобројни јастуци и јастучићи, са сточићима за пушење и т. д. Поред таквих соба има још две, три собе за владике и један апартман само за краљеве. У томе апартману су становали у своје време Краљ Милан Обреновић, Краљ Александар Обреновић и Краљ Петар Карађорђевић.

У оно време када смо ми тамо били, божанствене литургије служене су свакога дана; то је истина, било у време великога поста ускршњег, али се мислим, литургије не врше свакога дана у остале дане преко године, већ се врше службе као и код осталих православних цркава.

У доба поста пак, служи се велика литургија Св. Василија, и тада богослужење иде овим редом: у поноћ почиње „полуноћница“, за њом се одмах чита „јутрења“ па онда литургија, па „вечерња“, која се свршава око 10 часова пре подне. Дакле, пуних десет часова молитве! После вечерње се дели нафора и онда се свако разилази на своју страну, ко на рад, ко на одмор. Око три часа по подне се чита молитва „повечерња“ после које се црква чисти и брише, да остане затворена до нове „полуноћнице“.

На тај начин калуђерима је послом испуњен цео дан и цела ноћ и они имају врло мало времена да посвете себи лично. Па ипак су сви чисти и окрпљени. У време када су на раду они носе само доњу хаљину „мандију“ и неку камилавку од козје длаке а у време службе Божје они облаче горњу хаљину са широким рукавима „расу“ и тврду, високу камилавку, преко које је пребачена „панакамилавка“ („Христов гроб“) један широки комад материје као каква марама, перерина. За службу Божју се дакле, сви облаче најсвечаније што могу и тада морају бити сви четкани, очишћени, очешљани и умивени. Другачије се нико у цркву не прима. Овако свечано одело они носе и кад се налазе ван манастира. По путу, јашећи, често скидају панакамилавку и расу, али чим се приближе каквом манастиру или из далека угледају кога свештеника онисе брзо, јашећи, облаче.

Као што се види из свега реченог, то су људи врло смерни и пристojни, а у кући им је све уређено као у кошници. Све иде сложено и братски и у томеспецијално Хиландар ужива добар глас. Говори се, на пример, како се у Хиландару никада није десила ни једна туча, ни једна већа свађа, што се код других дешавало. Хиландарци нарочито пазе на то да их „Грци не оговарају“.

Нису то, дакле, они калуђери, што умеју да заиграју „ситно калуђерски“, да се кула из темеља заљуља! То су мирни, скромни, смирени, смерни и радни људи, којима се благост на лицу огледа а којима се побожност види у преданом раду за светињу коју им је Бог дао на

Сл. 62. Дрвена иконица „Благовести“ купљена у Кареји марта 1925.

чување, и којима се душа открива у дрхтавом гласу при дугим ноћним молитвама и свечаним литургијама.

Нису то ни оне калуђерске „црне душе“ које се куну да ће се као ђердан вити око девојачког белог грла!

Сл. 63. Братство манастира Хиландара у марту 1924. (које се тада зашло у манастиру).
 С лева на десно: 1.) Монах, рус (рибар); 2.) Отац Богослов, саб, старац; 3.) Отац Макарије, порлар; 4.) Отац Доситеј, монах (најмлађи Београданин); 5.) Отац Алхимје саб, старац (Нишља); 6.) Рус, Вакоп; 7.) Мина, монах, параклисијар; 8., 9., 10., 11.) Монаси (непознато нам имена); 12.) Жарко Татић, архитект; 13.) Монах (непознато нам име); 14.) Отац Герман, свештеник, волоноша; 15.) Отац Доситеј Цоцић, епитроп; 16.) Главни економарх; 17.) Отац Мигрофан, игумен, (Земунца); 18.) Отац Данило, јеромонах, гостиничар; 19.) Искушеник; 20.) Искушеник; 21.) Искушеник (Добривође), најмлађи; 22.) Монах (непознато нам име); 23.) Старац Михаило, библиоотекар; 24.) Искушеник; 25.) Монах (непознато нам име).

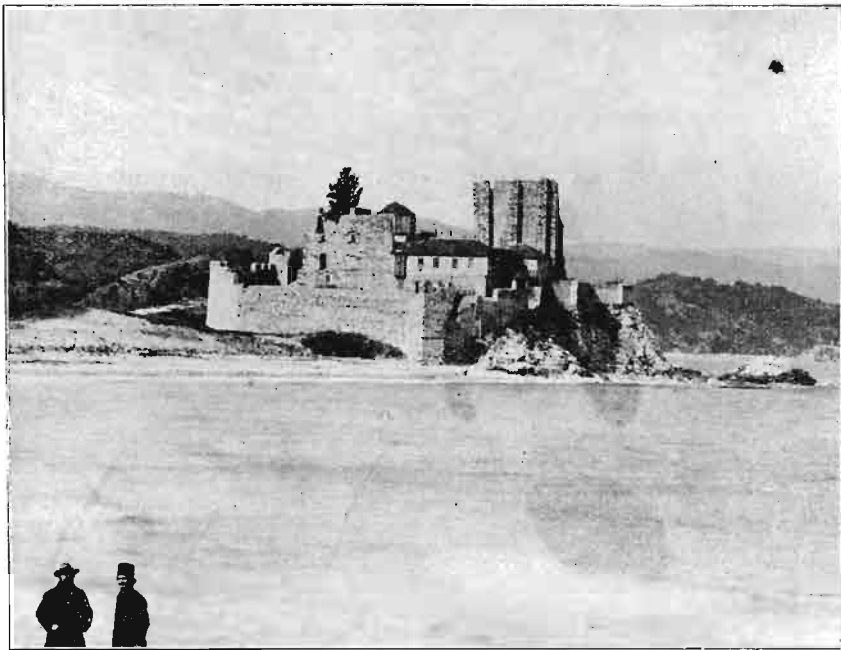
То су у истину људи који су се одрекли света и живе скромно и повучено, међу своја четири зида. Један од њих, на пример, кад је био послан на једно имање ма-

настирско ван Св. Горе, (молим дотичнога да ми опрости, јер ово није ништа ружно!) при пролазу поред жена, крио је главу и заклањао се панакамилавком као була.

Поред све своје сиромаштине, поред свих својих потреба, за које, да би се оствариле, треба много зноја и труда, поред свега тога што се монасима често смањује и онако мршава порција хлеба, овај манастир ипак свакодневно дели сиротињи хлеба и даје преноћиште.

Портар, који стоји на вратима поред великог дрвеног топуза, који значи независност манастира, не доз-

Сл. 64. Изглед Старог Манастира на мору близу пристаништа хиландарског

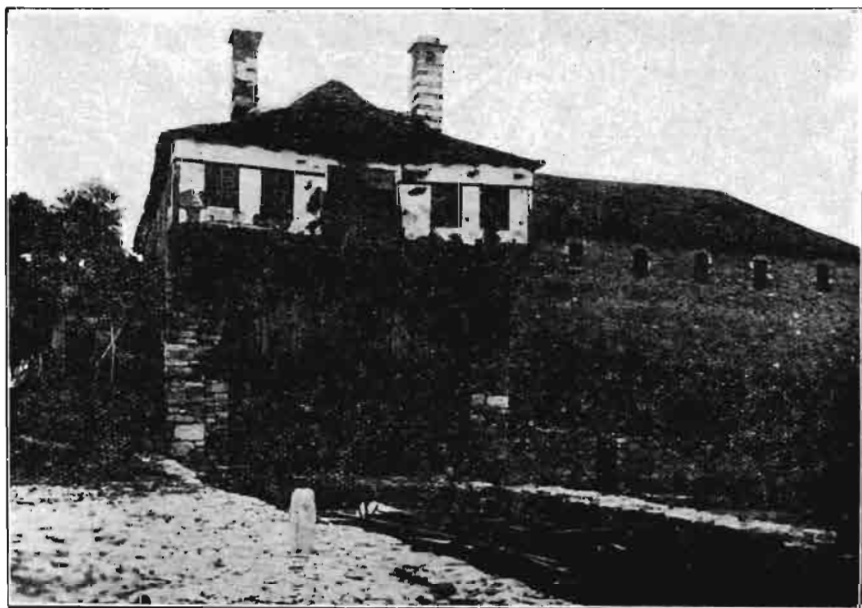
вољава да нико гладан прође крај манастира, већ сваком, ко год му дође и затражи хлеба даје поједан хлеб од пола оке бесплатно и тиме одржава вајкадашње достојанство царскога и српског Хиландара.

Морам опет да поновим: Хиландарци желе госте из Србије, и то много их желе! Ових дана очекују око сто четрдесет поклоника, чланова Хришћанске Заједнице из Крагујевца, и као доказ љубазности и гостопримства послаће једнога од чланова Сабора, проигумана, оца Онуфрија да их чак у Ђевђелији прими и допрати о манастира.

Разговарајући о скорашњем нашем одласку један од најглавнијих чланова Сабора, а у исто време један од најмлађих тамо, рекао ми је: „Кад одете у Србију се-

тите се Хиландара али се не сећајте Хиландараца: они ће бити и отићи као и сви што ћемо отићи; само ће Хиландар остати вечно, да се њиме поносимо и потсећамо на своју велику и славну народну прошлост, која је овде исписана златним словима! *

Манастирске слуге, који се овде још и дан дањи, по средњевековном схватању, сматрају као створења ниже врсте, никако пак равна калуђерима, свештеницима,

Сл. 65. „Арсана“ — рибарница.

нити гостима манастира, станују ван манастира, т. ј. ван манастирског зида. За њих су начињене нарочите и лепе зграде, уз које се налазе коњушнице за стоку.

Гости, као што смо напред спомињали, станују у манастиру (сем ако то нису слуге другогачкавог манастира) али, ако се деси, да који калуђер који припада манастиру или гост, ма како висок био, не стигне с пута увече у манастир док је још порта отворена и портар стоји на њој, онда му се нипошто више порта не отвара.

Порта се увек затвара са два кључа. Један кључ држи портар, други држи један саборни старац, и они се до ујутру не могу састати, нити порта, према томе може бити отворена. Ако наиђу гости доцкан, или који калуђер у путу задоцни, они ту ноћ преноће „код слугу“, у чијој је згради резервисано за такве случајеве неколико сасвим пристојних гостинских соба. Изван зидова,

за потреbe слугу и пролазника, начињена је и једна мала лепа црква, црквица Св. Трифуна (сл. 66) која служи само у одређене дане.

Напоследку, поменућемо једну и једину, али врло лепу шетњу, коју човек, седећи дуже у Хиландару, може

Сл. 66. Црквица Св. Трифуна.

да учини. То је шетња до старог манастира Св. Василија, који се налази на самоме мору. Овај манастир опкољен јаким зидинама, са црквом Св. Василија потпуно скривеном изгледа врло живописно, (сл. 67) као каква тврђавица. Чист морски ваздух врло пријатно струји овде после боравка у загушљивоме Хиландару, дивна полукружна морска плажа од ситнога песка, која

у дане жеге пружа изврсно купалиште, изванредно је погодна за шетњу. Конаци су сви, на жалост, запуштени, те се без веће оправке у њима не би могло становати.

Цео овај манастир је доста давно запуштен, али се ипак, у извесне дане године читају у њему краће молитве.

На другој месту, о самој цркви овога манастира и осталим грађевинама у њему, рећи ћемо коју реч више.

Сл. 67. Стари манастир на мору. Изглед тврђаве с југа.

IX.

БАТОПЕД, АПРИЛА 1925.

ада смо већ изишли из Хиландара, тек тада смо сазнали још за једну лепу особину Хиландараца! Та се лепа особина састоји у томе, што је тамо готово обавезно да се свака разумна жеља гостију увек гледа да испуни, па макар то стало и извесних жртава. Неки дан пред полазак, у разговору после ручка и сасвим случајно, рекао сам био епитропима како бих баш волео да у повратку свратим у Ватопед и Св. Пантелејмон, евентуално и у Ивир, па би, како не знам добро грчки, добро било кад би неко од њих, епитропа, мојих најбоље упознатих пријатеља, имао тада каква посла у Кареји, те би онда могли да путујемо заједно; тако би ми не само пут био пријатнији већ бих се користио његовим тумачењем и т. д. Они су то већ схватили као формално изречену моју жељу, па су одмах сазвали Сабор и саопштили му да гости желе да свакако епитропи (и никако другачије!) пођу са њима у Ватопед, Кареју, Ивир и до Дафни! Сабор је, разуме се, одмах решио да иде с нама млађи епитроп, јеромонах Арсеније, и преко истога нам се чак извинио што не може, на нашу жељу, да с нама пусти оба епитропа, јер, по правилу, бар један мора увек да буде у манастиру, јер је он представник Сабора и врховни управник манастира, као идиоритмиског. Зачудио сам се већ толико претераној предусретљивости и извинио се како сам могао, говорећи да нити сам знао тај њихов обичај нити сам хтео толико да захтевам! Било је, причају, таквих случајева, да су понеки гости желели да обиђу свих двадесет манастира светогорских, да чак иду и на врх Атоса, где такође постоји једна мала црква, и за тај пут који траје бар три до четири месеца, манастир им је одвајао по једнога сабрата: манастир би им тада

свима дао мазге за јахање и пртљаг, одредио им мазгаре и слуге и испратио их тако до првога манастира који намеравају да посете. Одатле би се слуге и мазге вратили натраг у манастир а пратилац калуђер остаје с њима и даље. За даљи пут они добивају мазге од манастира куда су се затекли до суседног другог, и тако даље, докле се гости не укрцају у лађу за Солун а пратилац, калуђер се врати у Хиландар! И то све бесплатно! Па не само бесплатно у Хиландару већ свугде, у целој Светој Гори! Ако се ипак томе зачудите и запитате случајно ваше домаћине, да ли се не дешава да каква лештина пронашавши овај начин да бесплатно живи, злоупотреби то гостопримство и да на рачун лажне побожности вечито путује и проводи се, они ће слегнути раменима и рећи ће вам, да они свакога сматрају поштеним, а ако би се нашло људи, (они то не знају) који би били толико бездушни па да живе на рачун сиромашних калуђера и лажне смерности, они их не би гонили, они би гледали да их поправе, да их упуте правим путем!

На дан поласка из Хиландара, јутро нам је освануло дивно, свеже, пролећње, али је небо било пуно белих, густих облака. Испраћени смо срдечно, као и што смо дочекани, само с том разликом, што, кад смо долазили, очи свих тих добрих људи биле су пуне упита и радости, а сад су биле пуне суза и неке брижности. Из очију свакога од њих могли читати пуно поздрава пуно жеља, пуно носталгије, а сваки је могао само да прозбори:

— Срећан пут! Поздравите нам лепу Србију! Нашу Србију! Благо вама, ви ћете је скоро видети!

Отишли смо последњи пут у Саборну цркву, да се помолимо Богу и Пресветој Богородици за сретна пута, и учинили обавезно „метаније“, трипут се прекрстили и поклонили челом до земље. Руковали смо се срдечно са свима, заблагодарили много и много, па појахали нашу мулад.

Мени су опет дали „Хоцу“, најмирнијег, најстаријег и најбољег мазгова манастирског, онога истог који ме на је својој грбачи беспрекорно донео од Кареје до Хиландара. То је заиста једна врло красна, паметна и, ако хоћете и искусна животиња! Купљен је давно, пре петнајестак година од једнога турскога хоце и по њему је и добио своје име. Он напамет зна све путове по Св. Гори, па чак и ван ње, докле год допиру хиландарска имања и послови по судовима. Ви не морате знати пута кад њега јашете, довољно је да му некако кажете куда желите да путујете, а веле, да он разуме и говор: ако сте у Кареји па ван треба свратити у Ватопед, Боже сачувај да ће он и главу да окрене ка Хиландару кад дође на ону раскрсницу куда пут скреће на Ватопеду. Ако

ли му пак при поласку из Хиландара за Јерисо, куда се полази истим путем као за Шимен и Ватопед кажете:

— Хоца, данас спреми добро грбачу, ићићемо чак у Јерисо! Мислите ли да ће се он преварити па скренути у Шимен? Не! слободно можете да заспите на самару, па кад се пробудите ви ћете видети да вас он носи правим путем. То је и иначе муле које носи само ређе госте и, наравно, рђавије јахаче. Кад год је Хиландарцима било нарочито стало, да којег високог госта без икаквог ин-

Сл. 68. Манастир Есфигмен.

цидента проведу по Св. Гори, они су му за јахање одређивали „Хоцу“. Отуда је њега јахао стари, сада покојни владика Мелентије, па и Г. Николај Велимировић епископ охридски и Васељенски Патријарх. Кад је он могао толике одличне људе да без повреде овуда пронесе, мислио сам се ја, неће ваљада мене, грешника, да сурва негне у провалију или низ литицу у море! И није, хвала Богу!

Пут од Хиландара до Ватопеда је тежи и опаснији него они, којима сам до сада путовао. Невероватне узбрдице, низбрдице, рупчаге, препоне! Мој сироти Хоца не иде већ скаче с камена на камен, али то није камење, то су стене, то је ужас један! А и стар је већ, сироти Хоца, па му ноге по мало клецају — или то тако треба да буде! Али, ваљада, не треба да се клиза?! О, Боже! Па опет хоће и да брсти гредом, покрај све своје у моје муке!

— Та, сад си из манастира, ваљда ниси већ гладан?! подвикнух му строго од страха и нервозе. Он ме ваљда разумеде и пође солидно. Читава кубура, тако ми Бога!

Време сад почиње нешто да нам се мути. Почиње неки јак ветар који савија грање младе шуме и смета нам у ходу. Пролазимо баш поред манастира Есфигмена — Шимена, како га обично зову. Шименци излазе пред нас, јер су нас били угледали поиздаље и зову нас у посету, али ми одбијамо јер немамо времена и бојимо се непогоде. Ма да манастир има врло леп положај према мору, и, што је најглавније, доста старина, ипак нема старе цркве, јер је она порушена почетком прошлог столећа и на место ње назидана нова. Неколико старих пиргова и конака, видимо и споља (сл. 68) а што се тиче српских повеља, знамо да их не би добили да видимо — није их добио ни Димитрије Аврамовић 1848. године, он, који тврди у своме путопису да их много тамо има, нарочито од Ђурђа Бранковића! Због добре ракије баш не бисмо свраћали, јер је нисмо жедни! „Баш због непогоде“ говоруху они, „свратите до нас и сачекајте док не прође!“ Ми продужавамо — и не заустављамо наше мазге, али епитроп њихов непрестано иде поред нас и моли, на грчком, оца Арсенија да их не вређамо нашим одбијањем!

— Срамота је, говораше он, да нам такви људи прођу поред куће и не сврате ни на чашицу ракије! Зар смо ми последњи људи у Светој Гори?! О, оче Арсеније, помисли како би теби било да те неко баш тако презре!? Шта ће сутра нато рећи цела Света Гора?!

Чудни људи! мислио сам се у себи бранећи се од овако неочекиваног наваљивања, пуног тако суровог честољубља. Но то се да разумети. Као што сам већ напоменуо, долазак **наш у Св. Гору** био је тако разглашен, податци о нашим скромним личностима тако превеличани, циљ нашег путовања тако (на политички) изокренут, да није никакво чудо што су нам свугде мал'те не метанисали! Кад смо још прешли границу у Ђевђелији, један чиновник одузео нам је наше „лесе-пасе“ под изговором да их сам прегледа (ма да му то нисмо морали дати). У Солуну нас је у стопу пратило неколико детектива, наш конзул је протествовао код гувернера због одузимања „лесе-пасеа“, а овај нам је одмах дао друге, своје, уверавајући да ће ови бити бољи. У Солуну, у хотелу, нису нам тражене исправе, исто тако и на лађи, али су сви ипак тачно знали и ко смо, и куда и зашто путујемо! У лађи, у салону, за време вечере, нико с нама, ни од грађана, није хтео ни речи да проговори српски, ма да су сви знали наш језик, што смо се наскоро били уверили. У Дафни такође, полиција, која је свакога њиховог грађанина ревносно легитимисала, нас није ни дирнула. Комесер полиције је одлично знао српски, али

је говорио с нама с тешком муком, само француски, хтевши, ваљада да чује ако би ми штогод међу собом „сумњиво“ разговарали. У Кареји се Протату нисмо никако ни јавили а чули смо доцније, да је то Проти било врло криво јер је то протумачио као неку надутост од наше стране!

Излазимо баш на врх литице с које је отворен широки видик на цели Орфански Залив са Кавалон. У савоме мору пливају острва Тасос и Лимнос и виде се у даљини, сасвим плави, кршеви почетка Дарданела. Непогода почиње! Ветар је тако јак данас већ хоће и с мазге да обори. На сред мора нашло се неколико барки и једрилица — очевидно збуњених! Једна мала барка, којој је ветар повољан истурила оно своје једно једино једро као перјаницу и чисто весело, као стрела сече вале и језди право ка Ватопеду. Једна већа једрилица застаје и не може даље; стоји неко кратко време у месту као да премишља... једра су јој клонула као крила уморне птице — ено! прикупљају их; затим је окрећу и она опет весело шири једра, па брзо бежи, за малом барком право ка пристаништу Ватопеда. Друга опет, мало већа једрилица покушава да плови уз ветар, али је ветар, ваљада, сувише јак, или бије с више страна, тек и она, очевидно, напушта ту мисао и бежи у склониште. Ми то све гледамо као на длану, па нас занима, али Бог зна како је онима на мору, који се боре с непогодом на живот и смрт!

Време опет по мало почиње да се мења на лепо; ветар се стиша, облаци се разиђоше а кобалт-плаво јужњачко небо опет поче да нам се смеши! — пролеће је па буре не трају тако дуго!

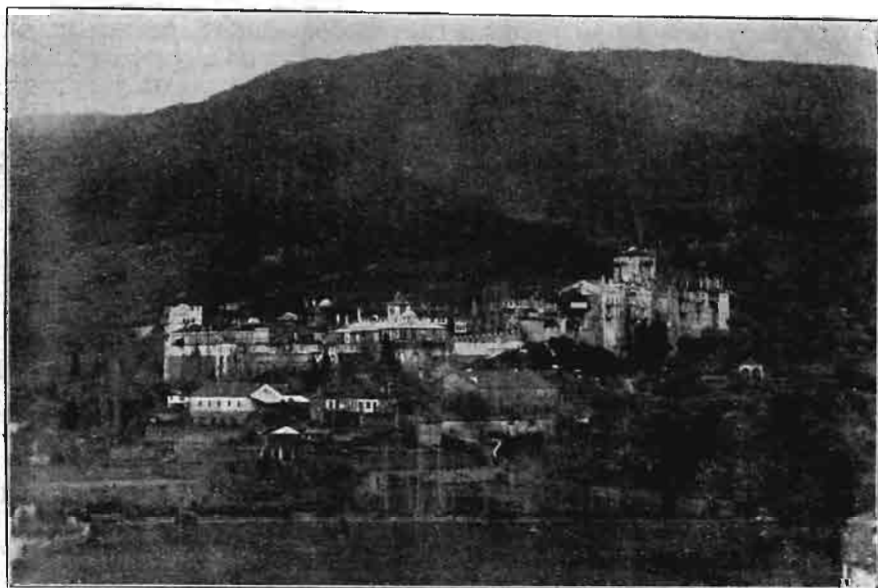
Примичемо се полако Ватопеду. Већ га из далека и видимо потонулог у огромне зидине које га затварају (сл. 69.). Тешко да је штогод мањи од Дубровника!

Као и у Хиландару, портар стоји на улазним вратима поред обешеног топуза који означава независност манастира. Он зауставља и нас, пита који смо и упућује нас право у гостионицу. Гостионичар, један риђи, ситни калуђерчић, трчкара ситно око нас и прихвата наш пртљаг, наређујући слугама нешто брзо-брзо! Он одмах препознаје нашег епитропа, оца Арсенија, љубазан је, и како смо стигли око подне, служи нас облигатном рачијом, љутом као отров. Одмах затим доноси и ручак и стара се на све могуће начине да нас забави до доласка епитропа који спавају, јер су целу ноћ имали бденије.

Чекали смо с нестрпљењем епитропе све до три часа по подне! Гостионичар је непрестано трчкарао око нас и брзо причао нешто на грчком оцу Арсенију. Ја, опет, нервозан што ту седимо без посла и губимо време у празним разговорима чему никако није место у оваквом једном манастиру пребогатом старина, непрестано стао

наваљивати да изиђемо куда год, у двориште, у цркву, на поље! али сам од оца Арсенија увек добивао неке забашурујуће и околишеће одговоре. Најзад, погледах кроз један прозор и видех, да из собе, у којој смо били, једна дивна и широка тераса на стубовима има прекрасан изглед на Орфански Залив и таман се маших за браву да отворим врата и изађем на ту терасу, кад ме отац Арсеније, чврсто ухвати за руку!

— Не, за Бога, рече он, не пристоји се у Светој Гори по туђем манастиру шетати без главнога домаћина, епитропа! Немојте да нас Грци после оговарају!

Сл. 69. Изглед Ватопеда.

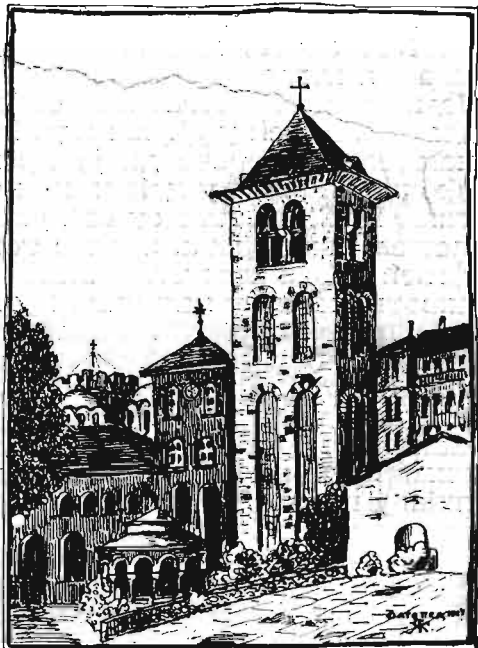
Узалуд је било моје доказивање да је управо смешно седети у овој соби по оваквом лепом дану, да је и гостионичар домаћин па нека он дозволи да изиђемо, да смо ми, најзад, овде као у својој кући, јер је то још Св. Сава био углавио са Ватопедиотима! Ништа није помогло!

Појави се, на крају крајева и тај тако дуго жељени епитроп, висок и крупан млад човек који би пре лично на каквог Црногорца или Ужичанина него на Грка. Почео нас је одмах, врло љубазно, свугде водити и објашњавати нам све, до ситница, што је мислио да ће нас интересовати.

Ватопед је један од најстаријих хришћанских манастира. Зидео га је још цар Константин а нешто доцније га је попалио и разорио Јулијан Отпадник да га затим, 390. године обнови цар Теодосије из захвалности Бого-

родици за спасење свога сина Аркадија. Аркадије, враћајући са лађом из Рима, где је са својом сестром Пулхеријом био у посети своме брату Хонорију, који је тамо у име оца владао, за време једне велике непогоде на мору саплете се о уже на крову лађе и упадне у море. Море га само избаци на обалу, близу садашњег манастира Ватопеда, где он, уморан, заспи под једном купином. Заповедник брода, очајан што је тако изгубио царскога сина, молио се непрестано Богородици да га сачува и спасе, и када наскоро буре нестане, он виде да се налазе у близини неке земље и нареди да се лађа заустави, да се посада искрца и потражи царевог сина. Они га збиља убрзо нађу где спава под једном купином, обрадују се неизмерно и забележе то место, па, како је то било сасвим близу садашњег манастира, који је био попаљен и у рушевинама, цар нареди да се манастир обнови. Од две речи: „вато“ — купина и „педион“ дете, постала је реч Ватопедион, како се и данас манастир по грчком зове.

Главна, саборна црква у Ватопеду (сл. 70.) до данас је толико претрпела измена, да јој се првобитно стање тешко може одредити. Она у основи има облик триконхоса, па, како је ово једна од најстаријих цркава у Св. Гори, то је њена форма свакако служила за углед, по којој су зидане многе друге цркве у Св. Гори, па и наш Хиландар, који је

Сл. 70. Звонара и црква у Ватопеду.

од Ватопеда млађи за преко хиљаду година. Унутрашњост ове цркве је доста пространа и веома лепа. Некада је цела унутрашњост била живописана златним мозаиком, али је данас од њега остало врло мало. На тим остатцима се виде трагови пожара. Опале површине мозаика доцније су замењене живописом „ал фреско“ али је и тај живопис, врло рђаво чуван и мало поштован као уметничко дело, пропао, те је данас већина површине зидова оголело, управо само прекречено.

Ватопед је иначе веома богат ретким иконима, и то

не обичним иконима сликаним на дрвету преко скраме од гипса, већ иконама од мозаика, који је, у колико је мања икона, све ситнији. Има тамо једна иконица, не већа од прилике $\frac{6}{10}$ см., која је израђена од толико ситног мозаика да се то не да слободним оком видети; тек кроз лупу виде се зрнца од којих је састављена та минијатурна слика.

Поред ове, маса икона са крупнијим зрнцима мозаика представља неизмерно богатство ове цркве. Све су те иконе права уметничка дела, још не показана научном свету, јер је Византологија још сасвим млада наука. Сем ових, претерано ситних икона, има их и нормалне величине и других, огромно великих. Сви зидови у цркви покривени су, при земљи, тим иконама. Без мало све иконе, од најмањих до највећих имају богато израђене оквире од чистога злата, масивнога злата, чија је дебљина негде мала а негде достиже до пола сантиметра, па и више! Једно огромно богатство сахрањено лежи под овим сводовима! А тек у скривници, коју нисам видео, и за коју нам епитроп рече да је препуна наслаганих оваквих икона, за које у цркви нема места, колико ли злата тамо има!? Често су ови рамови украшени драгим камењем свих врста. Овде је тога богатства толико много да већ нико више ни главе не окреће на њега! Многобројни ћивоти, неки у величини кутије за обућу, неки већи у величини кутије за кошуље, па мањи и мањи до минијатурних у величини кутије за жижице, препунили су онај олтар, и сви су они од чистога злата или од сребра или чак од платине! И сваки је без разлике украшен, дијамантима, бриљантима, јасписима, рубинима, и то крупним, крупним! Ја верујем, да кад би се све ово на пијацу изнело, не би се у Европи нашло довољно новца да све ово откупи. Кад један само рам велике иконе, сав од злата дебелог бар пола сантиметра а широк око 15 см., прикован за дебеле храстове даске, може да мери нешто око 50 кгр. злата, а да и не говоримо о драгом камењу уметнутом у то злато, онда изволите, израчунајте му вредност!

У манастиру Ватопеду постоји једна икона, јако интересантна по своме цртежу, чији је мотив живописан још и на једном зиду у припрати, и који представља легенду о некоме нападу гусара на манастир: Гусари се искрцали из лађе своје и прикрали се до порте чекајући момент када ће портар да, зором, отвори врата, па да груну, уђу у манастир, освоје га, попљачкају и запале. Богородица, заштитница свих светогорских манастира са малим Христом на руци, заусти да позове калуђере на одбрану, али јој Христос десном руком затвори уста, говорећи да калуђере треба казнити, јер не врше службу уредно. Она му ипак одгурне руку, позове калуђере и

спасе манастир од разбојника. Икона Богородице са малим Христом на руци, а који јој својом детињом ручицом затвара уста не налази се више нигде.

Од наротитог је интереса једна ствар, која богатство овога манастира увеличава до баснословља. То је велики путир, уметнички израђен, чије су постоље и ручице начињене у виду две аспиде — аждаје од чистог злата а суд за вино од једноставнога комада драгог камена јасписа. На постољу његовом израђени су печати цара Манојла Палеолога (XV) век а аспиде су пред-

Сл. 71. Један кут дворишта у Ватопеду са црквом покрова Богородице.

стављене као неке змије чуднога облика са телима која имају врло елегантне покрете. Ово се рачуна као најлепши до сада познати предмет ове врсте у Византиској уметности. Јаспис, драги камен провидан је и према светлости показује све дугине боје. Ово је још и јединствен случај да је у свету нађен оволики велики комад тога драгога камена (око 25 см, у пречнику) и то је вероватно побудило неке богате Американце да за њега понуде манастиру огромну суму од десет милиона златних турских лира, што би према данашњој вредности новца изнело око три милијарде динара!

Ватопед је и иначе врло богат, — најбогатији у Св. Гори. То је читава мала варош, која има своју уредну трговину, пристаниште, електрично осветљење, телеграф и телефон. Манастир има и свога лекара, који, као Самарићанин обилази, на позив, и друге манастире. То је

млад човек, париски ђак, који баш ових дана мисли да се закалуђери. Трговином манастирском управља један доктор камералних наука, Грк из Америке, који се ту скоро беше закалуђерио.

На многа моја наваљивања показали су нам и библиотеку. То је једно огромно, старо здање, кула, која се на слици види позади цркве. Она је сигурна од пожара а књиге су јој беспрекорно нумерисане и поређане у елегантне ормане. У библиотеци се налази огроман број старих рукописних књига, око две хиљаде, међу којима има велики број словенских. Међу повељама, које нам нису хтели показати, налази се велики број повеља српских краљева из средњег века.

Књиге које су нам у Ватопеду показали, — мислим на старе, рукописне књиге на пергаменту — превазилазе, у уметничком погледу све, које сам до сада те врсте видео! Морам признати, да наше Мирослављево Јеванђеље, у упорођењу са овима из Ватопеда, скоро и не представља уметнички предмет! По читаве велике стране ту су илустроване минијатурним сценама из Христовог живота, и свака глава, свака прича из Јеванђеља је овде илустрована тако, да човек остане запрепашћен! Да би могли добро разгледати понеке сцене које су сувише минијатурно израђене, библиотекар вам ставља на расположење једну моћну лупу која увећава четири пута, па ипак, ако имате слабе очи, нећете моћи да видите сваки детаљ.

Да би нам указали нарочиту част, а већ и због тога што нас је пратио хиландарски епитроп, показали су нам неколико оригиналних моштију светаца и Појас Богородичин. Разуме се, да смо све морали да их ижљубимо! Но право да кажем, моје је скромно мишљење, да је, поред оних сто милиона пољубаца праведника, колико су их у најмању руку те мошти до сад добиле, ово неколико грешних је баш могло да изостане! Али пословица вели: „у друштву се и калуђер жени“, па ево где се деси и обратно: у друштву калуђера и обични људи дођоше у прилику да, сасвим ненадлежни и невешти, ижљубе свете мошти!

X.

СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН, АПРИЛА 1925.

ашем бављењу у Св. Гори приближавао се крај, али нам је ваљало посетити још и руски манастир Св Пантелејмон (сл. 72) јер, како нам рекоше наши добри домаћини из Кареје, не би било лепо ако га не би посетили, јер је то братски — руски манастир, а калуђери су већ свакако чули да су два Србина дошла из Београда да посете Свету Гору.

Но калуђери Светогорци мало воде рачуна о томе, који ће „пут“ препоручити својим гостима. Навикли сами да иду преко рупа и гудура преко стења и кроз шибље, преко нечувених стрмина и вратоломних стаза,

они, а понајпре наш отац Доситеј Хиландарац, рекоше нам да ће се из Кареје у Св. Пантелејмон најбрже стићи право преко онога великог гребена који иде од врха Атоса па дуж целог полуострва; тако ћемо, веле, стићи тамо „за два сата“, а успут ћемо моћи видети и један пирг Старога Русика, некадашњег манастира у коме је Св. Сава примио постриг.

Нашли смо најзад нашега старог познаника, кирицију „Бузу“, онога Албанца из Корче који зна српски и погодили се с њиме да нам само пртљаг пренесе, а ми ћемо већ ићи пешке. Докле смо се ми праштали са својим домаћинима, Русима, и са нашим представником у Протату, докле нам је Буза товарио на мазге пртљаг, привезујући га јаким ужетима тако јако, да су се на свакоме коферу доцније познавале бразде од ужета. Мој мали самовар, који сам био купио у Кареји код калуђера званог „Арап“, који тамо држи једну сваштарску радњу, добио је такође једну неизгладиву попречну канелуру од ужета, јер је био привезан на врх самара.

Отац Доситеј се беше решио да нас мало отпрати, али то мало, према општем светогорском схватању, где

се време баш ни најмање не цени као новац, нити се дистанце мере другачије но на дане или часове хода, то „мало“, велим изнело је приличну шетњу од добра два часа хода, уз страшну стрмен, где, што се каже, човек иде корак напред а клиза се два назад, до на врх гребена који полуострво дели на два дела, одакле се види цело полуострво како плови у мору, које га заплъускује са три стране. Бели, снежни врх Атоса, који се тако оштро оцртава на плавоме јужном небу обрастао је што на више то ређе, што на ниже то гушће, храстовом, јеловом и буковом шумом, која се још на доле претвара у борову, још ниже у кипарисову и морско-борову. Још ближе мору са свих страна, зелене се овда онда многи виногради, и беласају се зидови скитова и ћелија са многим кубетима покривени шкриљцем обраслим у маховину и покривеним прастаром патином, докле нам се при самоме мору очи не зауставе на бледо зеленој боји безбројних маслинака, чије сенке тону у глатку као огледало и густу као уље морску површину, чивитне боје, која, даље од обале, све више и више бледи. Чудан ли је овај. кут Балкана, где једним погледом обухватате толико климатских појасева, јасно по терену обележених, као да сте пред каквом нацртаном картом која треба да ово покаже! Чудно ли се човек осећа овде, где за то неколико сати успева да, пешке идући, промени толико исто разних ваздуха и атмосфера! Кад човек пође из загушљивог Хиландара, чији је ниво нешто нижи од морскога дна, и где му ваздух немилосрдно притиска на груди и ствара му неописани умор и клонулоост, измакавши се само до хладовите обале Есфигмена северу окренуте, он већ дахне душом! Кад затим пође ка Ватопеду коме висока брда и букове шуме шаљу увек по неки мирисни дах и пријатни ветрић, он се осећа пријатно као да није само при мору, већ као да је уједно и при мору и у гори; када затим пође на Кареји, која се пре три дана беше белила од снега, он не може довољно да се надише свежега горског ваздуха, од којег му се груди као мехови надимају; ако би се стао даље да пење на Атос, дошао би у пределе који су вечито под снегом; силазећи пак од Кареје ка југу, ка Св. Пантелејмону или Дафни, долази, у благе пределе маслињака и чемпреса, где с мора, увек дува неки пријатан топли поветарац и доноси слани мирис од мора.

Одморивши се на врху гребена и опростивши се са добрим оцем Доситејем, почесмо вратоломно силазити ка Русику и Св. Пантелејмону. Ово силажење заиста је вратоломно. Човек често погреша, и поскочи мало низ какву стрмину. Никад се више зауставити! Глава као да претеже напред и вуче за собом цело тело; заривате пете у ситно камење кад на њега наиђете али се и оно,

као живо, суља заједно са вама. Најзад се једва зауставите овде онде, ухвативши се за какво тање дрво и облетевши у круг око њега једанпут. Сироте мазге под теретом и сулудим ударцима Бузиним који се на одмору беше добро напио љуте ракије из једне чутурице — оранице, коју увек собом понесе пуну а врати празну --, буквално су се клизале на доле скоро седећи на сапима. И оне би се често очешале својим товаром о какво дрво, намерно и добро одмеривши да то товару не шкоди и тако би умањивале своје трчање. Пијани Буза се беше избезумио! Он ухвати једну младу мазгу, која је била натоварена само меким стварима и, ипак понудивши учтиво да уседне који од нас поврх товара да се не би обоје пешке ломили на ниже, па, када то одбисмо, он подврисну и скочи једној животињи на леђа, која се чисто повише под изненадним и тешким теретом. Јадна животиња и поред свега малтретирања и боја, удвостручи сада пажњу и добро пазећи и бирајући где ће ставити ножицу снесе свога господара све до Русика па ту застаде да нас остале причека. Пијани јој газда сјаха, опружи се по зеленој трави у сенци једнога бора и снажно захрка да се орило, а мазга остаде крај њега да пасе и да га чува док се не пробуди.

Манастир Русик више не постоји. То је сада само један скит, који припада Св. Пантелејмону а који су Руси недавно обновили и сазидали му лепу цркву у стилу Амбир. Од старог је остала само кула Св. Саве, која је такође много пута обнављана. Овај Русик је постојао као манастир још у 1744. год., кад га је насликао руски питник Барскиј и чију је репродукцију донео Millet у своје делу *L' Ancien Art Serbe*, коју по њему и ми сада носимо (Сл. 72).

Дошавши на порту Св. Пантелејмона, застадосмо да се мало одморимо и освежимо, када нас предусрете вратар, један крупни и дебели стари калуђер, Рус, у својим огромним чизмама. Он одмах поможе нашем мазгару да раздрешит пртљаг и јави своје млађем да позове гостионичара да нас прими и уведе у манастир, да јави игуману за наш долазак и т. д. У томе моменту се иза угла појави, јашећи на мазги, наш отац Онуфрије Хиландарац, који је данас пошао из Хиландара за Солун [да дочека неку групу гостију] а са којим смо ми већ уговорили састанак овде. Бесмо сви троје пријатно изненађени овим једновременим доласком, и сви једновремено уђосмо у манастир.

Настаде сада облигатно упознавање, чај и прво разгледање манастира.

Овај манастир је основан у XIII веку. Основали су га били многобројни руски калуђери који су се раселили из Старог Русика, када за њих тамо више није било

места, јер се Стари Русик налази у једноме доста тесном кланцу.

Главна и најстарија црква у манастиру посвећена је Св. Пантелејмону. План ове цркве даје слику триконхоса, по коме је плану више или мање слично сазидано мноштво цркава у Св. Гори. Такав план има Ватопед, Хиландар и др. По плану и архитектури судећи, црква припада 14. веку што је врло могућно и вероватно. Од старине у самој архитектури није остало готово ништа, па је на стари план додавано и измењено много што шта. Фасада је толико данас измењена да само стручно око може да на први поглед позна византиско порекло ове цркве.

Осим ове главне цркве у манастиру се налазе још две велике цркве и двадесет параклиса, свега, дакле,

Сл. 72. Изглед Св. Пантелејмона с мора.

двадесет и три иконостаса посвећено је и служи службу божију. Многобројне пак звонаре, велелепна и огромна трпезарија, библиотека, станови, магацини и т. д. начичкане су у овоме манастиру тако како то само Руси могу да ураде (сл. 73).

Од свих зграда, најлепше је уређена библиотека, која има својих неколико одељења, канцеларија, салу за читаоницу и смештај књига, која иде кроз два спрата. Многобројне књиге, око 20.000 свезака повезане су скоро све једнообразно. Старих рукописних књига нема много.

Калуђера има данас у манастиру око 600, а било их је пре 1914. године преко 6000, и то само у мана-

стиру, не бројећи оне који су по ћелијама, скитовима, разним имањима и т. д. За становање тих калуђера као и за пријем многобројних гостију из Русије, који су у своје време долазили овамо на поклоњење, назидане су огромне грађевине са по четири, пет и више спратова, које су служиле делом још и за магацине. Веле, да је у време, пре 1914. године, недељно пристизала у Св. Пантелејмон из Одесе по једна лађа са по 1000—1500 гостију, који су делом остајали у манастиру а делом опет обилазили остале манастире по Св. Гори и та огромна множина људи увек је собом доносила и остављала богате поклоне у новцу и стварима. Прича се још и данас и помиње се то срећно доба, када је рускога чаја у Св.

Гори било као плеве, а и данас, ваљада, нема калуђера у С. Гори који нема барем по један свој мали руски самовар. Поклоници из Русије су све што су имали собом при повратку остављали, па, како Руси не могу бити без чаја и самовара, то су те ствари и на пут собом носили, да их више кући не врате, већ да поклоне било манастиру, било каквome калуђеру за услуге које би од њега добили.

И ако су данас Руси у Св. Пантелејмону врло сиромашни, и ако готово гладују, јер су изгубили најглавнији извор свога благостања, Свету, Православну Мајку Русију, ипак су они врло гостољубиви и предусретљиви, бар су такви били према нама. Већ о чистим и богато снабдевеним гостинским собама да и не говоримо: тога има у изобиљу и све беспрекорно. Али, они су нас примали на обедовање у свечаној трапезарији, но без игумана; игуман, пречасни отац Мисаил, беше се само једанпут појавио са нама за трапезом. И ако је био пост, трапеза је увек била богата и пребогата укуским посним јелима, никад на броју мање од 10—12 врста,

почев од салате па до слаткиша. Црно вино, изванредне каквоће, немилице се пије, баш као вода, а цели обед се завршава црном кафом и белим вином, већ познатим нам „с поло ка није м“ што се сервира у великом свечаном салону, приближно квадратног облика и дужине од прилике 20—25 метара. Тај велики салон се налази на највишем спрату „гостионице“ и из њега, као и са његове терасе ужива се дивани прејекрасан изглед на море (сл. 74). Сам салон је изнутра богато украшен и прекривен скупоценим ћилимовима а снабдевен богатим свиленим и кадифским фотељама. У њему су извешане по зидовима многобројне увеличане фотографије знамени-

Сл. 74. Поглед на море с гостинске терасе Св. Пантелејмона.

тих личности царске Русије, понајвише патријарха и митрополита генерала, царева и чланова царске породице.

Но, у Св. Пантелејмону има прилично и старих зграда за становање, из Средњег века, најмање из 15 и 16 века. То су велике зграде, на два или три спрата, рађене као и већина таквих зграда у Св. Гори, које изгледа, овде имају свој сасвим нарочити тип. Фасаде ових зграда су једнолике и оне одговарају у неколико унутрашњем распореду простора. Обично је распоред простора за искоришћавање поређан поред једнога ходника, отвореног са аркадама на широким ступцима, а према свакоме отвору аркада с поља налази по један простор — ћелија за становање калуђера, међу којима се по где — где налази и по који већи простор, одређен за трапезарију или салом за пријем гостију. Магацини за

оставу се налазе у приземној етажи која, у највише случајева, служи као подрум, а кујне су обично одвојене у засебну зграду.

Фасаде ових зграда су доста богато и брижљиво обрађене од опеке и камена, који су у хоризонталним редовима постављени наизменично, лукови су такође израђени најчешће од наизменично поређаних каменова и опека а тимпани су ишарани самим опекама, поређаним на шав, на ластин реп, у виду меандара и т. д. Венци су свугде израђени од самих опека на цик-цак докле су спратни венци обично израђени од удубљених зубаца на цик-цак. И ако се у погледу науке у Св. Пантелејмону нисмо много окористили, провевши пријатно два дана тамо, међу својом старијом браћом Русима, видели смо много чега што нас је заиста интересовало. Организација манастира сасвим је другачија него другде, на првом месту овде влада режим опште, жића што је то сада већ ретко у Св. Гори, па није случај ни у нашем Хиландару. Руководити пак једном таквом установом у којој живи и ради по 6000 људи и која прима толике госте, заиста није ствар за потценивање, а умети сачувати дисциплину и ред, наћи начина да се сваки човек уза све још и у вери стално упућује, наћи свакоме довољно времена и за рад и за бескрајно дуге службе божје и молитве, то је оно чему се мора дивити сваки посетилац! У оваквој једној обитељи све ври, као у кошници, свако зна свој посао, беспосличара нема а рад даје стварне резултате: манастир се сам издржава. Манастир продаје дрво, зејтин, маслине, са својим једрилицама све сам и транспортује у Грчку, до Солуна, до Мале Азије и т. д.

А Руси нису навикли да живе засебно и да се хране сваки за себе, они морају имати, као деца или војници, сваког дана јести и пити. Они знају и хоће да раде, али хоће и да не брину ни за шта. Отуда су сви руски манастири, скитови и ћелије општежитељни.

Сл. 75. Један део зидина старе солунске тврђаве.

XI.

СОЛУН, АПРИЛА 1927

залуд су нас добри руски калуђери заустављали у манастиру, говорећи да од времена када видимо да лађа стане у пристаништу до њенога поласка, ми имамо толико па и сувише времена да одемо до Дафни и да се тамо укрцамо. Раније не вреди ићи, јер је лађу досадно чекати, а у Дафни и тако ни чега нема.

Ми их, на своју штету, нисмо послушали: сматрали смо такву беседу као обичан трик добрих домаћина, који на тај начин желе да нас што дуже задрже у својој кући! Отпратени исто тако срдачно како смо и дочекани, и давши скромни прилог манастиру напустили смо манастир са онаквим осећањем у грудима, какво човек има када од своје куће полази на далеки пут. Укрцали смо се у једну велику барку — магуну и под снажним веслањем оца Петра, старога калуђера који се бави возарењем у пристаништу и до оближњих места, стигли смо по великим таласима у Дафни, да ту чекамо лађу за Солун. У томе малом пристаништу нема телеграфије нити редовне пловидбе, тако да се никад тачно не зна када ће бити лађе а када не. Путник ту дође, нађе себи преноћиште а лађа када стигне — стићи ће! Мислили смо да ће лађа која уторником пред вече пролази из Цариграда за Солун свратити и к нама. На нашу велику жалост, лађа се беше приближила нешто пристаништу, али, наједаред звизну, окрете нам леђа и оде... Ми остасмо да чекамо другу, која буде „х т е л а“ да због нас овде сврати. И после два пуна дана робинзонског ишчекивања и буђења у пучину, дан и ноћ, у четвртак око поноћи, видесмо како се нека лађа све јасније према нама оцртава у тамној ноћи, на још тамнијој води, по некоме ветру који је шибао и са мора јако претио.

— Есперос, Есперос! повикаше Грци.

И заиста, дође Есперос, мала поштанска лађица,

приђоше мрки острвљани уз обалу да нас на својим магунима доведу до лађе.

Ах! како ли то страшно изгледа нама, непоморцима, укрцавати се у сред ноћи по ветру који свира, по таласима који хоће да нас прогутају, у тако малу лађицу која нам никакво поверење не улива, јер се клати и крчи као и магун! Хоћемо ли, Боже мој, стићи до Солуна живи!

Сви нам около изгледаху мирни, па се и ми убрзо умирисмо, но ја сам ипак ледена срца гледао у тамно море, које ме је потсећало на оне дане, када сам као војник морем путовао, ноћу, и страховао од немачких сумарена! Но, отац Онуфрије Хиландарац, видећи шта нам недостаје рече;

— Узмите, господо, мало повише ове хиландарске ракије, тако ће вам ојачати стомак и нећете добити морску болест.

Та је ракија ужасно љута, човеку од ње изгори грло као од чистог алкохола, али тога пута, када нам отац Онуфрије пружи боцу да се „изредимо“, ракија нам прође кроз грло као вода и нас двоје, вере ми, пописмо скоро на душак три четврти литра! Нисмо веровали калуђеру да је то она иста хиландарска ракија: нити смо је осетили нити смо се опили, — као да смо саму воду пили. Али убрзо немирно море дође у равнотежу са нашим заклаћеним главама, свежи ветар нам изгледаше врућ, и ми осетисмо хајдучку глад! Кад одмакосмо од обале затражисмо јести, поједосмо двоструко јела него обично и мало по мало нас савлада умор, тако да поспасмо чврстим сном...

Мислили смо да ћемо у јутро сагледати силуету Солуна и његову Бејаз-кулу али кад промолисмо главу напоље, угледасмо Атос ближе но што смо га оставили: лађица је наша почела да обилази сва три крака Халкидика и сада смо тек пошли према Св. Николи између Лонгоса и Касандре; тако нам је требало две ноћи и два дана, докле не угледасмо, у суботу око поноћи пред собом Солун, сав начичкан треперећим светиљкама и са врха Бејаз-Куле неки сигнали саопштише нашем малом Есперосу да се искрцавање путника има да изврши тек у 6 часова у јутро.

Сада смо на тврдој земљи као и код своје куће! После два дана крећемо возом ка Ђевђелији и по оцу Онуфрију, из Србије, поздрависмо наше драге домаћине, смерне Хиландарце.

II. Д Е О
МОНОГРАФСКЕ СТУДИЈЕ
СТАРЕ СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

I.

доба великога ширења и процвата средњеveковне Српске Државе, упоредо са бујањем и снажењем целокупнога политичкога и јавнога живота бујала је и млада српска Уметност. Наглом ширењу монаштва следовало је подизање многобројних цркава, оснивања нових и оправљање старих, запуштених манастира. Брзина пак, којом је ширено монаштво и утврђивање у Вери одговарала је брзина у изграђивању многобројних потребних техничких објеката, тако, да се већ није ни стизало да се свака нова

потреба у црквама и другим грађевинама задовољи подизање ових објеката, већ се приступало оправци, такође многобројних старих и порушених грађевина, које су биле заостале, по доласку Словена на Балканско полуострво, иза владавине Византије.

Једна од тих рестаурисаних грађевина, јесте и наша црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, (сл. 76) рестау-

Сл. 76. Црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину; западна фасада.

рирана као сјајна грађевина са пет кубета, какве су се грађевине у нас почеле подизати тек у доба краља Милутина.

Над улазним вратима у цркву са западне стране урезан је на каменом надвратнику дивотни натпис, дивотни историјски докуменат који се односи на зидање ове цркве (сл. 77). По овом се натпису не би могло са

сигурношћу закључити — да није саме архитектуре која то јасно казује — да је ова црква била сазидаана на старим темељима. Тај натпис, који је раније био већ публикован од стране Конданова (Македонија, Петроград, 1909.) доносимо овде потпуности ради, нарочито пак због тога што је речено дело данас врло ретко, те да би читаоци имали одмах при руци оно што је иначе тешко наћи.

Напис гласи:

Изволенемъ божиемъ създася домъ стаго и великославнаго мученика Христова Георгиѣ въ дни стороднаго и прѣвесекаго краля Шроша милутина когомъ самодръжцѣ вси сръбскон зєми и поморскон при вѣчтнѣти кралицѣ симонидѣ и при игуменѣ андонѣ в лѣто 5400кѣ (6826) а въ тоже лѣто краљъ избѣ тѣрки.

Из написа се, дакле, види да је ову цркву сазидао краљ Милутин год. 1318. Посветио ју је Св. Ђорђу из

Сл. 77. Натпис на каменом надвратнику над западним улазним вратима.

благодарности за победу над бугарским царем Михаилом Шишманом у битки на Велбужду*).

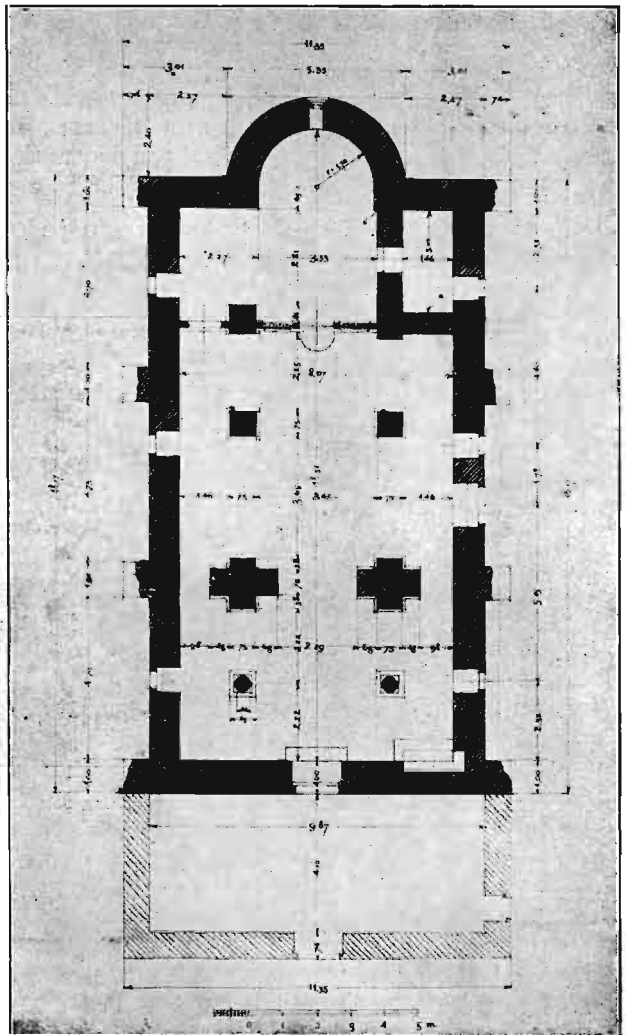
Али, ова је црква несумњиво постојала још много раније од времена у коме је живео краљ Милутин, и који јој је, како изгледа, назидео само зидове чије масе стоје нешто навише од простих прозорчића и приземној етажи, назидео је дакле II етажу прозора са њиховим архиволитима, бродове и трансепт који виси на конзолама, кубета, сводове и кров. То нам говори и Вас. Марковић²⁾. Цркву је краљ Милутин обновио, подигао „от основанија“ а не и сам „с начало“ је озидео.

*) Вас. Марковић. — Монаштво и манастири у средњовековној Србији, стр. 17.

2) Вас. Марковић, оп. сит. стр. 17.

Ове две епохе зидања, ове две разне концепције и две врсте различитих руку, констатују се одмах, на први поглед. Докле при земљи видимо потпуно глатке површине, потпуно равне зидове изведене од крупних квадера на начин који видимо код свих монумента у Сирији, без икаквих испада или уложина, дотле при врху ближе крововима, видимо разуђене површине, својствене византиској архитектури, а израђене на српски начин, и рукама српских мајстора.

Наша сл. 78. представља нам основу у приземљу; у висини оних малих прозора који се на северној и јужној фасади виде несиметрично распоређени. На први поглед јаки контрасти, који подупиру подужне зидове одвели би нас мишљу на Запад, и ми би закључили да је то слика основе какве латинске базилике. Али када загледамо пажљивије у распоред стубаца, одмах ћемо доћи до закључка да је то једна оријентална базилика са куполом. Као таква је била замишљена и почета, као таква је, с нешто разлике и довршена. Докле су сви слободни подупирачи распоређени међу собом и у односу на макар коју дужину у цркви у неједнаким размацама, дотле су централна четири ступца распоређена по слици квадрата, тако да

Сл. 78. Основа у висини доњих прозора.

у односу на макар коју дужину у цркви у неједнаким размацама, дотле су централна четири ступца распоређена по слици квадрата, тако да

образују погодно поље за пријем куполе на пандантифима. Они „контрфори“, како се и на ктиторској слици у цркви види нису били конструисани као такви, већ као отпорци за лукове једне снажне и ниске аркатуре која је покривала обе подужне фасаде цркве, т. ј. северну и јужну фасаду. Ови су контрфори — пиластри били једновремено зидани са осталом зидном масом (сл. 79, 80, 81) а лепо се види да су и луци, који су се о њих опирали и стварали аркатуру, која се види на ктиторској слици у цркви, били извођени једновремено са зидном масом. Слика, дакле, основе ове цркве води нас, не на Запад, већ право на Исток, понајпре у Сирију а затим у Јерменију.

Када упоредимо наше две основе (сл. 78. и сл. 82) видимо да нам сводови у сл. 82 не падају својим срединама свугде тачно у средину размака слободних подупирача, односно у средину размака између подупирача и зидова. То долази отуда што су површине које треба да покрију сводови ректифициковане т. ј. удешаване тако да згодно приме те сводове. Тако су, на пример, луци, који носе мала кубета редовно проширивани више но што би то потребно било, а само зато да би се на тим местима добила квадратна поља потребна за пријем купола. Понеки крстати сводови су луцима такође скраћивани по дужим странама а зато да би се добило за пријем свода правоугаоно поље са што мањом разликом у дужини страна.

У овој се цркви јасно разликују три простора. Припрата је простор за себе, предвојен једним зидом од главног дела цркве но тај је зид ипак што је могуће више отворен (сл. 83, 84), да би се добио јединствен простор са црквом. Но да би се припрата, као простор за богомољу оглашених ипак одвојила од главног дела цркве, она је у основи конструисана тако да се то на први поглед види.

Други, средњи, главни део цркве са главним кубетом

Сл. 79. Пиластер на југоисточном углу.

и паром стубаца, односно делом зида који се сучељава са иконостасом чини наос, докле је трећи део цркве олтарни простор потпуно и материјално одвојен од средњег дела зиданим иконостасом, пуним зидом у јужном бочном броду и вратима у северном бочном броду. У олтарном простору у правцу стубаца налази се с јужне стране опет пуни зид који затвара ризницу а са северне стране пуни зид је проваљен једним широким а ниским отвором, тако да је олтар затворен у простору који одговара средњем броду. У северном бочном броду простор, који остаје између врата, са зап. стране, лука с јужне и пуних зидова са истока и запада, резервисан је, па и данас служи за проскомидију. Специјалних, дакле, ниша за ђакоником и протизис овде нема, што је врло необично.

Сл. 80. Пиластер на југозападном углу.

У припрати се налази такође један чудан мали објект, а наиме гробница, која једном половином виси на конзолама, као балкон а другим делом укопана у зид. У овој је гробници сахрањен бугарски цар Михаило Шишмановић који је био погинуо у битки на Велбужду.

Данас ми не можемо говорити о монументалној пластици маса с обзиром на првобитну замисао ове цркве. Она се даје тек назрети из конструкције основе и из изведених сличних примера у Сирији и Јерменији. Али, то нам неби, строго узевши, ни било потребно. Говорићемо, с тога, о пластици маса оне горње етаже зидова, назидане под Краљем Милутином.

Та горња етажа је управо насађена на доњу, без икаквог свога додатка који би ишао из темеља па до врха. Искористивши базиликално решење основе и јаке зидове цркве, архитект краља Милутина успева, да у горњој етажи своју основу разради, развије и копмликује и да на тај начин даде својој творевини један савсим друкчији, новији, кокетни изглед цркве са пет кубета, те да, једним новим, сјајним примерком још више обогати и тако богату грађевинску епоху краља Милутина.

Инжениозним распоредом својих маса архитект ове цркве долази до крстообразног решења у својој горњој основи, и то крстообразно решење повлачи за собом оригинално и смело испуштање калканских зидова и одређује правац развоја сводова. Покривање површина сводовима потпуно је нормално и правилно. Главни брод је покривен полуобличастим сводом, бочни бродови крстатим и полуобличастим сводовима; у бочним бродовима, у крајњим угловима нашло се места за четири мала кубета, док се у пресеку трансепта и главног брода издигло велелепно широко и лако главно кубе (сл. 85). Главни брод и трансепт искачу на северну, јужну и западну фасаду и оцртавају линије својих полукружних сводова на одговарајућим калканима који, немајући свога почетка у основи — да би били ризилати — висе овде само на конзолама, као да су обични испусти (сл. 76, 86, 87). Ови, дакле, испуштени калкани не припадају целини, не припадају целокупној цркви као елеменат монументалне пластике, они припадају само горњој етажи и то као елеменат пластике маса. Целини би ови калкани, могли припадати само у случају ако би полазили из темеља, а овако, ако би се баш хтело да припадају целини, могли би се уврстити у ред елемената другостепене пластике, као балкони, еркери, и т. сл.

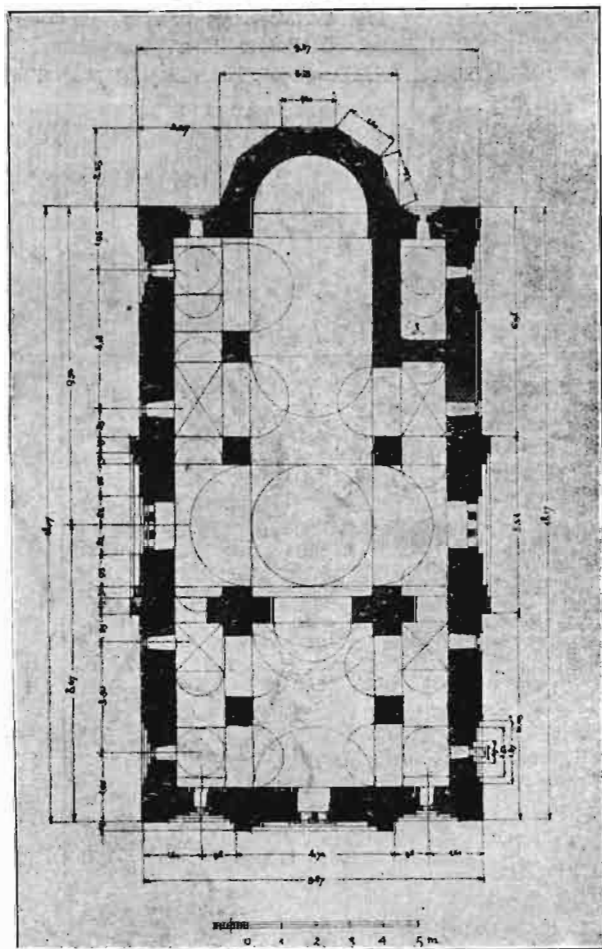
Што се тиче другостепене пластике, пластике зида, отвора, прозора, слободних подупирача и т. д. ову цркву можемо већ назвати богато м. Главним сенкама које одбацује сама немирна силуета и разуђеност маса ове грађевине додају се, да би слика живља била, многобројне танке вертикалне сенке ситних удубљења или пластичних тричетвртно кружних стубића на угловима кубета, као и исто тако многобројне, крупне сенке архиволта. Венци су овде од великога значаја, јер су многобројни, сви од по два реда зубаца и са доста јаким испадањем.

Сл. 81. Средњи пиластер на сев. фасади.

Нарочито важну партију елемената другостепене пластике сачињавају овде прозори.

На сваком кубету налази се по осам прозора, обичних, каквих се свугде виђају, т. ј. врло високих и уских. Код главног кубета пак ови су отвори нешто шири у сразмери према њиховој висини и упоређењу са истим прозорима на другим грађевинама. Отуда је осветљење у овој цркви интензивно у поређењу са осветљењем код других грађевина сличнога типа. На малим кубетима кроз све прозоре не пролази светлост; обично су на

Сл. 82. Основа у висини горњих прозора.

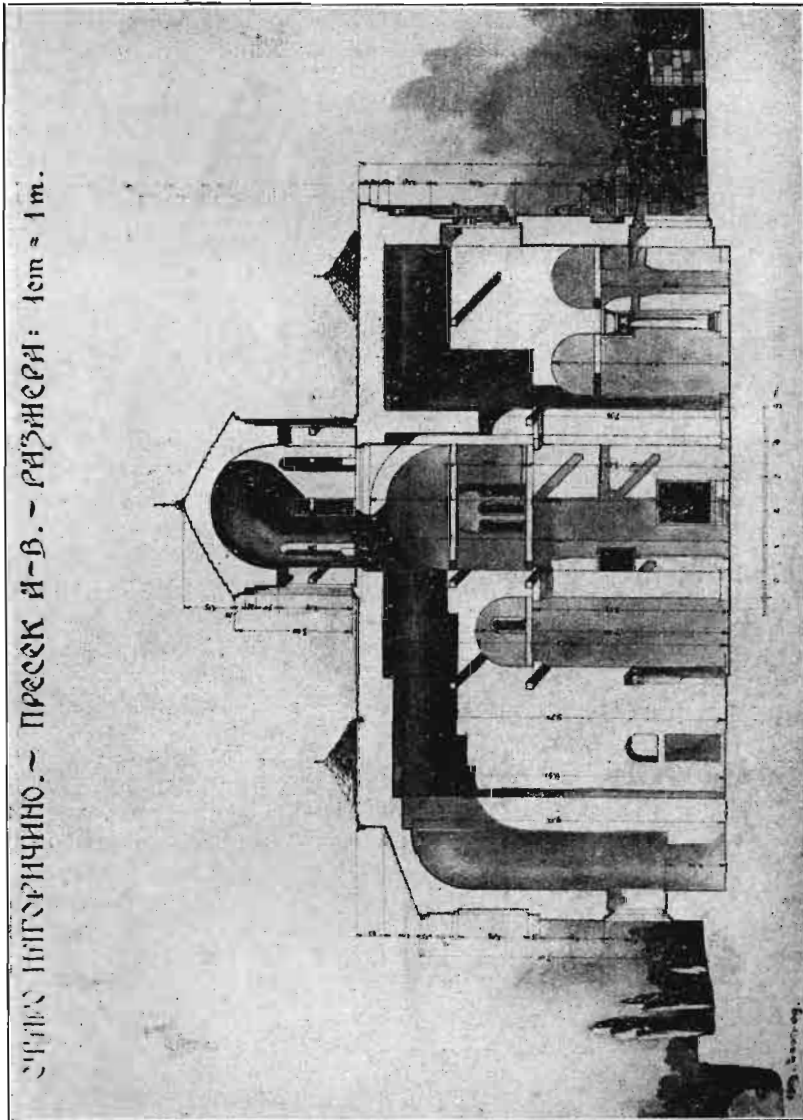
сваком кубету зазидани, управо, остали су неизведени они прозори који се додичу и ли су у непосредној близини других зидова. Тако на пример на југозападном малом кубету изостављени су северни, североисточни и северо западни прозор; сва та три прозора налазе се, дакле, један до другог а северни се прозор налази баш у надзидку зида над бочним бродом.

Но и ови прозори нису једноставно проваљени отвори у зиду: до њих се долази преко два удубљења у зиду, а углове сваке стране осмоугаоне призме маркира по један тричетвртно кружни стубић који није монолит, већ је формиран из

истих редова опека и камена као што су и зидна платна, те се тако тај материјал провлачи у виду хоризонталних трака свугде у окол. Овако је исто формирано и главно кубе, само

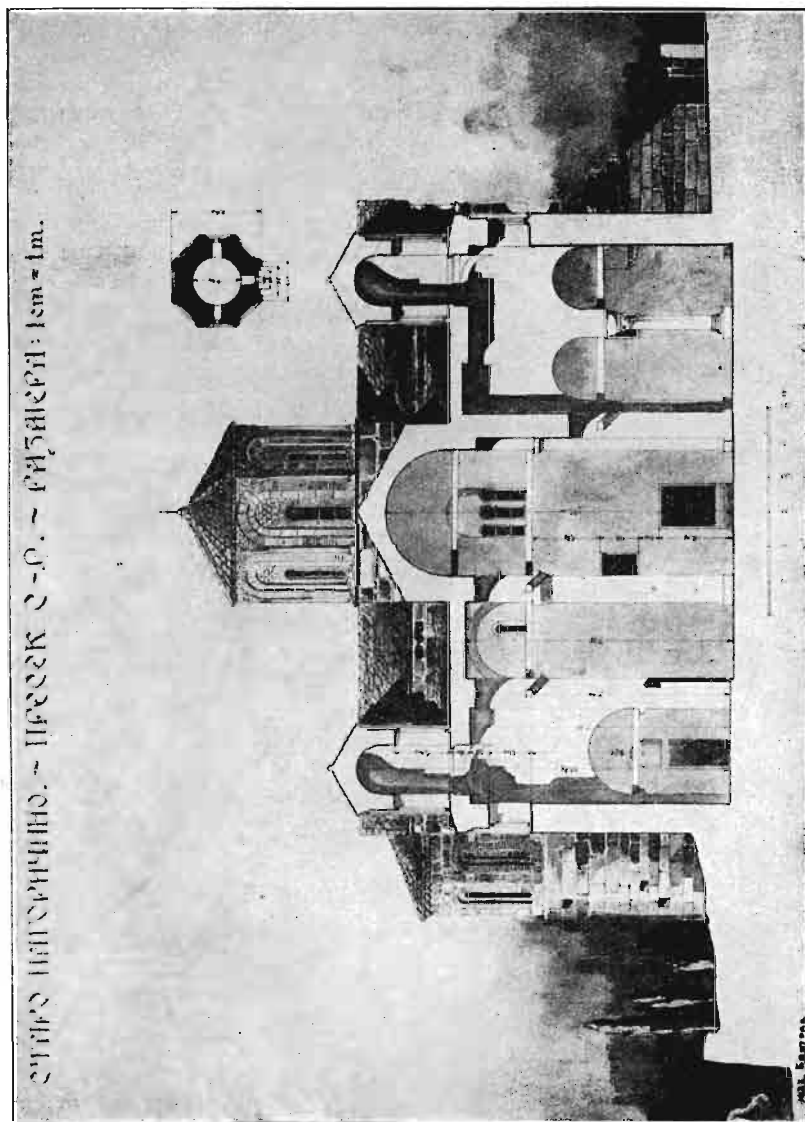
је његов општи цртеж нешто компликованији. У осовини свакога малог кубета са сваке стране а у зидноме платну испод сводова остављен је по један уски прозор, који се такође налази у дну неколиких удубљења у зиду. Цен-

Са. 83. Полужни пресек кроз главни брод.

тар лука који га пресводи неконцентричан је центру великих архиволта које га надкриљују, док центар архиволта лежи у истој равни са центром конструкције изнутра, т. ј. са центром из кога су описани лукови и пандантифи који носе кубета.

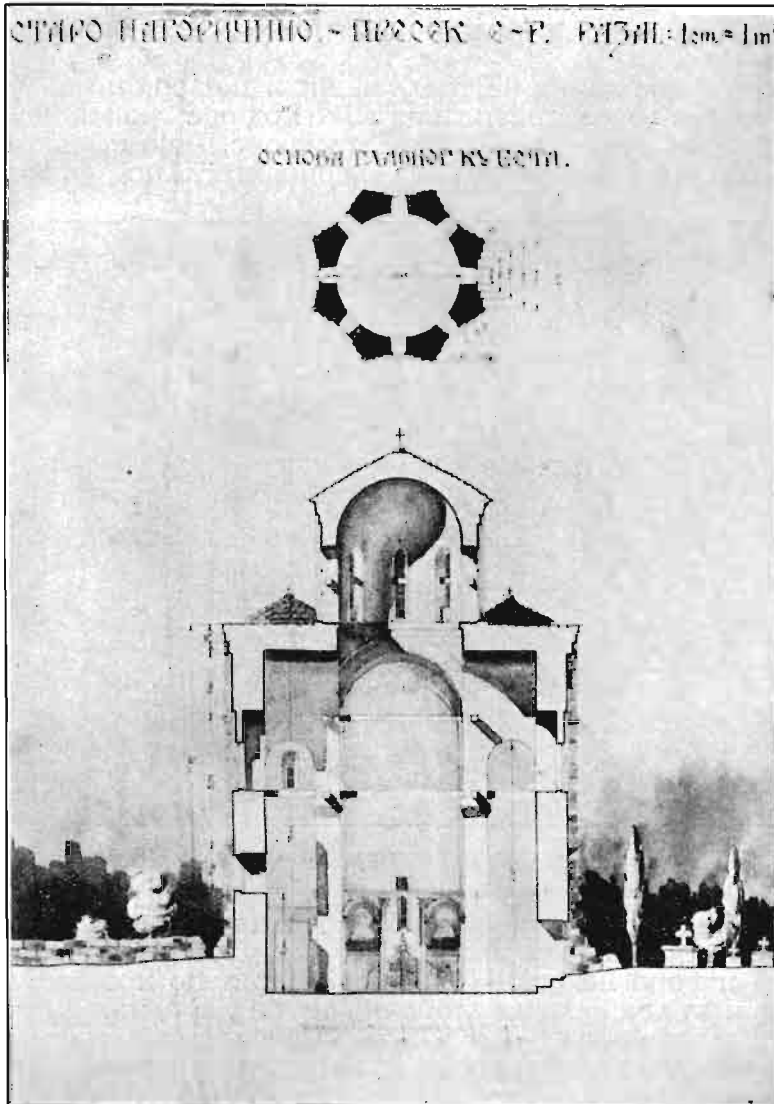
Олтарна абсида је врло интересантна јер је код ње случајно, постигнута извесна целина у композицији (сл. 88). Стара основа има полукружни облик а један уски и доста дугачки прозор урезан је у зидну масу преко

Са. 84. Полужни пресек кроз бочни брод.

три удубљења, интересантних по својој источњачкој композицији: ширина удубљења једнака је њиховој дубини, а сва се удубљења ређају на исти начин како горе, преко лукова као архиволте, тако са стране као допрозорници а тако и доле као потпрозорници. То је уједно

и једини отвор који постоји у доњем делу олтарне абсиде; остало је све сама глатка површина. Горња пак етажа олтарне абсиде је, попут других делова на грађевини, далеко пластичније разрађена, тако да са доњом

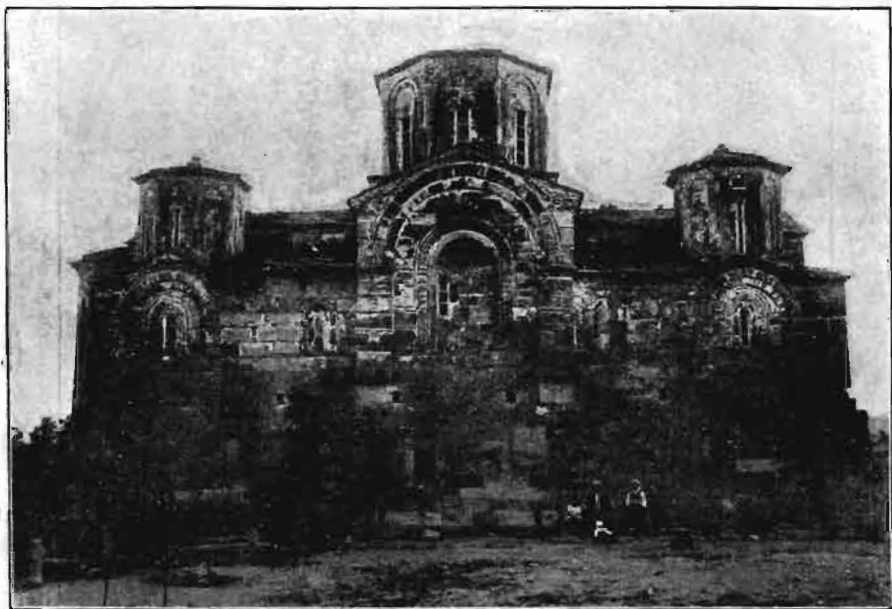

Сл. 85. Попречни пресек кроз трансепт.

етажом, у томе погледу, и нема апсолутно никакве везе, као што, у осталом, ни цела горња етажа ове грађевине, као композиција, нема никакве везе са доњом етажом. Горња етажа олтарне абсиде није полукружнога облика

као доња, већ је петострана. Свака страна обрађена је слепим луком који се ослања на лизене, а концентрично овој аркатури усечена су у зиду још по два равна удубљења, те је тако и слепа аркатура добила више живости. Један јак хоризонтални венац од опека израђен у виду зубаца на цик-цак мирно завршава ову лепу абсиду.

Но најважнији, најупадљивији и најлепши примерци елемената другостепене пластике код ове грађевине, јесу без сумње три прозора: две трифоре, која се налазе у тимпанима трансепта на северној и јужној фасади и

Сл. 86. Старо Нагоричино. Северна фасада.

једна бифора која се налази у тимпану главнога брода на западној фасади више западних улазних врата.

Трифора на јужној фасади, врло лепо пропорционирана, има два камена слободна стуба у средини а крајњи јој се луци са по једном страном ослањају на зидове. Стубови су квадратнога пресека са засеченим ивицама и имају своје капители. Целокупна трифора уоквирена је једном каменом шамбраном без профилације, и та шамбрана врло снажно дејствује стежући геометријске линије малих лукова, који потсећају на своје хоризонталне потиске које, дакако, ваља нечим стегнути, паралисати, и тиме даје јединства овој лепо исцртаној слици.

Друга трифора, симетрична поменутој налази се на северној фасади и она је била без сумње истоветно из-

рађена, али се данас од ње налазе тек бедни остатци, докле је отвор највећим делом зазидан.

Карактеристика многих прозора на овој цркви је та, што су и отвори најпре уоквирени каменим рамовима, па тек иза тих камених рамова, долази који било други материјал.

Најлепши пак од свих прозора на овој грађевини, управо један мали монумент за себе, јесте без сумње дводелни прозор (бифора) на западној фасади (сл. 89).

Постављен у осовини средњег брода, који у виду ризалита виси на западној фасади на конзолама, постављен у средишту тимпанона средњег брода он јасно

Сл. 87. Старо Нагоричино. Јужна фасада.

маркира важан простор цркве у коме се налази. Постављен високо изнад западног улаза он такође снажно маркира и тај улаз. Ова је бифора цела од камена а олакшавајући лук јој је од опека. Сва три подупирача, средњи стубић и два крајња пиластра, стоје на једном каменом банку врло ситно и fino профилисаном. Профил банка, обрнута лезбијска кима, не ломи се да би се завршио вертикално у зиду већ је просто на крајевима отсечен, па даје утисак као да је просто узет са каквог другог објекта, управо да је позајмљен да овде послужи. Средњи стубић има стопу стабло и капител. Стопа се састоји из једне тање плинте и профила од неколико ситних чланова од којих су два горња једном пошироком

плочом одвојена од доњих. Стабло је врло оригинално и састоји се од два танка тричетвртно кружна а међу собом срасла стубића, који се у средини међу собом преплићу. Капител је знатно шири, масивнији него што су оба ступчића скупа и састављен је из једне високе плоче профилисане ситним члановима горе и доле а насађен је на ступчић једним мало суженим абакусом. Оба

Сл. 88. Старо Нагори ино. Источна фасада.

отвора су пресведена луцима од камена, потпуно глатким, без икакве профилације. Карактеристично је да су, код ове бифоре, крајњи пиласстри истоветно профилисани као што је и средњи стубић. Све се хоризонталне линије профила систематски и доследно, архитектонски, провлаче кроз сва три ова члана, који су иначе развојени међу собом. Решење ове бифоре ниуколико из себе не одаје мајстора византиске школе.

Мајстора треба овде тражити даље на Истоку, у Сирији или Јерменији.

Но свакако, један од најважнијих ефеката на који је архитект ове цркве, (архитект из доба Краља Милутина), полагао, јесте ефект полихромије, снажни ефект који је постизаван употребом сасвим скромних средстава, природних боја које имају цигло три материјала: камен зеленкасто-сивкасту, опека вишњегово-црвену, и малтер, готово чисто белу. Но, о правилном ређању опека овде не може да буде ни говора; опеке су уметане између крупних камених квадера без некога нарочитог реда или броја; негде по две негде по једна а негде по три у реду за извесни део простора, да се затим све изгуби или преиначи. Судаћи по другим, сличним грађевинама

Сл. 89. Бифора на западној фасади.

овога века, изгледа, да се овде на ефекте полихромије заиста са сигурношћу рачунало. Боја је увек давала своје, а то је и главно; нико пак не гледа на то је ли опека овде или онде по неком нарочитом реду постављена. Али, докле је то тако на обичним платнима зида дотле се у тимпанима прозора и калкана трансепта и главног брода на то гледа сасвим другачије. Ту видимо меандре, ређање опека на „ластин реп“, видимо крстове са својим криптографима и т. д. и све је то врло прецизно и чисто изведено, све је то тако брижљиво залемљено малтером да је заиста за дивљење, тако, да се не треба онда двоумити откуда се готово све то до данас одржало у првобитном стању, пркосећи вековима и њиховом зубу. Луци су свугде изведени од самих опека изузев само на каменим шамбрананама око прозора које због своје архитектуре већ захтевају тај материјал.

Црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину нарочито нам је важна због свога старог иконостаса, сличног по

својој замисли иконостасима у Хиландару, Дечанима, Марковом Манастиру и др. Конструкција и замисао су врло прости. Четири танка камена слободна стуба носе преко својих скулптованих капитела камени архитрав који тако, хоризонтално завршује објект. Између стубова су доле уметнуте парапетне плоче од камена, такође орнаментисане скулптованим орнаментима, докле су горе више тих плоча простори између стубова лево и десно од средњег простора – отвора остављени за иконе, рађене *al fresco*. Овде, у Старом Нагоричину постоји само целокупан такав иконостас, али не постоје и царске двери, дрвена врата, каква се код других дају видети (Кучевишта, Мар. Манастира и т. д., в. сл. 139) ова су врата очигледно замењена другим, простијим такође дрвеним вратима, докле се првобитним дверима не зна трага.

Ова је црква некада имала још једну припрату, ексонартекс (сл. 76, 78) али је тај данас већим делом порушен. Свакако, није тешко утврдити да је тај ексонартекс припадао једном познијем зидању, т. ј. да је доцније дометнут. Јер, рупе које су у зиду избушене у хоризонтали која пресеца лизене на конзолама које косе испад главнога брода, очигледно су избушене доцније него што је био назидан средњи брод који испада на конзолама. Ове рупе служиле су за лежишта роговима од крова. И иначе, сама структура зида овог ексонартекса у свему се разликује од двају структура које смо већ споменули. По свему томе, дакле, овај ексонартекс остаје за нас без икаква интереса.

II.

ближе самим врховима Скопске Црне Горе, црква села Љуботена заузела је један од ретко живописних положаја. Стоји данас усамљена и оронула на једноме љувику удаљена неколико минута ходом од села (сл. 90).

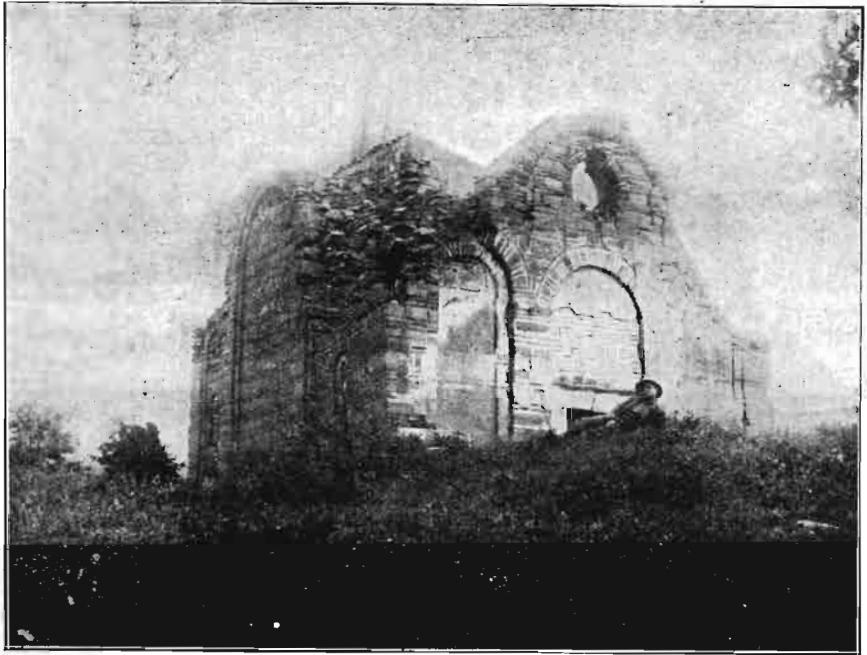
Са места на коме је црква, пуца широки хоризонт на све стране; под ногама је пространа равница скопска, избраздана обрађеним имањима, заокружена високим планинама, којима доминира Шар-Планина са својим врхом и гребенима у вечитом снегу; позади пак, блиски врхови Скопске Црне Горе чине овој цркви пријатно и сигурно залеђе. Колико је овај положај биран са пуно смисла, просудиће се тек кад се уочи, да збиља у овој околини и нема, на близо, места, које би имало ма и сличну ширину видика.

И Љуботен нам је, на жалост, један од оних драгоцених споменика старе српске архитектуре, који ће нам, можда, у најскоријем времену, остати само у драгој успомени. Црква се данас налази у тако жалосноме стању да се, ако јој се брзо не би помогло, може свакога часа сручити. Додуше, још од 1900 године када је Кондаков са својом мисијом тамо долазио, црква ова стоји без много промена. — Кондаков је још тада назива „пуном руином“.

Напис на каменој греди више западних врата говори нам да је цркву ову сазидала „Госпођа Даница“

1337 год.¹ у доба краља Стефана Душана. У колико се тиче одређивања старости ове цркве као архитектурне творевине, овај натпис би нам, можда, био савршено непотребан: сваки потез, сваки камен и свака опека, узидани овде, вреде колико и тачно исписане цифре датума. Црква на први поглед одаје своје доба, одаје цветно доба старе српске уметности, које је било паралелно са цветним добом старе Српске Државе.

Основа. — Црква села Љуботена има онај тип основе, који је код нас био доста пута понављан и који је имао велика утицаја на решење основе код цркве Св.

Сл. 90. Порушени Љуботен. — Општи изглед са северозапада.

Димитрија у Марковом Манастиру. Заиста кад се код цркве Св. Димитрија елиминира припрата, добива се у потпуности иста ова шема (в. сл. 101).

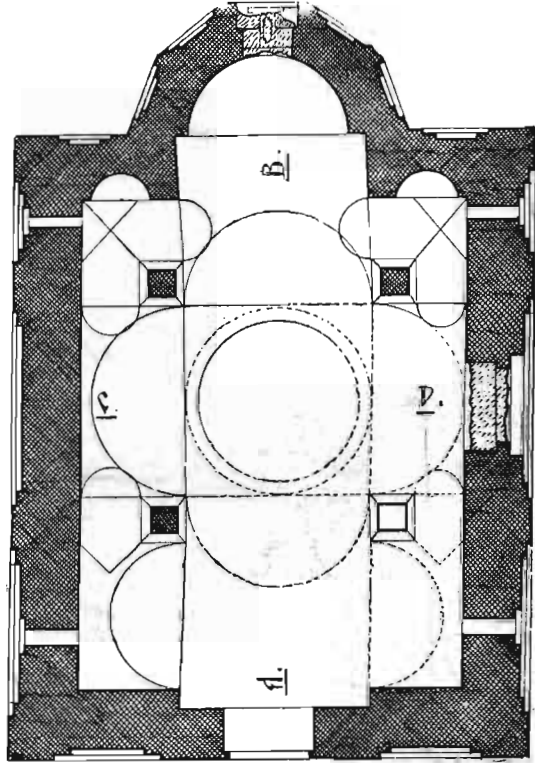
Основа ова цркве има дакле облик праве тробродне базилике са уписаним крстом (сл. 91.) При земљи, то је прости правоугаони простор, који је уметањем четири квадратна ступца доведен на тробродни облик. Трансепт који пресеца око средине ову тробродну базилику не појављује се доле, ни у основи ни у фасади, у виду ризалита, него се тек горе, у сводовима и крововима јасно оцртава.

¹ Ковдаковъ Македонія, Санктпетербургъ 1909, стр. 173.

На овај правоугласти простор додат је релативно доста широки полукружни простор за потребе олтара.

Припрате по првобитној замисли није било, али се и данас налази трагова од извесних зидова који су били доцније уза цркву дозидани. Ово је могао бити и какав ајат, придвор, јер на зидовима са западне стране цркве нема никаквога трага од зидања у вези. При дозиђивању припрате пак обично је, у другим приликама, та веза постижавана вађењем појединих квадера и опека, који ће постићи везу између старог зида и новог. У сваком случају, каква год да је била ова накнадно дозидана припрата она је за нас без интереса, тим пре што више и не постоји.

Но, и поред све простоте решења основе ове цркве, она је, баш као основа, за нас од великога интереса. Пре свега морамо да учимо духовито и вешто продужење олтарнога простора искоришћавањем дебљине зидне масе код источног зида. Стешњен сасвим малим димензијама саме цркве које су собом одредиле и величину олтарнога простора, архитект ове цркве избацује

СНИМАЊЕНО
RELÈVÉ en

1925.

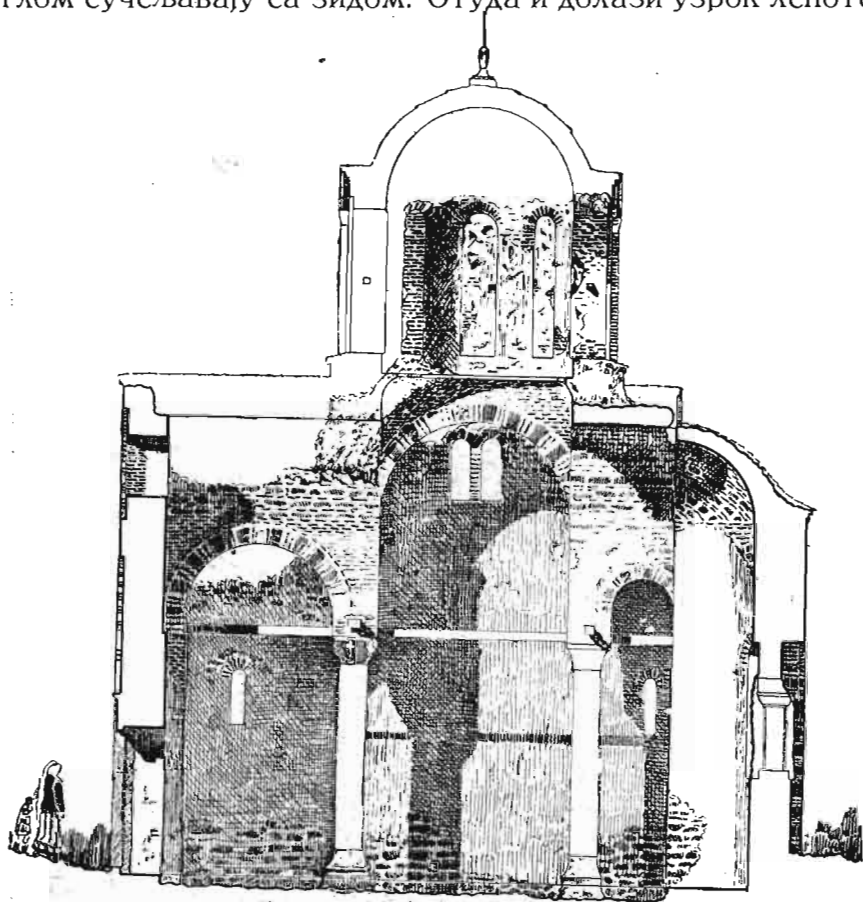
ОСНОВНИ ПЛАН. ил. Марко Мамичић

Сл. 91.

олтарну абсиду (центар њенога полукруга) сасвим на ивицу спољне линије источнога зида и на тај начин искоришћује целокупну дебљину тога зида за простор који ће се употребљавати. Но не само то. Решивши овај проблем он добива одмах и готово решење за проблем развијања олтарне абсиде, који је не мање важан за спољну обраду тога вечито болног места на свакој црквеној грађевини. Јер сама по себи, абсида, као један ар-

хитектурни прилепак, врло је осетљива у погледу доброг пласирања и пропорционирања. Овако јаким избацавањем абсида се приближује правој ризалиту, јер имајући пет страна, две крајње се скоро под правим углом сучељавају са зидом. Отуда и долази узрок лепоте

СИНТАЧНО
RELIEF CH 1925
арх. Марко Шамрић

Пресек
СОВРЕ СВР. Д. Б.

Сл. 92. Полужни пресек кроз главни брод.

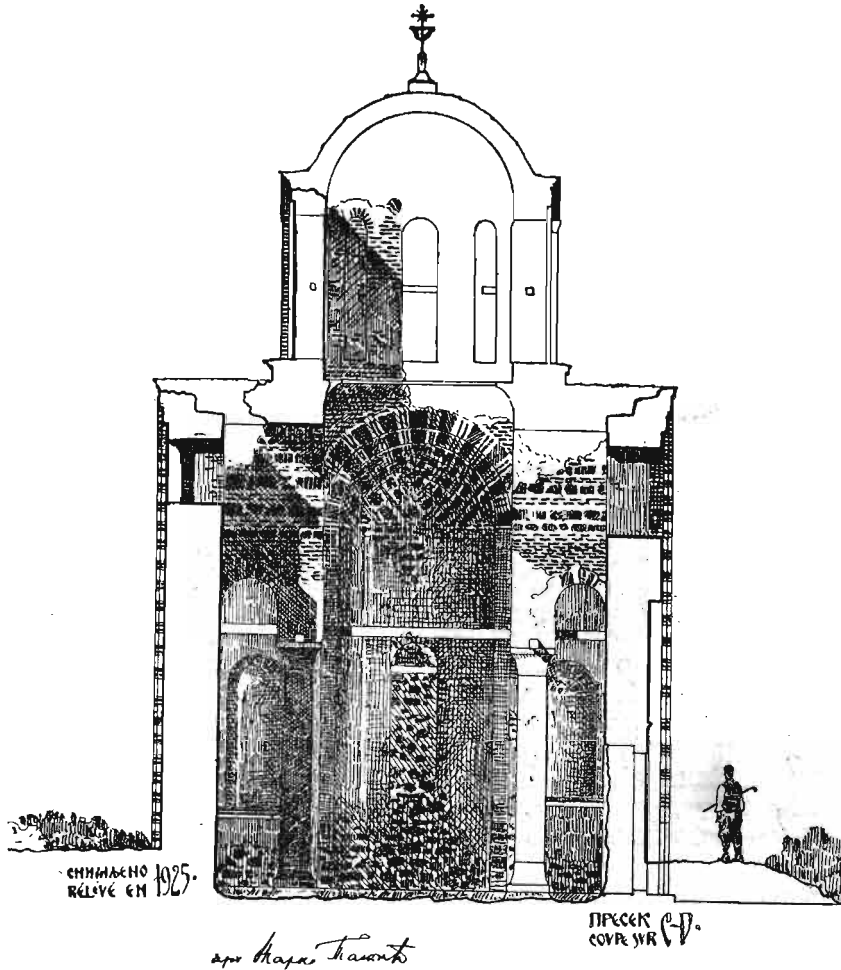
(Размера као код сл. 91).

абсида код Маркова Манастира, Љуботена, Матере Божје у Кучевишту и т. д.

Као одговор овој усецању на источном зиду, јавља се на наспрамном, западном зиду исто такво усецање, но оно остаје без утицаја по ширину простора, пошто је само наглашено и сразмерно врло мало.

Мале нише за ђаконикон и протисис усечене су у источном зиду и оне се споља ничим нарочитим не манифестују.

На овој цркви постоје два улаза. Један је главни са западне стране а други је са јужне. Овај улаз са јужне стране првобитан је, што нам поред архитектуре сведочи и распоред фресака. Код овако мале цркве он је потпуно излишан и иначе неоправдан, Једино би му

Сл. 93. Попречни пресек кроз трансепт.

(Размера као кол сл. 91).

оправдање било, што се село Љуботен налази југоисточно од цркве.

Основа кубета је унутра кружна а споља осмоугаона. Тамбур кубета био је избушен са осам отвора за прозоре, који су можда још одмах зазидани. Данас нам је од овога кубета остало врло мало, но пошто су прозорина северној, североисточној и источној страни били зазидани, може се без грешке предпоставити, да

су и остали прозори, наспрамни њима, тако исто били зазидани.

Распоред сводних и кровних површина. — Правилност и простота основе ове цркве допринела је много што су сводови који покривају унутрашњи простор резултирали крајње логичним, смишљеним и здравим. Главни брод, чија је пропорција у односу на величину бочних бродова веома успела, покривен је јако надвишеним полуобличастим сводом који се протеже од западнога до источнога зида. Око средишта грађевине, ближе источном крају, ширином главнога брода а ослањајући се такође на иста четири ступца, један трансепт пресеца целу базилику и формира у сводовима крст, остављајући између стубаца квадратни простор слободан за развој кубета (сл. 93). Одмах више овако развијених сводова насађују се делови кугластога свода који чине пандантифе. Пандантифи пак, постигнувши уписани круг за пријем кубета, не прекидају се одмах, већ се продужују унутра и пењући се на више стежу све више тај већ једном постигнути круг. Ово стезање тога круга врло је карактеристично по сами начин конструкције, ма да је имало за циљ само формирање испада кружнога венца у кубету, онога који одваја пандантифе од кружнога тамбура. Кружни тамбур уздиже се после овога продужења свода за венац, али не виси на венцу (као што има случајева) већ иде пречником пунога уписаног круга, у квадрату који формирају сводови. Остатци зидова тамбура кубета дају нам сигурни основ да закључимо, да је свод кубета почињао на 25 см више завршаца прозора у кубету. Почетак кривине кубета дао се је, дакле, са сигурношћу установити.

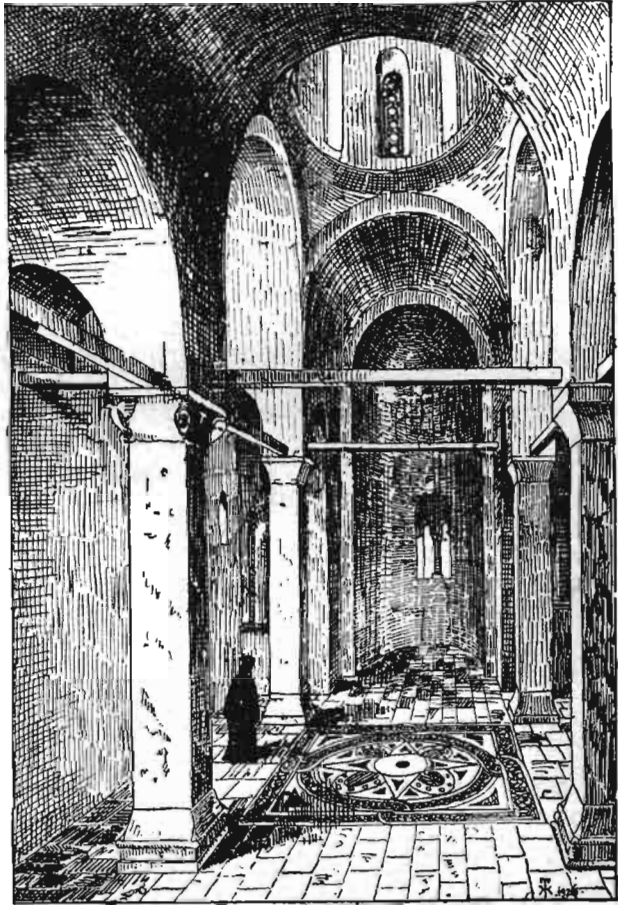
Од великога је интереса покривање сводним површинама оних остатака бочних бродова, који се налазе у четири угла између стубаца и суседних зидова. Код остатака бочних бродова до олтарне абсиде ствар је проста и лака: ту је простор који се има пресвести без мало квадратни, па је од стубаца ка зидовима (и до зидова) у оба правца конструисан по један полуобличасти свод, чијим се укрштањем у свакоме углу добива по један крстати свод. Као крстати свод овде се има разумети само онај део што се налази у правоугаонику, који би се добио кад би се (сл. 91) крајње тачке дијагонале везале правим линијама од угла капитела ступца па паралелно једноме и другом зиду. Остатак полуобличнога свода у ширини капитела имао би се сматрати као лук који се је стопио са сводом¹.

Што се тиче пресвођења остатака бочних бродова на западној страни, до западнога зида и ту је основна

¹ Оваквих стапања крстатог свода са луцима, која су потпуно у духу византијских конструкција, налазимо на више места у Саборној цркви у Хиландару и другде.

идеја иста, али је случај за коментарисање компликован у толико, што су ступци од западнога зида много удаљенији него што су удаљени од јужнога или севернога зида. Отуда изгледа да је свод који је (ако посматрамо северозападни угао) разапет у правцу исток-запад трансверзалан¹, што ће рећи да се онај други, који је разапет у правцу југ-север може занемарити па сматрати као засебан лук. Међутим аналогија између пресвођавања источних и западних остатака бочних бродова очигледна је, нарочито ако се за часак предпостави да би се истоветни, први случај поновио, кад би се размак од ступца до западнога зида свео на размак једнак ономе од ступца до севернога зида. Јер свод разапет у правцу југ-север продире у овај други (сл. 91, 94) баш као и код првога случаја.

Пошто је кровни покривач, према довољно познатој традицији, постављен свугде директно преко сводних површина, то је и облик крововима одређен самим распоредом сводних површина. Као што се у унутрашњости цркве главни брод и трансепт секу формирајући крст а остављајући на својем раскршћу место за развој кубета, тако се и у спољашности њихови кровови, засебно изведени, убијају сваки за себе у квадратни део тамбура, остављајући више себе

сл. 94.

¹ Сборник, в. чести на Василиј Н. Златарски, Прага 1925. — Н. А. Окунев, Неке типичне черте великих в. средњовековног искуства јужних Славина, стр. 237.

кубе а ниже себе кровове, који покривају остатке бочних бродова. Абсида и кубе покривени су засебним крововима који су добили форму основе и сводова које покривају.

Ефекти монументалне пластике. — Сразмерно широки размак унутрашњих стубаца, у односу на њихову релативну висину и на висину сводова, дао је могућности да ова црква добије врло пријатни унутрашњи простор, што се, без устезања може рећи, врло ретко налази у српској архитектури (сл. 94). Јер, ушавши с врата, човек једним погледом и без напора успева да види цео простор наједаред, при чему ни кубе не чини изузетак и види се највећим делом, све до почетка свода који га завршава.

Како је основа ове цркве и сувише проста и обимни зидови су назидани по обичноме правоугаонику, то о пластичности маса при земљи не може бити говора. Једино абсида јако искаче из зидне масе и, као што смо напред нагласили дејствује скоро као ризалит.

Но тек горе, према висини остатака бочних бродова масе почињу да се разуђују. Кровови, који покривају остатке бочних бродова, остају ниже на све четири стране; абсида се са својим хоризонталним венцем пење до највиших тачака венаца њој блиских остатака бочних бродова, а трансепт и главни брод издижу се изнад свега и укрштају се, улазећи у квадратни део тамбура кубета. Квадратни део тамбура кубета прима на себе осмоугаони део који се је завршавао, — остаци нам јасно говоре, — таласастим кровним венцем.

Већ и овако као руина, црква ова оцртава на небу пријатну силуету истинскога монумента (сл. 90) чије је масе извајао архитект рођен и образован. Овај таленат архитекта вреди подвући кад се има на уму оно што је раније речено, т. ј., да је код ове цркве и унутрашњост не мање добро решена. — Међутим, да спољашност буде решена сликовито, што је, у опште узев, одлика српске архитектуре, а да је у исто време унутрашњост решена добро, широко и пријатно, што је опет одлика ране византијске архитектуре, то је ствар, на коју се налази врло, врло ретко.

Ефекти другостепене пластике — Постигавши једном ефекте монументалне пластике, архитект Љуботена обраћа своју пажњу пластици зида употребљујући увек радије елементе који му изилазе спонтано из саме конструкције, докле оне елементе, који му нису костуром грађевине дати, употребљава само онде где мора, да би, макар стилизовано, нагласио конструкцију и онде где је стварно и нема, а могло би је бити.

У размаку ширине трансепта, одговарајући тачно наспрамним слободним ступцима у цркви и луцима који се опиру о зидове, испуштене су у зиду, врло мало и

дискретно, четири лизене, које, пресведене и везане великим архиволтама и њиховим појачањима, исцртавају пластично на фасади конструкцију која се иза њих налази, а у исто време дискретно оживљују равне површине зидова (сл. 90, 96). Четири испуста, на четири угла цркве, као анте, маркирају оба зида који се ту сучељавају, а у исто време подухватају архиволте које се грањају од главних лизена. Ове ниже архиволте означавају бочне бродове а својим појачањима и оне исцртавају тачне линије сводова који се иза њих налазе.

Али на источној и западној фасади, архиволте и испусти за лизене не одговарају тачно конструкцији

Сл. 95. Изглед с југа.

коју представљају. Ово је учињено по нужди, јер на источноме зиду (сл. 92) јаки зидови абсиде стеснили су место где је требало развити архиволте, док на западноме зиду обратно (сл. 97), архиволте, које и иначе не представљају конструкцију онаку каква је, већ каква би требала да буде (у случају да је размак од ступца до зидова на обе стране једнак), прелазе своју стварну ширину и тако одржавају ритам осовина, како на самој западној фасади, тако и у односу на остале фасаде.

На абсиди (сл. 98), свака страна маркирана је са по једном правоугаоном нишом, која се у зид увлачи преко још једног зуба. Велимо нишом, јер је овде реч само о

пада, већ само са Истока. Millet међутим налази да га баш овај окулус подсећа на латинске руже¹.

Обоја врата, и јужна и западна, имају исту замисао и обраду. У великоме дугачком отвору углављене су три камене греде као рагастови. Поврх горње греде, надвратника, намештен је један мали и танак камени венчић. Поље више надвратника испуњено је зидом и служило је за постављање иконе — фреске. Западна врата, код којих су довратници и надвратник обogaћени једним

Сл. 96. Изглед са запада.

танким торусним профиллом имају и натпис урезан на површини довратника.

Венац на цркви у опште нема много. Главни венац који се састојао из једнога реда зубаца на цик-цак завршавао је фасаде главнога брода и трансепта (сл. 96 и 97), док је венац, који је завршавао фасаде абсиде и фасаде остатака бочних бродова, био састављен из два реда зубаца на цик-цак (сл. 98). Квадратни део тамбура кубета завршавао се венцем од једнога реда зубаца (сл. 98). Таласести венац на кубету није нам данас очуван, те о његовоме саставу не можемо ништа са сигурношћу тврдити али по аналогји треба да буде од самих опека.

¹ Gabr. Millet, L'ancien Art Serbe, p. 114.

Пластика детаља. — У опште узев, цркве овога стила и овога доба нису биле богате ни нарочито разрађеним детаљима нити пластичним декорацијама. нарочито споља, па је исти случај и код Љуботена.

У унутрашњости пак ове цркве наилазимо на, ако не многобројне а оно јако интересантне детаље. То су наша четири слободна подупирача, четири квадратна ступца, који на себе примају тежину сводова и кубета. Од ова четири ступца неки су монолитни а неки су састављени из два комада. Главна карактеристика им је што сви имају ектазиса и ако су квадратнога пресека (сл. 95, 99).

Оба источна ступца имају подједнаке и стопе и капителе који се састоје из обичне плочице и мало изолученога косог засека. И стопе и капители прилично испадају из равни ступца. Оба пак западна ступца сложенија су по својој форми. Северозападни стубац има капител једноставне замисли, као што су и они код источних ступаца, али је украшен на сва четири угла са по једном скултованом представом овнујске главе и стилизованог листа. По Окуњеву, ова је стилизација чисто јерменска³. Стопа овога северозападнога ступца још је више карактеристична. И она се шири на доле слично онима код источних стубова, само је пластично разрађена додатком једнога торусног профила на врху плинте, при чему се својом оригиналношћу одликује прелаз из косине на торус на угловима. Испод торуса налазе се још два члана од којих је доњи старији и у виду танке плочице. Североисточни ступац не стоји данас на своме месту већ је оборен доле заједно са сводовима које је држао. И стопа и стабло и капител сачувани су потпуно само се не може сасвим тачно знати шта је од тога капител а шта стопа. Рекло би се ипак да је капител оно што је боље разрађено и ако скоро сасвим личи на стопу северозападнога ступца. Овај „капител“ преко свога косог проширења има још два торуса један размакнут од другог за дећетак сантиметара а на угловима извесне скултоване представе, за које би се рекло да су човечје главе. Отуда се баш и може закључити да је ово био капител а не стопа. И овај капител и стопа северозападнога ступца имају скоро истоветне примере у јерменској архитектури.

Банци за ђаконик и протисис су од камена и док је код банка протисиса профил састављен од плочице и косог засека, докле је код ђаконикона састављен из ситних класично-римских профила: двеју плочица, симе, плочице и ехинус киме. Како се у зидовима цркве налази доста квадера од порушених римских споменика,

³ Н. А. Окуневи, *op. cit.* стр. 243.

то је, вероватно и овај банак употребљен без преиначавања, онакав какав је нађен.

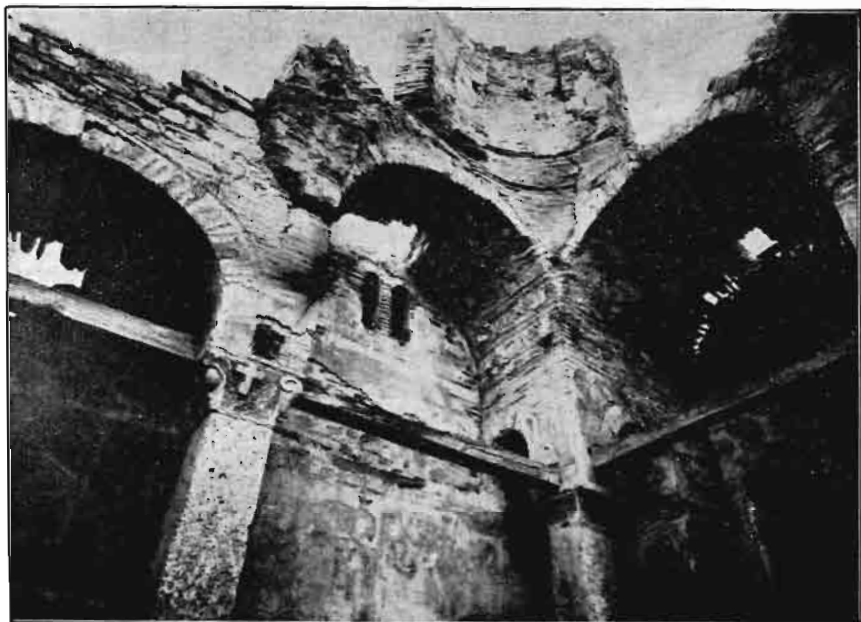
Ефекти полихромије. — Целокупна фасада цркве, од свога подножја па до врха кубета, извршена је из редова опеке и камена. Архитект ове цркве сле-

Сл. 97. Иглед абсиде.

довао је примерима својих претходника и тражио је у полихромноме шарању своје фасаде допуну већ постигнутих ефеката монументалне пластике и пластике другог степена. Редови опека и камена ређају се ритмично један за другим, конструктивне форме показују се као појачане истицањем разних боја у њиховим линијама: све тече нормално и не даје ничега новог ни особитог.

Али оно што се истиче изнад свега, оно чему је при полихромноме шарању дато највише важности и поклоњено највише пажње, јесте без сумње абсида, која спада међу најбоље решене абсиде у српској архитектури и у овом правцу (сл. 98). До завршетка своје лажне аркатуре и њене конструктивне форме, редови опека и камена теку нормално, као и код свију задних платна. После тога, абсида добива један широки фриз разрађен полихромно и дивотно из самих опека. Свака страна абсиде добила је притом засебан мотив: шаховска поља или крстиће или квадратиће положене косо или усправно. Очигледно да је абсида, као простор где се налази свето

Сл. 98. Унутрашњост.

место, с нарочитом идејом била одвојена од осталих. На ово одвајање наилазимо свугде код грађевина овога доба и стила — код Маркова Манастира, цркве Матере Божје у селу Кучевишту и т. д.

Како је ова црква већ одавно запуштена и без икаквога венца који би је штитио од атмосферских промена то је фасада њена потпуно патинирана, те се не може са сигурношћу тврдити да ли су природне боје опека њених биле појачаване и уједначаване црвеном бојом за *al fresco*, као што смо видели код Маркова Манастира¹ и као што је случај код Св. Андреје на Трески.

¹) Др. Л. Мирковић и арх. Жарко Татић, Марков Манастир, Српски споменици III Нар. Музеј Београд 1925. стр. 20.

Мали знаци нам ипак то казују, а факт поновљен више пута даје нам право да изведемо закључак. Мешање ова два материјала, опеке и камена, није дакле, имало у ово доба само један разлог, већ више разлога: и конструктивни, јер опека служи изравнавању слојева, и економски, јер је опека вазда јефтинији материјал, и естетички, јер разнобојни материјал даје ритма и богатства спољњем изгледу.

Неће бити без интереса поновити¹⁾ и указати овде на слабу везу у раду између архитекта и сликара у оно доба. Обе нише више врата израђене су полихромски од стране архитекта врло пажљиво и са жељом да привуку пажњу на себе као места где су улази. Међутим, пошто су зидари завршили свој посао и удаљили се, дошли су сликари и на истоме месту поставили своја дела — иконе *al fresco*, покривши, дакле, претходно речену површину слојем малтера.

Конструкције, техника и материјал. — Ван сваке је сумње, да је велика штета по целокупну српску уметност што је ова црква данас тако очајно порушена, те тиме из дана у дан бесповратно пропада. Али да тога није, тешко да би се у српској архитектури нашло објекта, који би нам, тако отворено, пружио толико могућности за општу студију грађевинских конструкција, које су се употребљавале у то доба. Ова је црква за нас у ствари цела — целцата, јер је факт да јој не недостаје скоро ни један, ма и најбезначајнији елемент, који не би давао упуте за рестаурацију порушених и несталих форми. Све, дакле, форме на овој цркви, данас су опипљиве и даду се измерити, тако да за успешну и потпуну рестаурацију неби било потребно чинити никаквих хипотеза, тим пре, што је очигледно, да црква никад и није била у већој мери рестаурирана т. ј. кварена.

Пре свега, морамо нагласити да су све конструкције овде постављене тако зналачки, а технички извршене тако чисто и брижљиво, да се, у опште узев, могу сматрати узорним. Према томе, о замеркама у везивању било којег елемента конструкције са било којим другим, не може апсолутно бити говора.

Све носеће, главне конструкције имају круг као принципалну конструктивну линију. Двоја врата, архитравно премошћена, не чине изузетак, пошто су њихови архитрави конструкције другог реда, јер више себе имају олакшавајуће луке пунога центра.

Главни луци, који носе тежину кубета, изведени су од наизменично поређаних квадера од бигра и опека (сл. 10). Њихова дебљина је врло мала, (око 30 см) и они се продужују у сводове истом равни и истом деб-

¹⁾ Мирковић—Татић *op. cit.* стр. 24.

љином. Пандантифи, који се ослањају на луке изведени су из хоризонталних редова чисто и правилно, и то само по површини, док је маса зида између пандантифа и површине квадратнога дела тамбура испуњена ломљеним каменом, заливеним житким малтером. Кубе је цело изведено од опека.

Абсида, која је, као што смо раније већ напоменули, избачена на саму ивицу западнога зида, самим тим добила је једну безначајну конструктивну махну, јер је њено везивање за зид било отежано. У равноме зидању архитекту се је било лако помоћи, јер је још увек имао могућности да своје опеке провлачи из зида у зид, ма да не сувише правилно и добро. Али при свођењу, требало му је бити добар мајстор па моћи опеке везивати све истим линијама из свода, преко чеонога зуба абсидиног, затим по кривини абсиде до шва на симетрали, куда се све опеке и квадери заустављају и превезују (сл. 99).

Структура зида није једнака по спољашњој и унутрашњој површини. Док је спољна површина зида увек технички брижљиво израђена од редова опеке и камена (односно само опеке на извесним деловима грађевине) дотле је унутрашња површина зида израђена од опека неправилно утиснутих између неправилних линија ломљеног камена (сл. 99). Сви тесаници на спољној површини зида, као и допозорници и њихове мале архиволте, израђени су од жутога пешчара, крупнозрног и доста меког. Спојнице између опека и камена имају дебљину око 5 см, дакле, дебљину једнаку дебљини опека. Материјал пак, који испуњава масе зидова и појављује се на унутрашњој површини њиховој, разнолик је: може се наћи и пешчара и кречњака и серпентина. Пада у очи, да су спојнице и неравнине између појединих комаћа камена или опека најпре заравњане малтером, па је тек преко такве површине набациван слој малтера, који је примио на себе живопис. То је, свакако, погрешно рађено, и та погрешка била је фатална по живопис, јер је малтер, на тај начин био рђаво везан са зидом и лако је, скоро сав, опао.

За конструкцију сводова и лукова редовно је био употребљен бигар, свакако због своје лакоће и шупљикавости. Шупљикавост бигра још пружа могућности да се малтером два камена боље међу собом вежу.

Довратници и надвратници код обојих врата као и сва четири слободна ступца у унутрашњости цркве израђени су од углачаног бигра. Сва четири капитела и све четири стопе стубаца такође су истесани од бигра.

Над капителима стубаца, у свима правцима провучене су јаке дрвене, храстове стеге, које су служиле за паралисање хоризонталних потисака које чине нижи сводови и луци. У истој овој висини и кроз саме зидове

провучен је један дрвени серклаж, састављен из две размакнуте дрвене греде, местимично спојене између

Сл. 99. Конструкција абсиде.

себе дрвеним пречагама. Има трагова који показују да је у висини центара главних лукова, био постављен још

један систем дрвених стега. Исто тако виде се трагови кружне дрвене стеге у тамбуру кубета.

У скоро свима угловима цркве а на местима где почињу кривине сводова или лукова као и на местима где почињу пандантифи узидани су извесни судови од печене земље, који су вероватно служили повећању акустичности унутрашњег простора. Ти судови имају грлић пречника око 5 см, на најширем делу пречник им је 15 см а укупна дубина 25 см.

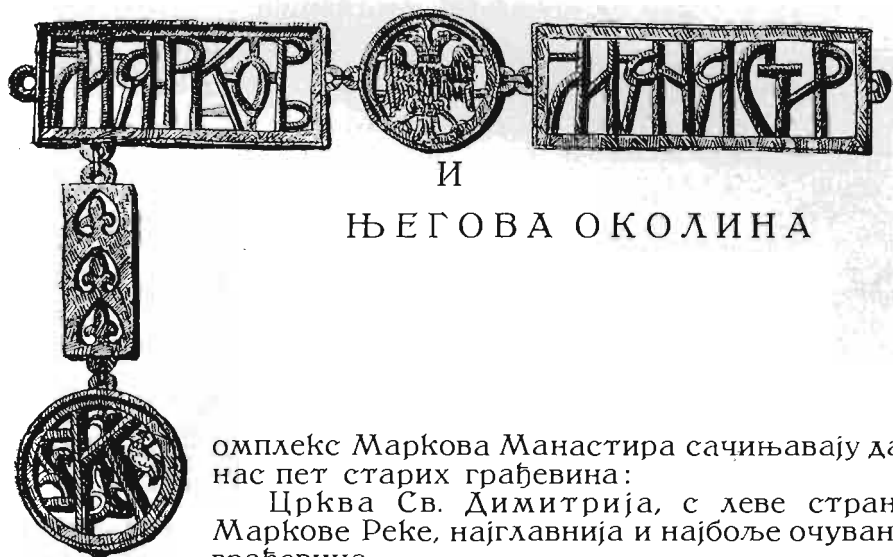
*

Сазидана у доба, када је средњевековна Српска Држава била у највећем напону своје снаге, црква села Љуботена представља нам у исто време један од најлепших примера грађевинске уметности тога доба. Из напред изложеног назиремо, са колико је љубави, знања и усрдности, цео овај архитектурни, мали монумент рађен и израђен. Ваља уза све имати на уму и то, да ово није била краљевска, већ само властeosка задужбина.

Свакако, нећемо бити ни једнога часа у двоумици што се тиче школе архитекта. Ту нећемо наћи ничега западњачког, већ једино источњачког: целокупност провејава духом Византије и Истока, али све одаје руке српских неимара, ненадмашних у доброме вајању маса, брижљивој изради и економичности.

(Гласник Скопског Научног Друштва, књ. II. за годину 1926.)

III.

И ЊЕГОВА ОКОЛИНА

Комплекс Маркова Манастира сачињавају данас пет старих грађевина:

Црква Св. Димитрија, с леве стране Маркове Реке, најглавнија и најбоље очувана грађевина.

Трапезарија, у непосредној близини цркве Св. Димитрија, у самом кругу манастирском, профана грађевина, вероватно из истог доба, из којег и црква С. Димитрија.

Црква Св. Николе, ближе селу Сушици с леве стране Маркове Реке, удаљена око 300 м. од цркве Св. Димитрија.

Црква Св. Богородице, с десне стране Маркове Реке, у висини цркве Св. Николе, и

Црква Св. Арханђела, удаљена од прилике 200 м. северозападно од цркве Св. Димитрија.

Многи фрагменти, који припадају стилу и добу цркве Св. Димитрија од капитела, стопа и мраморних стабала стубова, подпрозорника, степеница и т. д., казују нам, да је некада број грађевина које су сачињавале овај комплекс био много већи, богатији, са много више грађевина, а нарочито профаних. Ово би понајпре важило за конаке и уређаје око трпезарија, чије се првобитно стање тек може назирати.

Цео овај комплекс постављен је на једном терену, ретко рђавом по стабилност грађевина. Цела околина, сва брда, као да у опште земље немају! Све је сами ситни, жућкасти песак, у јако растреситом стању, који свака киша лако спира. Кроз тај терен дере свој пут Маркова Река, која се јавља само у два вида, или као мали поточић, који човек може без муке прескакати, или као страшна бујица која ваља огромне облутке од гранита, читаве стене, каткад величине преко једног кубног метра. Уз то, ова река јако меандрира, мења свој ток, и на једном високом спруду од њених гранитних облутака помешаних са ситним песком сливених с околних брда, налази се црква Св. Димитрија.

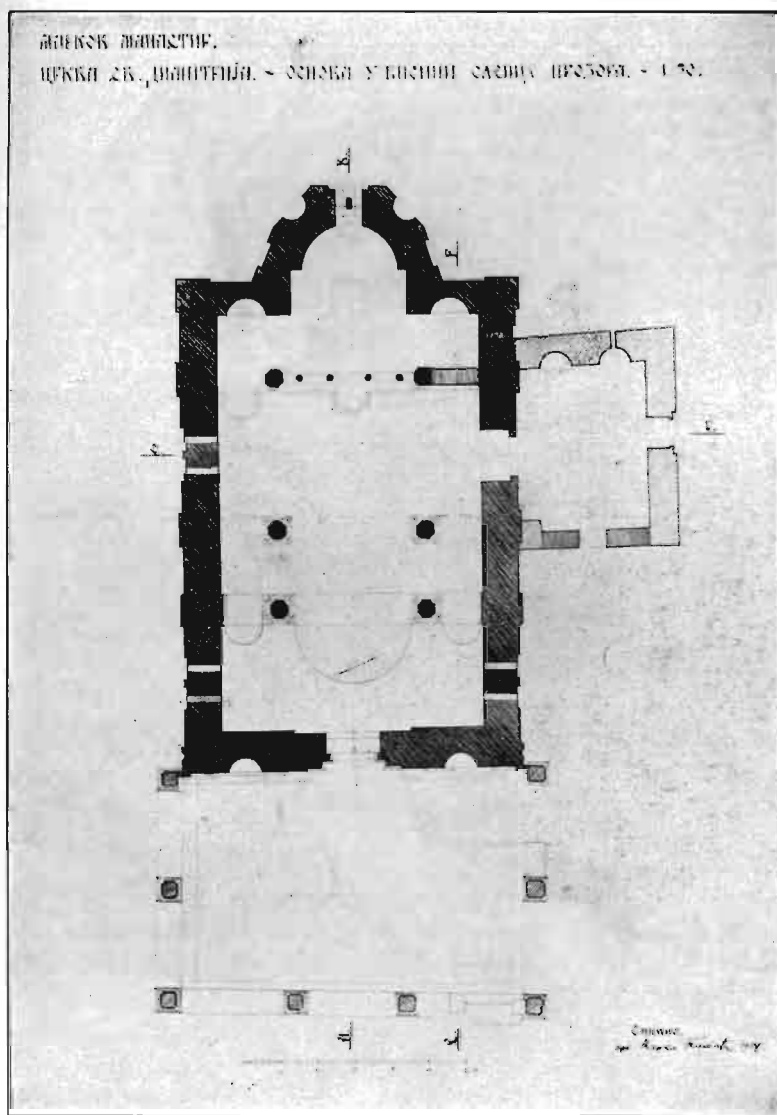
Сл. 100. Општи изглед Маркова Манастира.

Црква Св. Богородице с десне стране Маркове Реке, постављена је била на истом таквом спруду. Последње меандрирање реке, које је захватило баш тај спруд и подлокало га, учинило је да црква, као грађевина, више данас скоро и не постоји.

1.) ЦРКВА СВ. ДИМИТРИЈА.

Основа. — Обимни зидови цркве Св. Димитрија затварају један правилан правоугаоник а слободних шест

стубова по три и три у истој осовини деле га на три брода (сл. 101). Тек у висини главних лукова, између другог и трећег пара стубова, рачунајући са запада, један

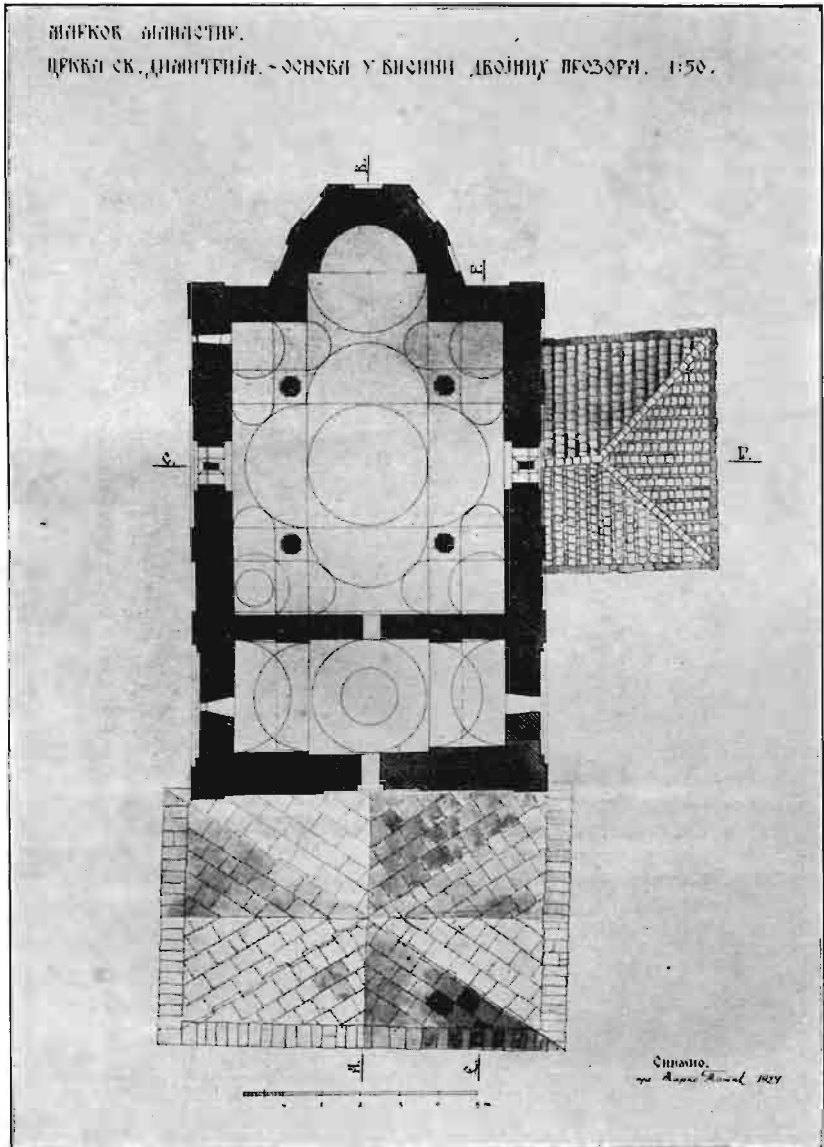

Сл. 101. Основа у висини слепих прозора.

трансепт ширине средњег брода пресеца бродове и чини у сводовима и крову крст, у чијој се средини, у тако доби-
веном квадрату налази уписано кубе на пандантифима¹⁾.

¹⁾ Уобичајено је да се оваква црква, и ако у основи и крововима, кад се елими-
нира трансепт, права тробродна базилика, због трансепта који у средини цркве ипак
чини у сводовима и крововима крст, назива крстообразном. Тако је и Millet назива у
Ecole grècque dans l'architecture Byzantine, p. 55.

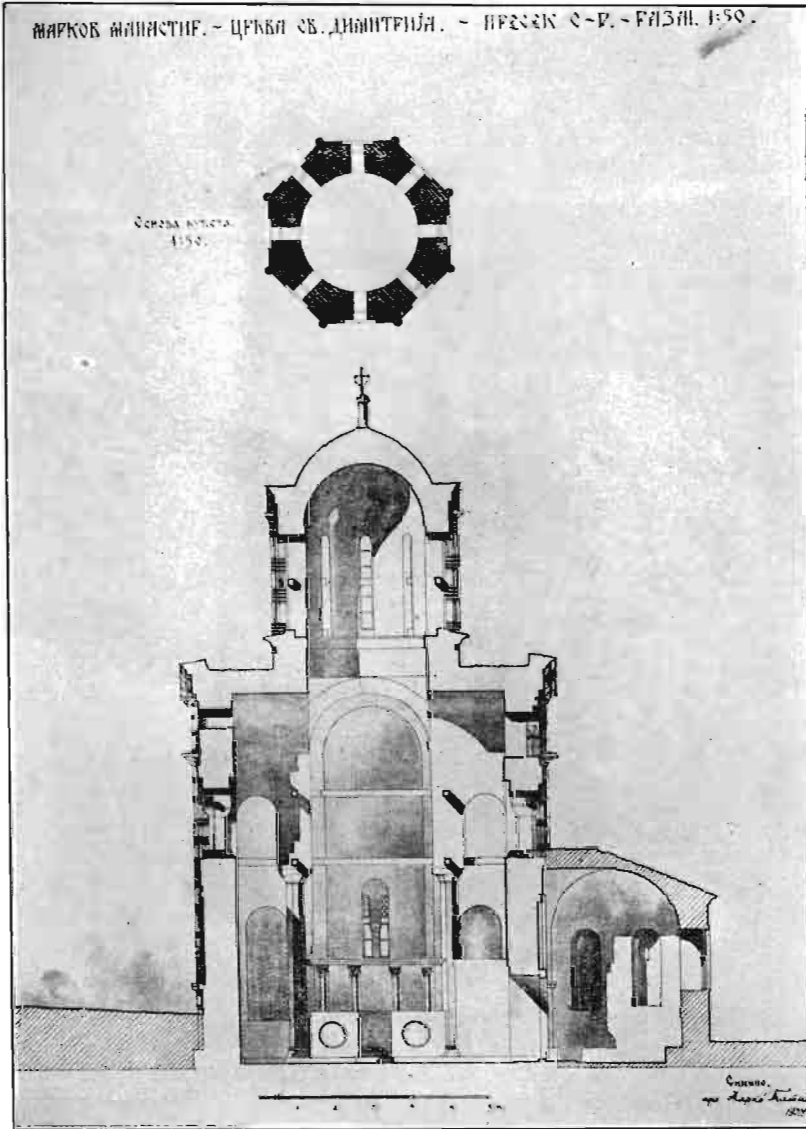
Припрата је у основи спојена са црквом јер обимни зидови који чине правоугаоник захватају доле и њу без икаквог прелома и прекида, као и без преграде, и тек горе, више лукова над првим паром осмоугаоних сту-

Сл. 102. Основа у висини двојних прозора.

бова (сл. 102) у трансверзалном смислу назидан је зид који је одваја од цркве у унутрашњости, а што је, видећемо доцније, тек у спољашности нарочито јасно изражено.

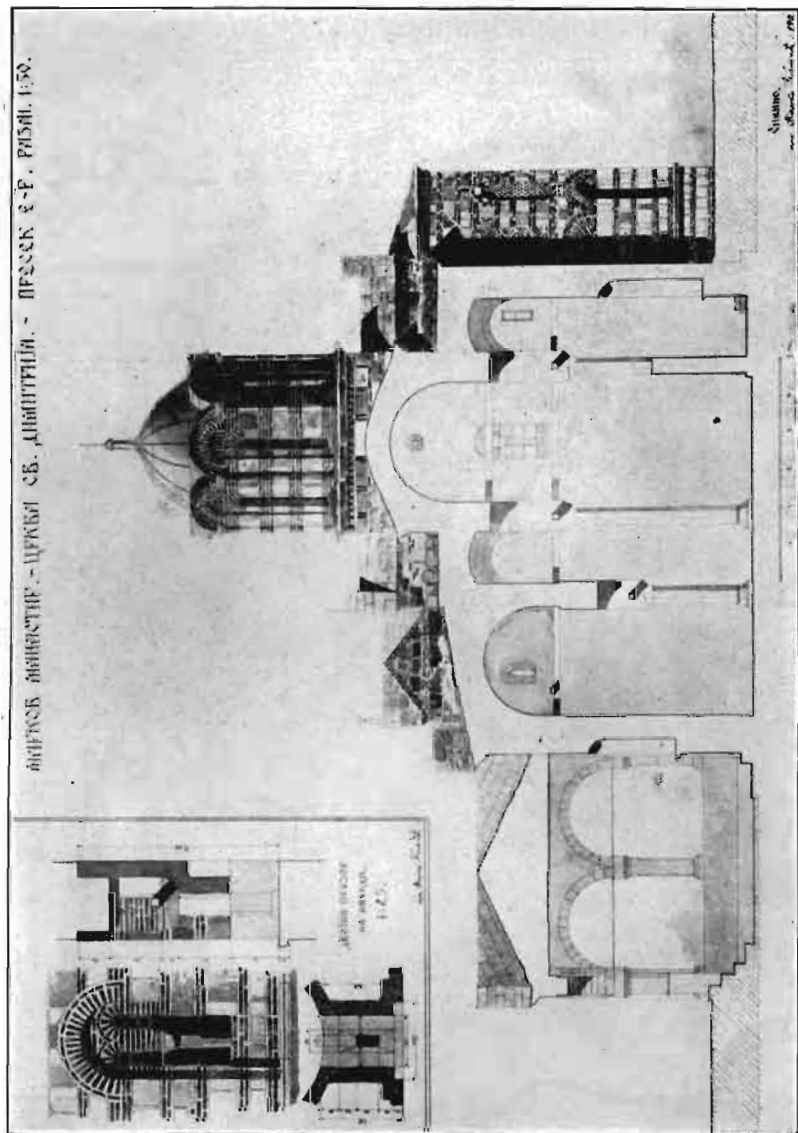
У продужењу, у осовини средњег брода, нешто мањег полупречника, налази се абсида споља петострана, унутра лучна скоро полукружна, чији је свод по замисли требао да буде концентричан луковима и сводовима средњег брода, али, је погрешком при извршењу, изведен нешто неконцентричним (сл. 103).

Сл. 103. Попречни пресек.

Распоред сводних површина изведен је тачно онако, како га је дао сами распоред простора, без контрадик-

ција и стручно. Средњи брод и трансепт покривени су коритастиим, полукружним сводовима без видљивих лукова. У пресеку средњег брода и трансепта главни луци носе јако плитке и лаке латице — пандантифе, који чине

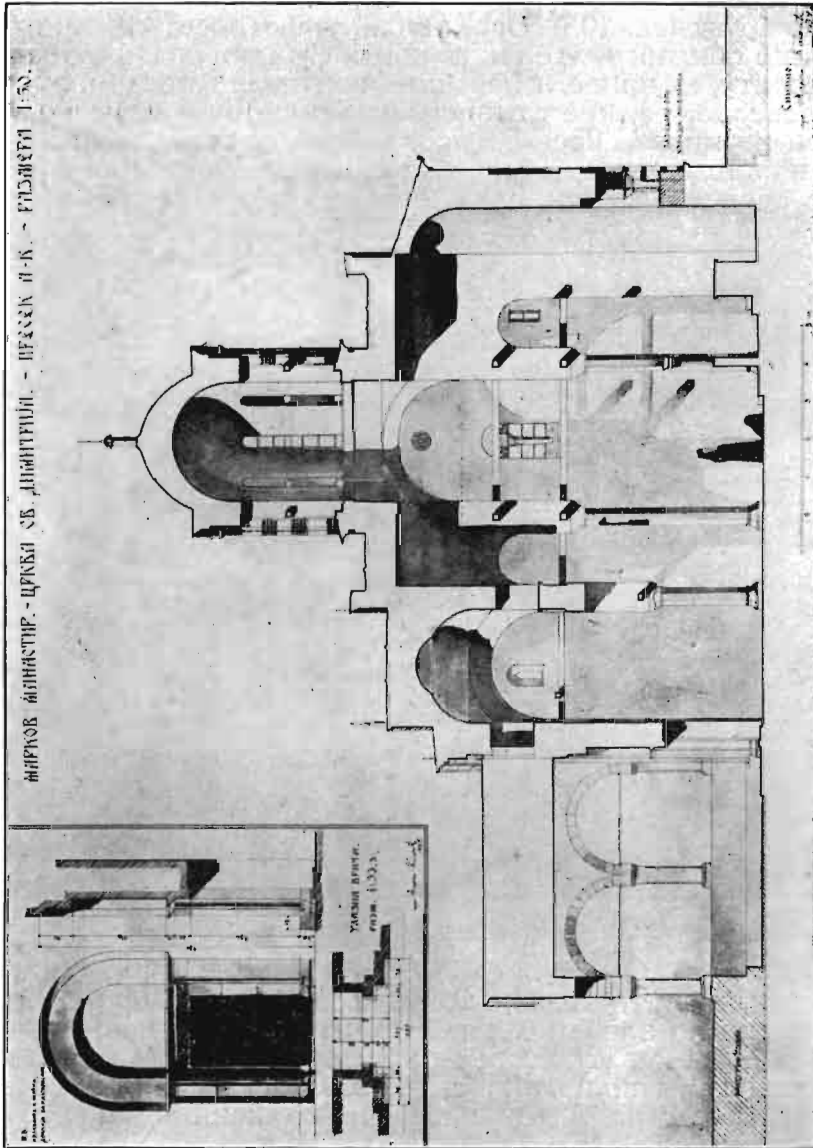

Сл. 104. Подужни пресек кроз бочни брод

прелаз из квадрата у круг и подухватају кружни тамбур кубета, покривен полулоптом. Четири правоугаона поља која остају у дијагоналама, у бочним бродовима¹⁾; засведена су кугластим ческим сводовима (сл. 104) одсечцима

¹⁾ Millet их назива: „bas-côtés“ -- L'École grècque dans l' Architecture Byzantine p. 55

описане лопте (или елипсоида), од којих северозападни има у себи још и плитку лоптину калоту. Био би у српској архитектури, без сумње, усамљен случај употребе оваквог свода. Ми бисмо радије приписали овакав облик

Сл. 105. Полуљки пресек кроз главни брод.

случају т. ј. рђавој егзекуцији било крстатих сводова, чија се ребра због слабог надвишавања нису добро показала, било нешто елиптичних сводова на кубе, на пандантифима, код којих су се пандантифи и калоте због блиских центара скоро слили. Поред овога, по свему изгледа, мал-

терисање (унутрашње) нису вршили зидари под командом неимара, већ живописци, радећи *al fresco*, не водећи много рачуна о архитектонским формама.

Припрата је покривена над средњим бродом лоптином калотом на пандантифима која такође има у себи једну другу (сл. 105). Ове пандантифе носе: са западне стране обимни зид; са источне преградни зид који одваја припрату од цркве, а који је ношен на два предња стуба; са северне и јужне стране пандантифе носе луци, невидљиви из цркве, који се продужавају у сводове у трансверзалном смислу, тако да и они чине неку врсту крајњег трансепта. Ови луци изгледа као да би требало да

Сл. 106. Изглед са северозапада.

буду видљиви т. ј. одвојени, од свода са одговором у пиластрима на западном зиду но или рђавим извођењем, или рђавим малтерисањем они су се слили са сводом, као што су и пиластри сливени с по једне стране са луком и сводом а идући на више, сливени су на томе месту и са зидом.

Кубе има основу с поља осмоугаону а унутра кружну. На угловима се налазе тричетвртни кружни стубићи (сл. 103).

Калота под припратом маркирана је споља једним специјалним слепим надзидком, оригиналним по својој

форми. Овај надзидак изведен је само ради ефекта, иначе је непотребан, а ни конструктивно није добро постављен, Покривен је кровом, који је одредила форма његових четири забата.

Сл. 107. Изглед са југозапада.

Распоред кровних површина диктирао је у свему распоред сводних површина. Покривано је свугде директно

преко сводова, а где је се могло и по форми сводова. Средњи брод и трансепт имају облик крова саображен потпуно надзидном облику свода, бочни добијају кров на једну воду, но тако да потпуно јасно оцртавају базиликално решење основе и крова. Уздигнути калкани на трансепту и средњим бродовима казују нам јасно да су лукови изнутра у истој равни са сводовима да нису, дакле, у цркви видљиви.

Ефекти монументалне пластике. (Сл. 106 до 109). Распоред маса и простора цркве Св. Димитрија

Сл. 108. Изглед с југа.

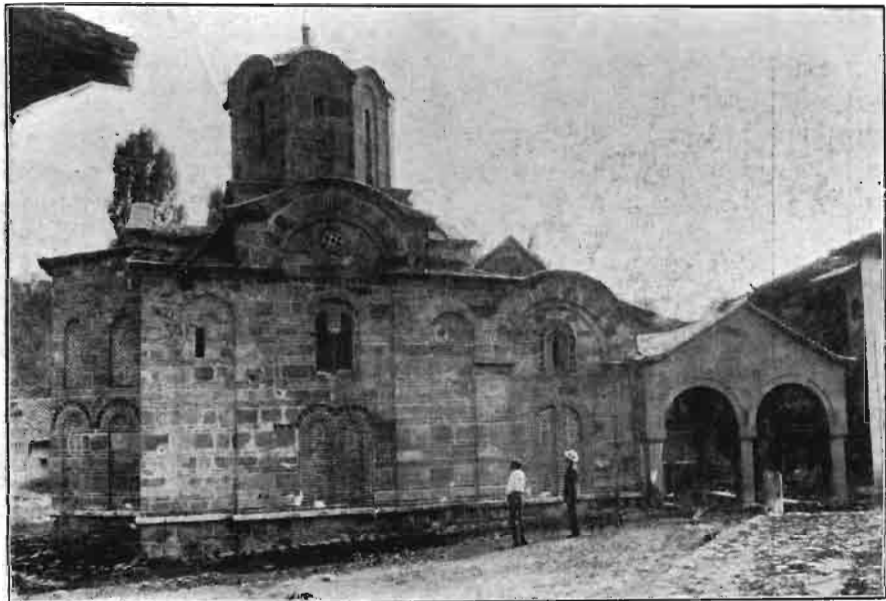
одаје мајстора великог искуства и префињеног укуса. Сваким елементом своје грађевине трудио се он да покаже где је у њој главни простор, и да ансамблу да што монументалнији и помпезнији изглед.

Мали кровчићи који покривају бочне бродове нижи су од кровова који покривају средњи, главни брод, но ипак виши од кровова припрате. Трансепт, која пресеца бродове једнаке је висине с кровом над средњим бродом цркве. Пресек ових кровова формира крст у средини кога се, природно, уздиже китњасти тамбур кубета да заврши монумент.

Припрата, спореднији део, изведена је како унутра, у сводовима, тако и споља у крововима ниже од осталих простора, а и по својој архитектури далеко је подређенија од цркве. Њен унутрашњи покривач, као што смо већ напоменули, маркиран је на фасади са четири забата — тимпанона, чисто декоративних.

Олтарна абсида, и ако у ствари један од главних простора у цркви, свето место, но по конструкцији и архитектури прилепак, нужно зло, изведена је нешто ниже од главних делова цркве, а у унутрашњости цркве, због важности своје, концентрично с главним сводовима.

Све ове масе, које се тако пењу степенасто и према важности, коју на грађевини представљају, конвергирајући ка средини, ка главном кубету, дају овој цркви свечани изглед монумента, а структуром својом коју на тај начин спонтано откривају, дају јој озбиљности заједничке творевине чисте уметности и интелекта.

Сл. 109. Изглед са севера.

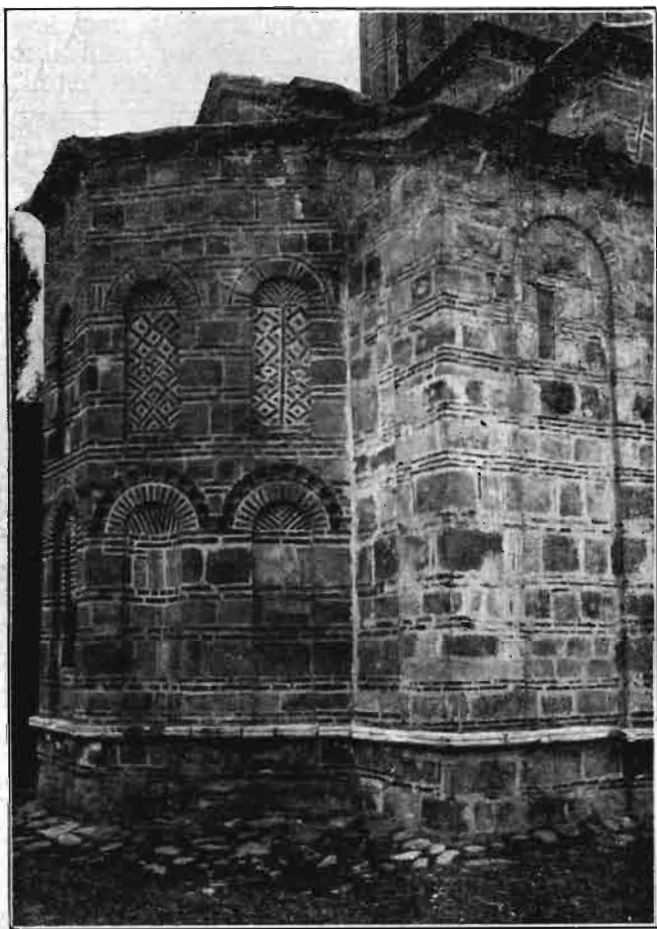
Ефекти другостепене пластике. — Да постигне ефекте другостепене пластике архитект цркве Св. Димитрија употребљава истодобно и конструктивне и декоративне елементе.

Пластика зида дата је на византијски начин, дискретно, без великих упада и испада, тек колико да искрено покаже одговарајућу осатуру у самом телу грађевине с једне стране, а с друге стране да стилизовано нагласи конструкцију и онде где је нема, а где би је могло бити.

Тако, пиласстри, који подухватају архиволте било на трансепту било према деловима крајњих бродова, значе управо тачно место и дебљину зида трансепта или преграде припратине. Они дакле излазе као конструктивна појачања зидова на местима, где је то баш потребно,

т. ј. где луци управљају своје хоризонталне потиске (сл. 110).

Велике архиволте на трансепту с обе стране, архиволте на припрати са западне, северне и јужне стране, значе тачну линију одговарајућих сводола и лукова; венци, на које се ослањају, значе капители унутрашњих главних носача, стубова, а удубљене пантљике од зубаца на цик-цак значе дрвене стеге.

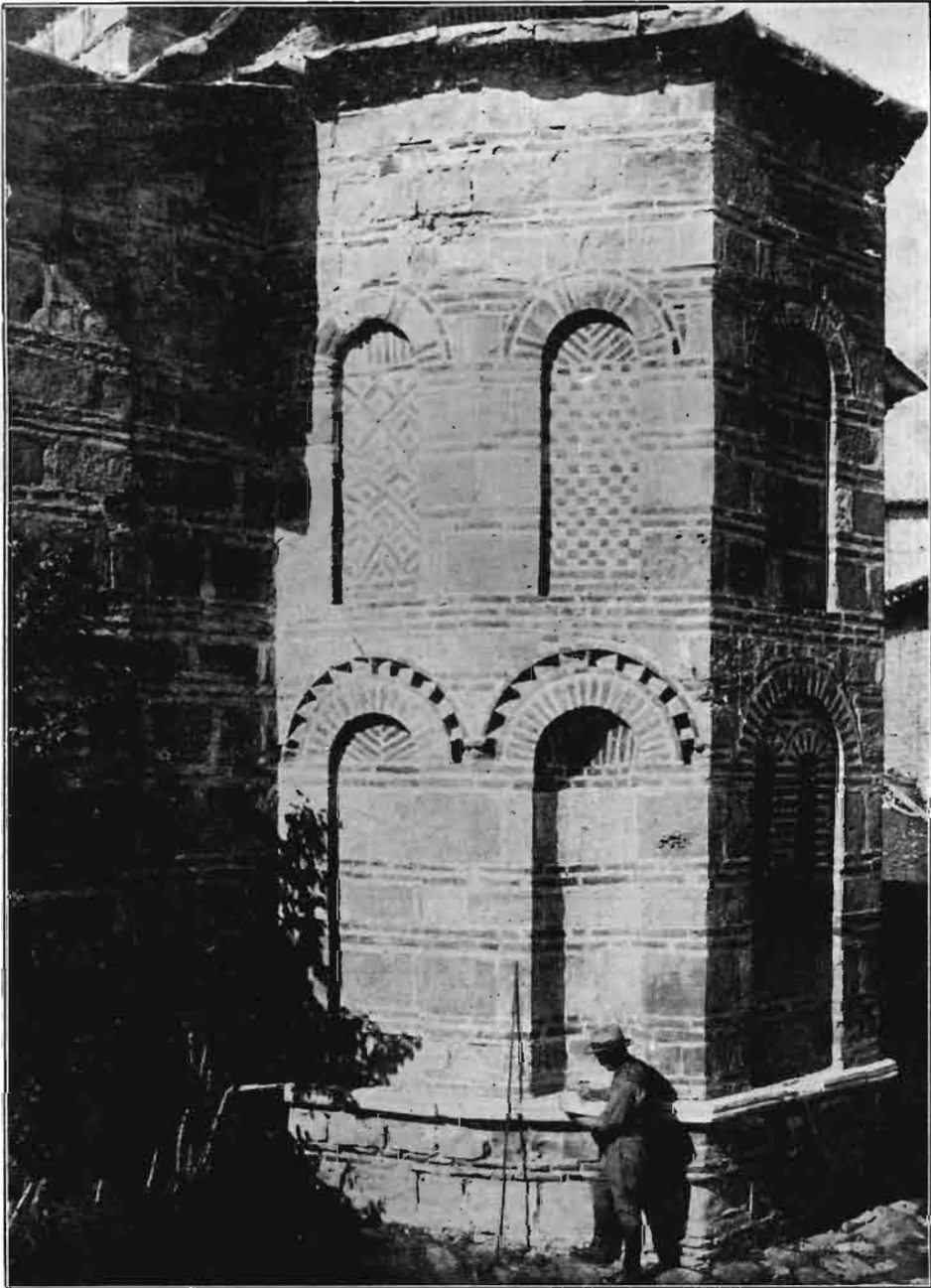

Сл. 110. Изглед абсиде са севера.

Но, поред овога, византијски манир допушта себи и декоративно представљање конструктивних форми, где, као што смо напред напоменули, оне не би биле конструктивно потребне, али где би их могло бити. Архитект цркве Св. Димитрија јако се и срећно служио овом лиценцијом:

Две лизене на источној фасади испадају за 10 см.

из зида и оне немају свога конструктивног, носећег значења, осим што маркірају северни и јужни обимни зид.

Сл. 111. Изглед абсиде с југа.

То се на фасади и не прикрива, на против, ове лизене иду управно све до зупчастог венца на крову и у његову се косину убијају (сл. 110, 111). Слични, мало другачији, случај имамо на угловима западног и јужног и западног и северног обимног зида. Пиластер испада из зида и као такав иде до венца-капитела, а одатле прима архиволту, стварну конструктивну линију трансверзалног свода у припрати. Ови пиластри имају ту особитост, што су у њима урезани кружни полустубови, чини нам се, претече оних из Лазареве Епохе (сл. 101, 109).

Сл. 112. Детаљ кубета и кровова.

Тричетвртни, кружни, стилизовани стубићи маркирају сваки пресек страна на тамбуру кубета. Њихове главе, као отпорци, једва, јако стилизовано примају таласасте венац од три реда косо засечених опека. Овај венац над сваком страном понаособ је сегментаст а тај облик добија од слепих аркадица, стилизованих олакшавајућих лукова за прозоре на тамбуру (сл. 112).

Нише, полукружне на западној фасади, полукружне и правоугаоне на абсиди, пресведене луцима, преко којих су у доњој етажи још и первази од удубљених зубаца на цик-цак; прозори на северној и јужној фасади, заздани свакако за време (и зарад) израде фресака, са својим допрозорницима, луцима и первазима од удубљених

Сви побројани конструктивни елементи, које архитект цркве Св. Димитрија са толико лакоће, среће и са толико стручности употребљава у циљу постизавања ефекта другостепене пластике, као и они стварно конструктивни, које он исто тако лако и срећно употребљава у истом циљу, дају нам и овде доказа о његовој високој способности и култури, а то ће рећи о култури нашега народа у то доба.

Пластика детаља. — У унутрашњости од детаља можемо поменути само шест конструктивних слободних стубова и стубића иконостаса као детаље минуциозно и богато разрађене, док су остали делови грађевине у главном глатки због израде фресака. Поред ових један сасвим мали венац, без сумње трака од плочице и трохилуса, налази се као прозорски банак у висини двојних прозора. Но, тај је венац тако немилосрдно замалтерисан, да се често не познаје ни да га у опште има.

Првобитни иконостас, израђен од финог кречњака, постављен је између последњег пара главних стубова, до олтарне абсиде. На једном доста танком и високом парапету усађена су четири слободна, танка, осмоугаона стубића, који преко својих романских капитела (сл. 101, 105, 113) носе архитрав, такође камени, чији су крајеви узидани у камене главне стубове. Капители су одвојени од стабала и израђени врло прецизно, украшени, скултовани, стилизованим крином или палметом са преплетеним врежама и малим розатама. Сви су капители исте величине, но различитог цртежа, почев од абакуса па до врата. Абакуси су сви врло ситно и фино профилисани док су вратови код два од њих недовршени.

Главни стубови су осмоугаони. Код њихових се стабала не види од кога су камена отесани, јер су обојени, вероватно доцније, масном бојом. Стопе њихове све су једнаке и ако су висине стабала оних стубова који носе зид припрате, знатно мање (сл. 104, 113). Из стабла се прелази у квадратну стопу преко једне профилисане траке. Испод траке почиње доста високо осмоугаоно проширење, које належа на јако широку но ниску, квадратну, профилисану плинту. Ова плинта има одозго, на троуглу који одсеца осмоугаоник проширења, једно преплетено полуокругло уже. Капители су, нема сумње, скултовани, слични онима на иконостасу, но они су при изради фресака замалтерисани. На некима од њих, и ако замалтерисаним, дају се распознати главне контуре скултованих, стилизованих листова или волута.

Будући да су фасаде понајвише глатке, без много елемената другостепене пластике, ни самих детаља нема много.

Таласаста венац, који крунише кубе, има степенести профил, добивен од засека опеке и плочице са спојницом која остаје.

Капители тричетвртних стубића, који подухватају тај венац имају профил јако прост — једна плочица и коси засека, од прилике под углом од 45° , без ичега даљег.

Кровних венаца има још пет врста:

1. Камени трохилус са плочицом више њега, испод њега пантљика од удубљених зубаца на цик-цак. Овакав се венац налази само испод кровнића квадратног тамбура.

2. Плочица трохилус и торус — цео од камена, као и главни венац на трансепту и на забатима припрате.

3. Венац од опека: два реда избачених зубаца на цик-цак са плочицом више сваког реда. Овакав је венац под кровом средњег брода и на његовим забатима.

4. Венац од једног реда избачених зубаца на цик-цак са плочицом, који видимо на забатима надзидка над калотом припрате.

5. Венац од камене прочице са трохилусом истог профила као и код поменутих, а испод њега два реда зубаца на цик-цак са плочицама од опека, какав се налази на абсиди и испод кровнића бочних бродова.

Венци, капители за главне архиволте састављени су из увек исте плочице са трохилусом и из торуса, све од камена (сл. 114). На припрати пак архиволте подухватају венци-капители од исте плочице са трохилусом, мало јаче избаченом, који се испуст преноси и на зид преко једне плочасте конзоле од опека (сл. 115).

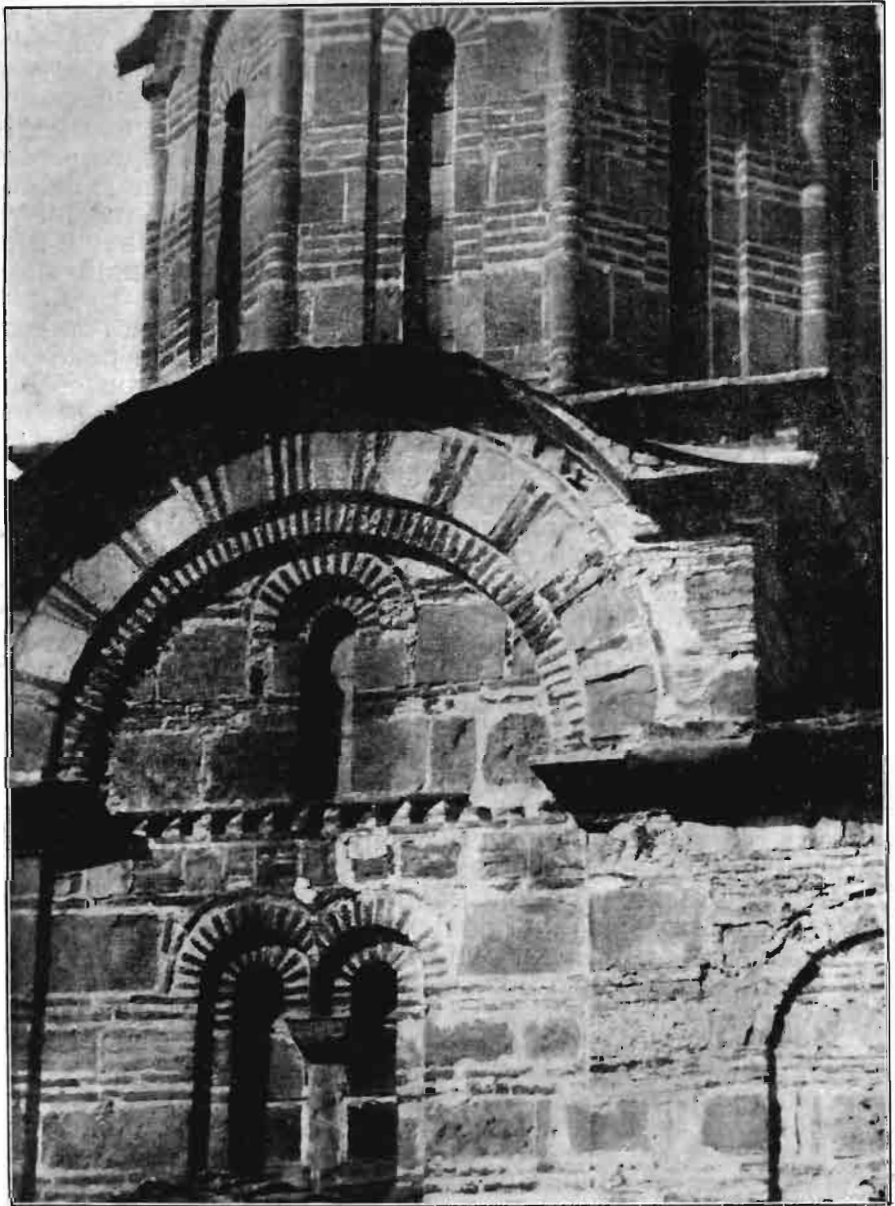
Главни, мраморни кордон који иде око целе цркве, повијајући се за свима пиластрима и лизенама, састављен је из једне шире плочице и јако истакнутог торуса (сл. 116).

Сокал, чији је један део и данас видљив на западној фасади у новом трему, а други у параклису на јужној страни цркве, састављен је од јако широких (истакнутих за 25 см од зида) квадера и свакако иде у правим линијама око целе цркве, не повијајући се око пиластара и лизена, већ дејствујући као елемент монументалне пластике, као стилобат, који носи целокупну цркву на себи. Црква пак њиме добија као целина, као један објект, што стоји на земљи као на руци ктитора.

Врло многи бриге архитект ове цркве посвећује вратима и прозорима.

Врата (сл. 105) главна, улазна, са западне стране, као објект за себе, на која се око гледаочево мора најпре да задржи, схваћена су монументално и срачуната на ефект из близа. Њихова дивна пропорција, фини профили; урезани полуокругли стубићи, глатки довратници и венац, а скултовани надвратник са криновима, палметама и једном звездом, дају у истину очаравајући утисак. Олакшавајући лук и правоугаона ниша испод њега данас су омалтерисани, те се не види, од каквог су материјала били, ну може се предпоставити, не без разлога, да је лук био од камена.

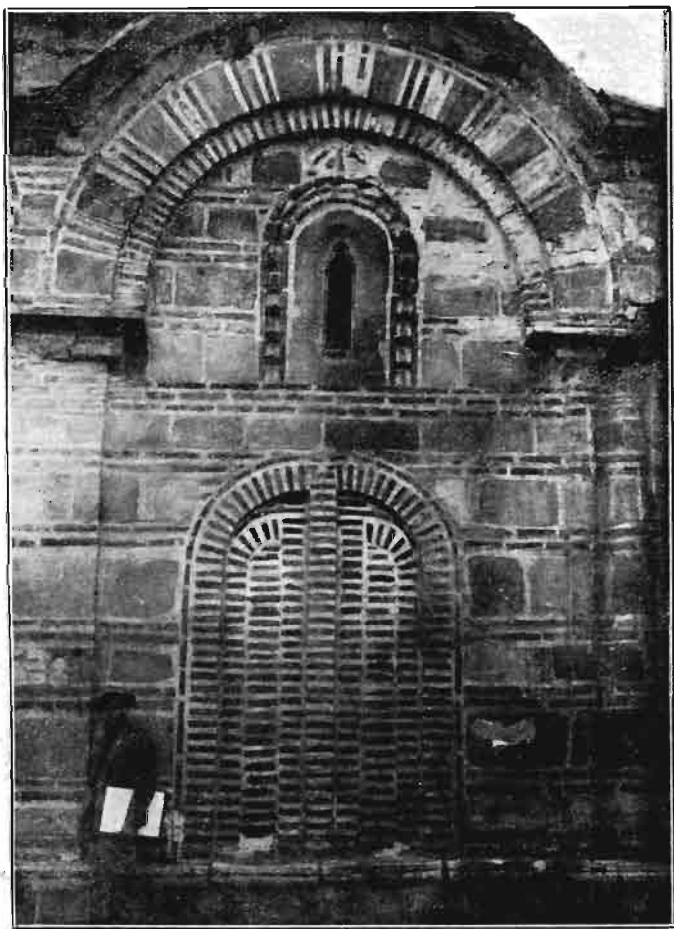
На кубету има осам полукружних уских прозора све једнаког отвора. На њима се за сада нећемо задржавати, већ доцније, кад буде говора о ефектима полихромије.

Сл. 114. Детаљ трансепта с јужне стране.

Нашу ћемо пажњу сада свратити на прозоре на фа-
сади, који су сви различити.

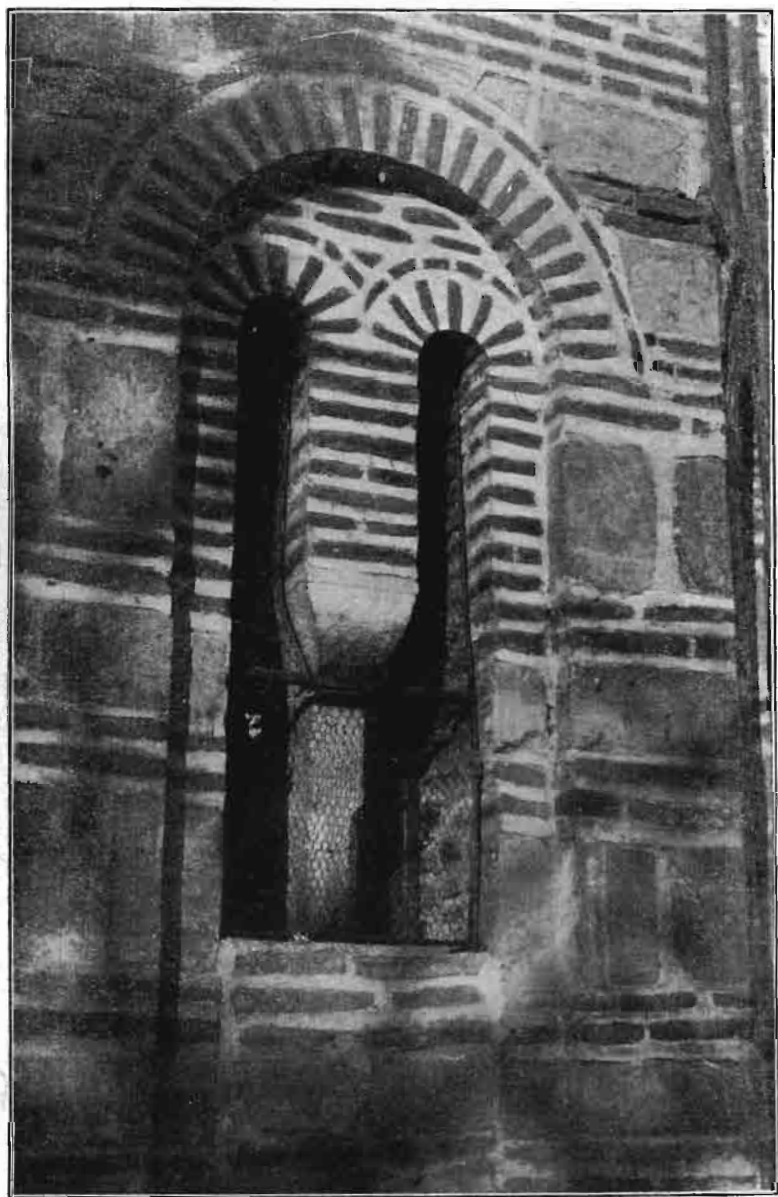
Двојни прозор на абсиди лежи на мраморном кордону који иде око целе цркве (сл. 113, 116). Уметнут је у полукружно засведни отвор, тако да средњем каменом стубићу одговарају с крајева пиластри без капитела, и тиме су отвори јако сужени. Цео овај отвор је при из ради фресака накнадно и нестручно зазидан за 65 см. да поља за фреске не би, нижим отвором, била преки-

Сл. 115. Детаљ северног забата припрате.

нута. У оба мала, полукружна, отвора, у горњем делу, до капитела, до данас су очувани оригинални прозорски оквири од гипса. Оквири су ливени заједно с нарочитим окнима зеленкасте боје. Ова окна кружна су, и као да су и сама ливена нарочито за ове прозоре, јер сваки комад за себе има, концентрично, по један пластични кружић са тачком у центру. Капител стубића је од ка-

мена са танком плочицом као абакусом и торусом с чеоних страна, док је с бокова равно засечен до стабла

Сл. 116. Детаљ двојног прозора на абсиди.

стубића. Стабло је такође од камена, правоугаоно, са засеченим угловима, као што се виђа код дрвених стубића. Двојни прозор на северном средњем забату је сли-

чан ономе на абсиди (сл. 113, 117). Између њих има разлике само у томе што су отвори малих прозора од по

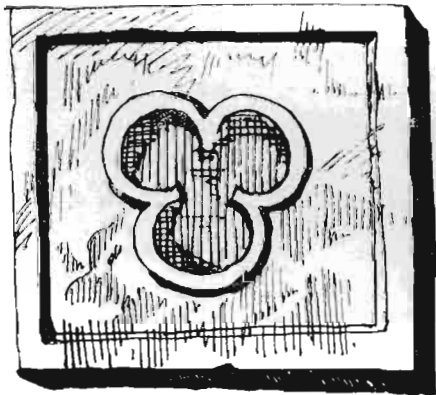
Сл. 117. Детаљ трансепта са северне стране.

четврт круга, који почиње од одпорца, а завршава се на надзидку више абакуса стубића. Стубић је такође

од камена и но без засека на стаблу. И овде, у горњем делу отвора, сачувани су оригинални прозорски оквири од гипса, цртежа сличног ономе на абсиди. Опет због добивања правилног поља за израду фресака, и овај је прозор зазидан за 25 см.

Над овим прозором налази се кружни прозор — окулус са својим кружним допрозорником од опека. У њему је потпуно очуван оригинални прозорски оквир од гипса са својим лепим звездастим решењем, који на први поглед изгледа као каква розета (сл. 117).

Двојни прозор на јужном забату трансепта врло је оригиналан по својој замисли, (Сл. 113, 114). Мали концентрични олакшавајући луци у средини, више стубића, своде се само на ширину једне опеке насатице постављене, тако да ова виси над абакусом капитела стубића као конзола. Решење старински наивно, ну јако живо-

Сл. 118. Прозор из једног комада камена на јужној фасади припрате.

писно и оригинално. Остало је све као код поменутих. Код овог прозора нису очувани првобитни прозорски оквири, Над овим прозором, супротно, дакле, окулусу, имамо уски и мали прозор, који је интересантан по томе, што његов олакшавајући лук иде у равни зида а сопствени је увучен за 20 см. унутра (сл. 114). Снимањем с поља и изнутра дошли смо до закључка да се такав прозорчић налази и на западном забату припрате, од кога нам је с поља приступан само његов олакшавајући лук, а изнутра му је завршац за 20 см. нижи од лука.

Камени мали прозор на северном забату припрате, сав је из једног комада, са оживалним луком заврнутим на горе (магарећа леђа) (сл. 109, 115).

На јужном забату припрате налази се прозор истесан опет од једног комада, који Millet погрешно назива да је у облику срца¹⁾. Што овај прозор даје утисак облика срца, то је због тога што су црте листа детелине, ближе центру листа биле одбијене. Прозор је, дакле, свакако, имао облик листа детелине, као што показује сл. 118, а какве прозоре виђамо доцније на Пантанаси у Мистри.

Зазидани двојни прозори на северној и јужној фасади трансепта израђени су са својим допрозорницима и стубићима од самих опека. На северном средњем за-

¹⁾ Millet, L'ancien art Serbe, p. 128.

бату (вероватно и јужном, где су сада врата за улаз у параклис-крстионицу) су полукружни, сваки у својој засебној правоугаоној ниши коју раздваја стубић дебљине $\frac{1}{2}$ опеке (10 см.) а на забатима припрате су пресведени са по четврт круга; иначе израђени као и на средњим забатима.

Као детаљи, од специјалног су интереса крстови, којих на цркви има четири, све различитих.

Највећи, најлепши и врло оригиналан је крст на врху кубета (сл. 113). Састављен је из два материјала: каменог постамента од белог мрамора и бакарног крста. Камени постамент има стопу, стабло и главу. Стопа је кружна — цилиндрична, са коничним засеком до дебљине стабла. Стабло је такође цилиндрично са ентазисом, иначе глатко, а глава мало надвишена полулопта, канелирана је са 10 удубљења, која јој дају дијасти облик. На врху главе избушена је рупа, у коју је оловом заливен носач за крст, а за који је прикован сами крст од бакра. Краци крста завршени су круговима, а испод хоризонталног крака спуштена је као гирланд гране од шиљастих акантусових византијских листића. На крсту налазе се урезана слова на страни:

Крстић за западном забату цркве је од гвозденог лима, са свим прост, — две прекрштене шипчице пресечене кружићем, без криптографа.

Крст на забату надзидка на калоти припрате такође је врло интересантан. — Он има постамент од камена (жутог пешчара) и крст на голубу од бакра.

Постамент је доста дугачка, квадратна камена гредица подељена на двоје, са зарезаним угловима. Између ова два дела камена углављен је и затопљен носач за крст, који се завршава малом лоптом. На лопти стоји залемљен и завезан жицом голуб (сл. 119), чије су ноге заковане за тело, а који на леђима носи забоден мали крст такође од бакра. Краци крста дебљине 5 мм. завршавају се кружићима. На крсту је криптограф исти као на крсту кубета.

западној:

источној

̄ Ц	̄ П	̄ М	̄ КД
̄ Б	̄ Н	̄ ХС	̄ С

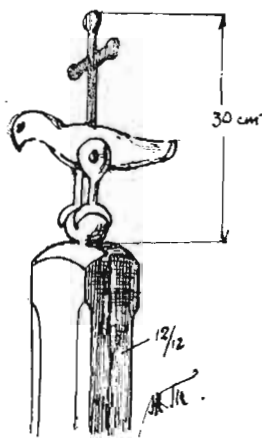

Мали крст на западном забату припрате има лепо исцртане краке (сл. 120) са криптографима на страни: Он стоји укопан у зид преко носача који се завршава коцком са зарубљеним угловима.

Ефекти полихромције. — Најглавнији ефекти на фасади цркве, на које је њен архитектор рачунао били су несумњиво ефекти полихромције.

Цела фасада од почетка до завршетка израђена је пажљиво и са великом брижљивошћу, од редова опеке и разнобојног камена. Никако се не би смело рећи да је то нешто случајно, што је баш камен разнобојан, јер у самој Марковој реци, као што је већ напред речено, налази се неисцрпни рудник зеленкастог и сивог гранита, у близини се свакако налази довољно жутог и мрког пешчара, али се црвенкастог макрешког камена не налази, као што се не налази ни белог мрамора. Мрамор и црвени камен довлачени су са стране, да би својим бојама дали фасади још коју разноликост више. Ово би се понајпре могло рећи за кордон — банак, чија упадљиво јасна бела боја, јако истиче његову конструктивну функцију, а одваја слепи део фасаде од онога испроваљиваног прозорима и нишама.

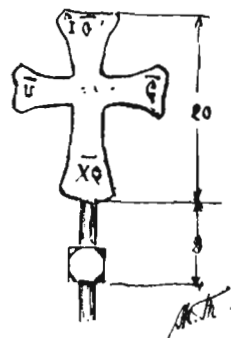
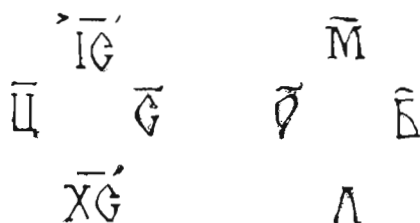
Чисто и технички скоро наданашњи, модерни начин прецизно изведени луци од црвене опеке; архиволте од наизменичних редова опека и јасно жутог пешчара на забатима; испуне под олакшавајућим луцима на кубету, скоро свака различитог цр-

Сл. 119. Крстна калкану надзидано над припратом.

западној:

источној:

КРСТ НА ЗАП. ПЛАНУ.

ПРИПРАТЕ.

Сл. 120. Крст на зап. припрате.

тежа; венци од цик-цак зубаца, удубљених или испупчених; геометријски орнаменти од опека на абсади; меандри, ша-

вови, крстови, насатице поређане опеке, шаховска поља, архиволте од удубљених цик-цак зубаца, и многе и многе друге појединости, — све прошарано разнобојним квадерима и белим спојницима од малтера, дају овим зидинама, некад према плавом небу, некад према зеленој шуми изглед здања, каква се само у бајкама замишљају. Сваки детаљ је песма за себе, одјек и откуцај срца њеног песника.

Но, уметник се није задовољио само оним бојама које су му дате природом свога материјала. Њему су природне боје опеке сувише слабе. Он их појачава. Велики део недовољно јасно црвених опека он боји бојама ал fresco, црвеним, мало јаснијим него вишњевим.

Спојнице — фуге не оставља све једне боје. Негде он меша свој креч са јасно жутиим скоро белим, финим песком с околних брда; негде пак са зеленкастим, гранитним из Маркове Реке; негде попуњава спојнице малтером од затворенијег жутог песка, каквог такође има у близини: он неће да замара очи својих гледалаца монотонијом боја које се понављају.

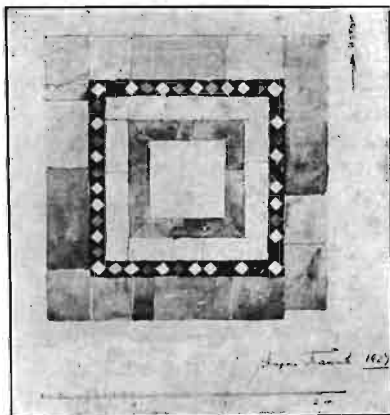
Понегде само, умеће он између камених квадера и по коју опеку насатично, а где би камен био случајно, при преношењу, окрњен, он га не наставља као Биде Которанин на Дечанима, или као мајстор Студенице, већ ту додаје делић опеке, насатично или положено.

У опште, третирање фасаде није схваћено чисто технички, под конац и прав угао, како би то данашњи мајстор чак и преко своје воље морао да чини, већ сликарски, уметнички. На тај начин фасада даје утисак лепе полихромне слике рађене слободном руком.

У унутрашњости цркве, жеља за ефектима полихромије изражена је живописањем свих зидова, почев од патоса па до завршца кубета. Овај манир, традиционално и обавезно византијски неће нам бити предметом третирања у овом одељку.

Задржаћемо се мало на полихромном, каменом патосу, који и данас постоји, без много квара и измена. Испод кубета патос је састављен од мраморних и кречњачких плоча разних боја, поређаних у складне геометријске фигуре (сл. 121).

У средини, испод кубета налази се бела квадратна мраморна плоча, сва из једног комада, која има око себе пошироку бордуру од правилног комађа плавог

Сл. 121. Камени под.

кречњака. Све ово плива у пољу од комађа белог мрамора, а цела слика опет оивичена је бордуrom од мозаички поређаних — као шаховска поља — плочица наизменично белих мраморних и плавих кречњачких. Између ових плочица, мала троугаона поља попуњена су смесом од вештачког камена црвенкасте боје. Ова је смеша израђена (слично данашњем терацомозаику) од ситно туцаног црвеног мрамора и креча, вероватно помешаног са гипсом. Око ове бордуре поређано је крупно комађе од плавих кречњачких и белих мраморних плоча, без нарочитог реда. На 50 см. даље (ка западу) од ових плоча почиње једна правоугаона фигура од белог мрамора, ширине мало мање, а уоквирена плочама од плавог кречњака.

Патос овај даје врло пријатан утисак јер не прекида полихромни ефект задобијен присуством фресака, већ га допуњује и снажи.

Анализа стила. — Жеља нам је била да дамо само један технички, архитектони опис ове грађевине, не обзирајући се на утицаје којима је подлегао њезин аутор, када ју је својим интелектом зачео. Ставили смо, дакле, себи у задатак, да, за времена, имајући стално пред очима техничку несигурност тла на коме се ова црква налази, у овоме градиву дамо један прилог за општу студију наше класичне архитектуре. И баш зато, нећемо моћи пропустити а да не забележимо неколико опажања врло важних по ову цркву; а и по оне које су постале доцније од ње.

Решењем своје основе ова црква даје потпуни израз типа крстообразне цркве Грчке школе¹⁾. Исто тако и сваким појединим детаљом своје конструкције остаје она у главном, до краја таква. Архитектонска концепција монументалне пластике другог степена, жеља за снажним ефектима полихромије, постигнута ређањем опека и камена као и украсима од опека, одају нам потпуно израђеног мајстора Грчко-византијске школе. Но ипак, има и сувише много детаља који су рађени не само у духу романском, већ и таквих који су чиста копија детаља с грађевина романског стила. Ово, разуме се, важи понајвише за детаље од камена. Тако, главни осмоугаони стубови са својим стопама и вероватно, капителима; цео иконостас, са својим скултованим и профилисаним капителима (који јако подсећа на Дечански); главна, улазна врата са својим скултованим надватником, урезаним стубићима за којима се повијају стопе; прозор на јужним забату припрате, главни кордон (банак за следеће прозоре и прозор на абсиди); камени венци — све су то детаљи који несумњиво припадају роман-

¹⁾ Gabriel Millet. L' école Grecque p. 55.

ском стилу. Ипак не би морало значити, да их је тесао баш какав „с мора мајстор“. На против, пре би се могло иећи да их је истерао мајстор, васпитан у грчко-византијској школи, који је видео Дечане, Студеницу или Бањску, или је раније био гдегод у Приморју. Ово у толико пре, што је свугде ипак задржан манир византијски, небрижљивих но ипак елегантних и тачних потеза, а није употребљен онај чисто романски, са својим префињено правилним потезима и строго академским решењима.

Исто тако и сви крстови, по својој замисли и цртању без обзира на детаље нису византијски већ романски. Ово би у првом реду важило за крст на забату надзидка припратине калоте (сл. 119).

По томе, дакле, нећемо бити на кривом путу ако цркву Св. Димитрија будемо сматрали типским представником, претечом специфично Српског стила у коме се огледа сукоб, синтеза утицаја истока и Запада на чијим се је лимитима и он развио.

Конструктивност и конструкције, техника и материјал. — У предходним тачкама било је већ по где-где говора и о конструкцијама и о техници и материјалу.

Покушаћемо овде да детаљније проучимо све то.

У опште узев, конструктивности у главним потезима не само што се не би имало шта да замери, већ, на против, морало би се подвући да је архитект цркве Св. Димитрија и у овом смислу показао свој велики дар, дар озбиљног и школованог конструктера.

Као што смо раније видели, пиластри и лизене на фасади маркирају тачно место где се налази потисак лукова или где је угао зидова. Пиластри и лизене су у овом случају и конструктивни, јер дају појачања зиду баш онде где је то и потребно, где лук шаће свој хоризонтални потисак. Ови хоризонтални потисци параллелни су још и дрвеним, храстовим стегама димензија 13/17 или 15/19 см. Стеге су постављене увек и једино у правцу силе и ни једна од њих није узалуд дата. Поред ових сасвим видних стега, провучене су стеге у дебљини зидова и оне пролазе у доњој етажи прозора кроз прозор абсиде, а у горњој кроз доње прозоре на забатима. Кружне стеге у кубету нису изостајале, а једна од њих пролази кроз средину прозора.

Но тек у извесним детаљима конструктивности нема или је врло рђаво спроведена. Тако на пример, абсида је врло рђаво и неконструктивно прилепљена уза зид. Њезин свод сасвим нема везе са сводом средњег брода а што је до данас у целости одржао има се захвалити једино добром покривачу — олову, које је јако заковано за чело лука, а празнине добро наливане малтером. Сни-

мајући, могло би се доћи у сумњу да то збиља може тако да буде, да није свода средњег брода који је челом својим скоро цео откривен. Разуме се, да је ово дошло због тога, што се хтело да свод абсиде буде концентричан са сводом средњег брода, а да покривање оловом буде без дрвене грађе, директно преко сводова, па ипак да се абсида одвоји, да буде нижа од главног крова.

Надзидак, затим, над калотом припрате, који је пун због своја четири тимпанона стоји цео над калотом а не над зидовима и луковима. Њиме је калота јако повећала своје хоризонталне потиске, које, додуше, зидови источно и западно и не осећају, али које луци, северно и јужно, поребарке потискивани, могу лако осетити при каквим покретима грађевине, који би настали било услед земљотреса, било услед клизања терета, поред свега тога што пандантифи калоте делају супротно, парализујући (надзиђујући) те потиске, нарочито ако су изведени од хоризонталних редова, а не од концентричних као делови описаног кугластог свода.

Поред ових, налазе се извесне мале неправилности у конструкцији зида и детаља, дошле услед жеље за ефектима полихромије, траженим преко црвене боје опека. На пример, многе шамброне, допрозорници, спојени су с луковима која их пресводе и изведене од самих опека, немају везе са зидом. Разуме се да ово ништа не шкоди моћи ношења зида, због његове дебљине.

Опеке имају димензије 4/19/42 cm.

Обимни зидови дебели су по 104 cm, дакле 2 $\frac{1}{2}$ опеке. Луци и унутрашњи зидови дебели су по 86 до 90 cm што чини с малтером 2 опеке. Прегрални зид иконостаса има дебљину 46 cm, дакле 1 опеку с малтером.

Сви луци над прозорима имају дебљину по $\frac{1}{2}$ опеке, т. ј. 19 cm.

Техника зида, традиционално византијска, понајпре је диктована структуром и квалитетом материјала.

Малтер је прављен од креча и крупнозрног, зеленкастог гранитног песка из Маркове Реке. Овај песак је толико кристално чист, да даје малтер изванредне тврдоће. Спојнице, дебеле око 4 cm извлачене су доцније, при довршавању грађевине. Негде су лењиране и обележаване мистријом, а где је зидање ишло мало укриво, израђиване су слободном руком. Оне врло мало испадају из равни опека — око 3 mm.

Опеке су врло рђавог квалитета. Скоро су све недовољно печене и врло бледе боје, тако да је било потребно бојити их. Изузетак чине биране опеке за зупчасте венце и лукове, а нарочито оне за таласасте венца на кубету, које су биране од најбољих. Код овог венца имамо још и ту особитост, да су спојнице од малтера дебеле свега око 1 cm.

Како смо већ напоменули, камена има разних врста: гранита, пешчара кречњака и мрамора. Сви су они тесани на исти начин и свугде заравњавани зупчастим длетом без нарочитог реда и без извлачења ивица.

Код венаца је тесање камења наивно. Ово се нарочито види на мраморном кордону, где има, у главном, две врсте квадера: квадера текућих и квадера чији се профили ломе под углом од 90° . Осим на западној фасади, свугде недостају квадери код којих се профили секу под углом од 90° , већ је у таквом случају, дакле на углу зида и пиластра, редовно квадер пиластра угураван у зид, а онај који иде уза зид, наслоњен је поред овога. Види се да су овај посао вршили невешти каменоресци, далеко од надзора протомајстора.

Пешчар, жути и мрки, којег је највише на фасади цркве, врло је хигроскопан, мек и трошан, тако да се стално љуспа. Малтер око њега, будући да је тврђи, на многим местима остао је сам и старији од камена.

Код главних камених стубова, носача унутрашње конструкције, између спојница уметане су танке оловне плоче за изравнавање притисака.

Тананост главних, носећих стубова уверава нас о необичној смелости, односно стручности архитекта ове цркве. Добија се утисак као да су стубови нарочито прорачунавани, и тиме је, ваљада, њихова моћ ношења до максимума искоришћена.

Главни, улазни портал израђен је од крупног комађа финог кречњака са финим спојницама, но свакако без малтера, већ са листовима олова.

Унутрашње малтерисање, како је раније речено, на сваки начин нису израђивали зидари, већ живописци, део по део, како су фреске напредовале. Отуда је само малтерисање као површина врло рђаво извршено. Зидари, који су познавали онако фина и тешку технику фуговања на фасади, нису могли на овај начин израдити унутрашње малтерисање, као посао несравњено лакши. Дебљина слоја малтера је веома различита и варира од 0,5 до 7 и 8 cm. Унутрашњи, мали венчићи су притом замалтерисани, као и камени капители свих шест стубова. Што су и капители стубова замалтерисани, кривице има и до каменорезаца који су абакусе њихове оставили таман толико широким, да су једва на њих могле да стану по две опеке у квадрату, а да за налегање малтера није остало ништа и малтер, да не би висио, морао је бити обавијен око капитела све до врата свакога стуба.

*

Неће бити без интереса споменути овде још неколико детаља, независних строго од архитектуре, али,

који су и сами за себе јако интересантни и у неколико допуњују општу слику некадашње славе и богатства ове цркве.

И данас постоје у цркви, на својим местима, осам ланаца за полилеј, који висе на осам кука, испод сваког прозора на кубету. Ланци су гвоздени, са орнамен-

Сл. 122. Фрагменти од полилеја.

тима или резаним, или нарочитом формом, под ударцима чекића истискиваним¹⁾ Састављени су из делова једнаке величине а разних цртежа, прекиданим местимично мало већим кружним елементима (сл. 122). Сваки ланац завршавао се доле необично лепо и стилизованим, ливеним двоглавим орлом, на кога се настављао изванредно добро компоновани носач за кандила, као део главног колута. Главни колут настављао се на ове но-

¹⁾ У данашњој браварској терминологији оваква се радња зове, — по Немачком „штанцовањем“.

саче, и он је био састављен из мањих колута са натписима или двоглавим орловима (сл. 123, 124). Кандила, која су висила на колуту, имала су на своје данцету ситне двоглаве орлове. Од њих је до данас заостало неколико, растурено по угловима цркве. Највећи део елемената главног колута однео је у Софију, у музеј, извесни Бугарски професор. Један од тих елемената (сл. 124) са натписом „В Христа Бога благоверни краљ Влшин“, сачувао је манастиру, „украо је од Бугара“ како сам каже, дугогодишњи, храбри и заслужни игуман манастира, љубазни домаћин, честита старина г. Макарије Стевковић.

Затрпана пепелом на мангалу, који стоји у дну ђаконикона, нађена је прекрасна, бакарна кадионица, која је још од постанка цркве стално, па и данас у употреби

Сл. 123. Колут са двоглавим орлом.

(сл. 125). Поклопац јој не достаје, али је зато све друго чисто и оштро остало: и кринови и птице, које кљују и држак и ножица.

Часна трапеза, која је то и данас, сазидана је и омалтерисана, па затим живописана. Она има пред собом два степена од камена, од којих је један са црним инкрустираним орнаментима, данас сасвим избрисаним, изједеним, а други је додат. Покривена је мраморним, тешким плочама.

Четири свећњака од белог мрамора, јако тешка и стабилна, два испред олтара, два у припрати и данас се употребљавају. Мало се разликују по форми, но исте

су замисли. Данас су обојени истом бојом, но профили су им се одржали до данас какви су били.

Мраморна крстионица, купа на постаменту од мрамора и данас служи чему је намењена, а стоји у дозиданој крстионици.

*

Уз саму цркву дозидана су два прилепка, од чврстог материјала и прилично стручно, но без интереса по грађевину. Једно је крстионица, старо здање, вероватно још из првих година постојања манастира. Покривена је полуобличастим сводом у који продире од зида до средине једна линета. Интересантно је ређање опека са једним крстом над њеним великим прозором. Здање је од старинских опека 4/19/42 см. Друго је трем, дозидан за време Хамзи Паше Скопљанског¹⁾, око 1830 године. Зидан је од тесаног камена, но цела је ова грађевина врло хрђаво пласирана са тако исто хрђавом конценцијом, да јако женира фасаду цркве, те је, као што рекосмо без интереса.

ТРАПЕЗАРИЈА.

У непоередној близини цркве Св. Димитрија, у самом кругу манастирском налази се Трапезарија, стара грађевина, на сваки начин из доба цркве Св. Димитрија. (сл. 126).

У основи, Трапезарија је једна велика и пространа сала оријентисана својом осовином и абсидом у правцу север-југ. Због абсиде, могли бисмо је назвати и једнобродном базиликом.

Грађевина је подељена у две етаже: трапезарију и подрум.

Подрум је изграђен на два дела зидом дебелим око 60 см. Његов патос налази се нешто мало ниже него садашњи терен. Кујне у подруму није могло бити, јер

¹⁾ Г. Макарије Стевковић игуман Марковог Манастира саопштио је ову анегдоту о постанку трема:

У лето 1830 године, Хамзи Паша Скопљан ки био је на летовању у Салакову више Манастира. Пролазећи, опази олово на цркви па помисли, како ово олово, тако потребно држави Турској, лежи овде неискоришћено. Дође му с тога намисао, да скине олово с цркве и да га замени ћерамидом, што ће наредити да се учини касније, кад се у Скопље врати. Спавајући под шатором у планини, добије једне ноћи, у полусну, визију, како се један чудни војник с голим ножем наднео над њим да га закоље. Он се тргне иза сна и одмах позове своје стражаре, да их упита какав је то војник био. Стражари одговоре да су они били будни све време, али да није ту долазио никакав страни војник. Сутрадан, паша позове к себи Хади - Трајка, Србина из Скопља, који му је у пратњи био, па га упита, шта би ово могло да значи. Овај му исприча да је раније неки бег био наумио да цркву Св. Димитрија претвори у цамију, па баш кад је изишао с мајсторима да у шуми насече дрва за преправку, спотакне му се коњ и падне тако несрећно, да су и он и коњ остали на месту мртви. Он му стога наговести своју бојазан, како би тај војник могао бити баш сајбија — патрон Манастира. Св. Димитрије, који пашу опомиње, ако је случајно наумио да му штогод на жао учини. Паша се сети своје намере да је хтео скинути олово с цркве, уплаши се и упита Хади-Трајка, да ли би могао видети гдегод насликаног тог патрона цркве. Овај га одведе у цркву и покаже му лик Св. Димитрија, у коме паша одмах познаде баш оног војника. Да искупи своју грешну намисао, паша одлучи да од тога доба даје годишње по сто ока зетина за кандила, двапут више него што је било потребно, и по савету Хади-Трајка одлучи још да дозида нови придвор — трем цркви на место старог, већ дотрајалог.

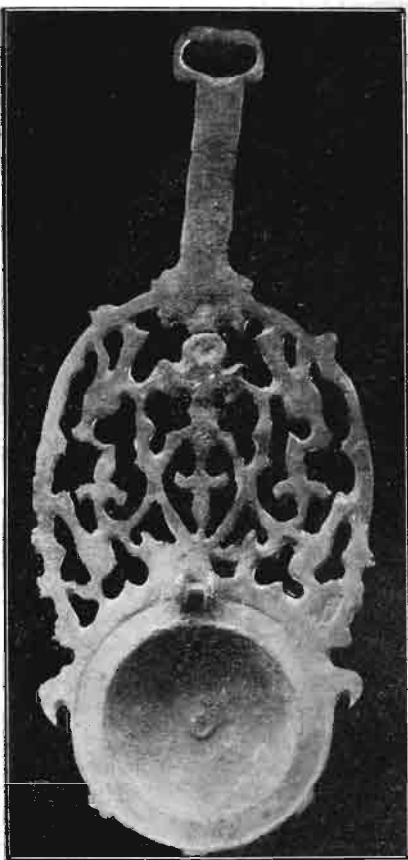
Камен за дизање трема довожен је из села Макреша у близини Куманова.

се не налази ни димњака ни трагова од огњишта, а прозори су јако малени, док су врата шира него обично — за преношење буради.

Међуспратна конструкција између подрума и трапезарије је од дебелих храстових греда које стоје на таквим истим квадратним ступцима. Преко конструкције приковане су дебеле храстове и букове даске које носе дебели слој земље, а овај, вероватно какав патос од опека или камених плоча. Данас овог патоса нема, али је добар део међуспратне конструкције као и дрве-

Сл. 124. Колут са натписом: „В Христа Бога благовјерни краљ Влкашин“.

Сл. 125. Кадioniца.

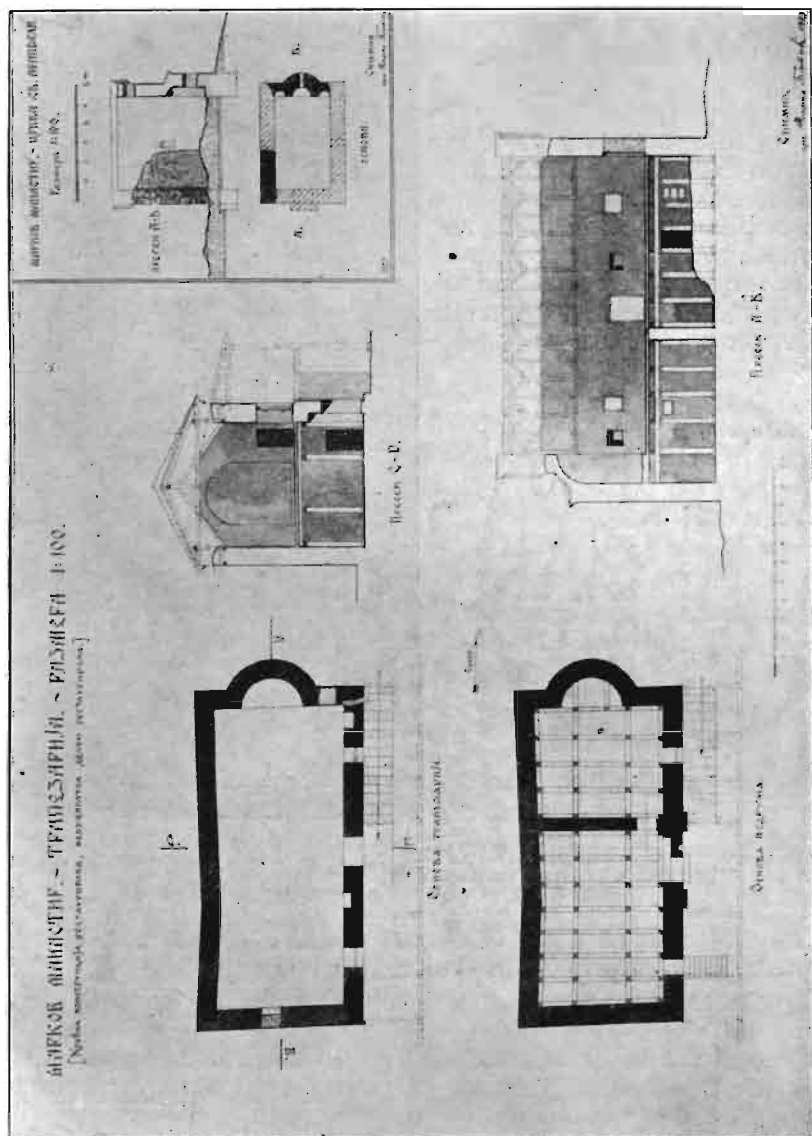
них стубаца остао у првобитном стању — и ако је грађевина горела пре од прилике 100 година.

Приликом тог пожара изгорела је и кровна конструкција.

Доцније је монтирана друга, но свакако ниже од првобитне. Таваница, према остатцима којима располажемо, није била масивна — пресведена, већ дрвена. (Сл. 128) показује покушај за њену рестаурацију. Рупе од греда којима је избушен зид више гредице што иде у подужном правцу, нешто ниже од завршца свода абсиде, морале су бити лежишта косника од везача кровне конструкције или од трансверзалних гредица, које су је везивале с венчаницом на коју су налегали рогови. Тава-

ница би се према томе морала повијати по косницама и кљештима.

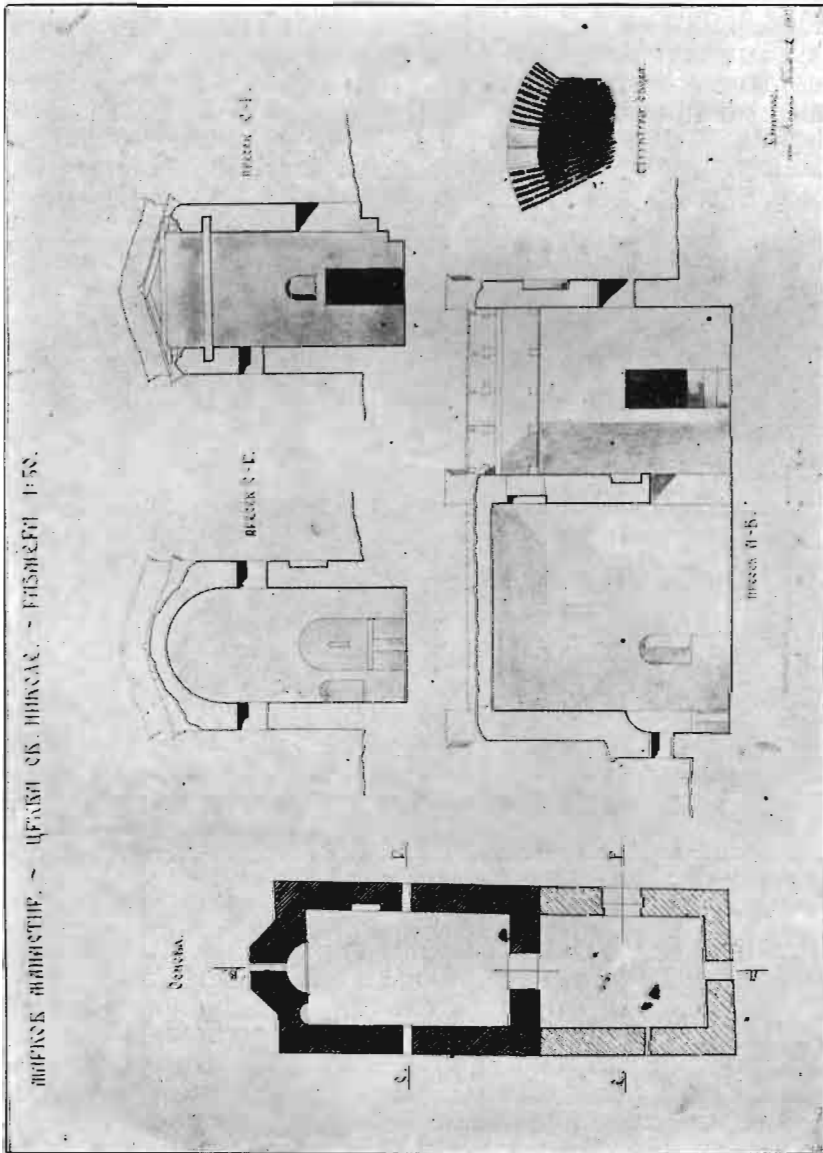
Ако бисмо пак претпоставили да је таваница била засведена полуобличастим сводом, као она у Дечанима

Сл. 126. Трапезарија и црква Св. Арханђела.

која је нешто већа, онда би нам свод био за нешто неконцентричан у погледу на абсиду. У том случају свод би имао свој борац мало више него што су данашња лежишта за греде, те се, значи, његов почетак не би данас могао познавати. Конструктивно, то би се дало лако из-

вести пошто је дебљина зида довољна за тај распон. Рупе од гредица у зиду значиле би остатке од трансверзалних гредица, које везују подужне греде као стеге.

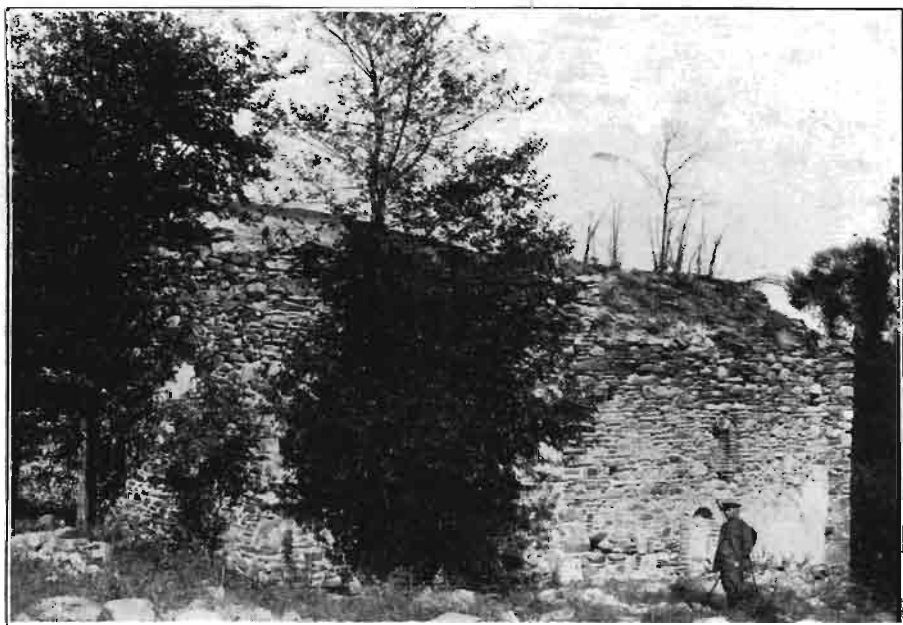
Са. 127. Црква Св. Николе.

Полукружна апсида налази се на северној страни трапезарије, у главној осовини, и она иде од темеља до крова. У трапезарији је за нешто уздигнута над осталим простором, те бисмо рекли да је она служила као мали

олтар, специјално одређен за молитве које се читају пре и после обода.

На зидовима трапезарије и на абсиди налазе се остаци од фресака сасвим уништених.

На јужном зиду, зазидана су једна велика и лепа врата. Не види се куда су водила пошто нема никаквих трагова од степеништа за излаз у двориште, док су врата за целу висину подрума над данашњим тереном. Склони смо претпоставити да је ту био један, можда и главни улаз у трапезарију, који је доцније порушен. Фрагменти од мраморних стабала стубова, капитела, архиволта и др. растурени по дворишту утврђују нас

Сл. 128. Црква Св. Николе.

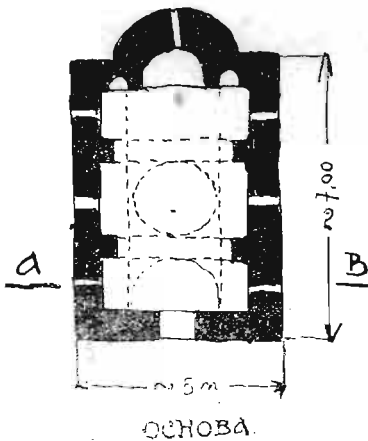
у томе мишљењу. Ово би се исто могло рећи и за источни улаз који је данас толико промењен да се, без муке не може ни претпоставити његово првобитно стање. Поред абсиде, на северној страни налазе се с десна, опет једна зазидана врата. Као и код јужних, не види се ни куда она воде, јер су и она на висини од преко 3 м над тереном. Дало би се претпоставити да је ово споредан улаз за послугу, који је преко каквих споредних степеница служио за комуникацију с кујном.

Трапезарија је зидана само облутцима из Маркове Реке са нешто мало опеке, веће него оне на цркви. Сви отвори премошћени су дрвеним хрстовим гредама насланим једна поред друге дебљином целог зида.

На лизенама код улаза у пордум налазе се трагови малтерисања и бојадисања зида ружичасто црвеном бојом.

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ.

То је у ствари капелица, простог облика једнобродне базалике, с једном малом лучном нишом као абсидом. Поред ове нише налази се као ђакоником једна мања, опет лучна наша. На јужној страни пак, око средине цркве издубљена је велика правоугаона ниша као протисис. Трагова од иконостаса нема, те би смо рекли да и није служила као црква, већ као приватна богомоља -- капела.

Сл. 129. Св. Богородица с десне стране Маркове реке.

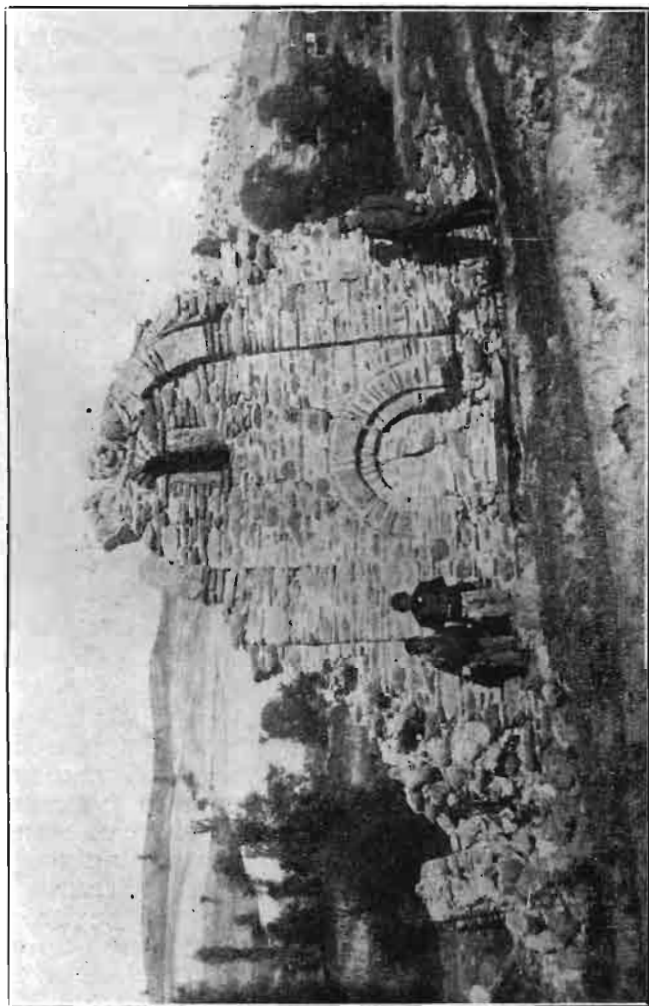
Црквица је пресведена полуобличастим сводом. Свод је интересантан по томе што има као завршац наизменично поређане квадере и трансверзалне опеке (сл. 127.) иначе, све остало зидање је од облутака с нешто мало опеке. Допрозорници и њихови луци су од опека. На западној фасади има неколико геометријских линија, наивно цртаних опекама. Како пак на осталим фасадама има трагова од малтерисања, да се закључити да је ипак цела црква била с поља малтерисана. (сл. 128.)

Припрата је доцније дозидана. То је мали правоугаони простор с улазом с југа. Један праг на улазу је фрагмент од какве римске стеле с натписом. Покривена је била равном, дрвеном таваницом и кровом од којих и данас има остатака.

ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦЕ.

Напоменули смо већ раније, да ова црква као грађевина, на жалост, више не постоји. Због клизања

подлоканог терена, спруда од великих облутака и песка из Маркове Реке, црква је формално сломљена на неколико делова и пала је 1916. године. Како су делови њени, због те катастрофе, сасвим раздвојени, било би и врло опасно и бескорисно по к у ш а в а т и њено техничко снимање (сл. 130, 131). Но ипак, пошто је она у целој овој

Сл. 130. Црква Св. Богородице с десне стране Маркове реке.

групи старих грађевина најлепша и најинтересантнија поред цркве Св. Димитрија, покушаћемо да је колико-толико представимо. Ово у толико пре, што код ње има и таквих појединости које су јединствене у нашој архитектури, а уз то, можда за коју годину, можда првог пролећа, прва јача бујица подлокаће сасвим брдашце на коме она лежи, срушиће га и однећи собом остатке цркве.

У основи је тробродна базилика (сл. 129.) са слепим бочним бродовима, пресечена у средњем делу трансептом који је у крову и луковима са сводовима формирао крст.

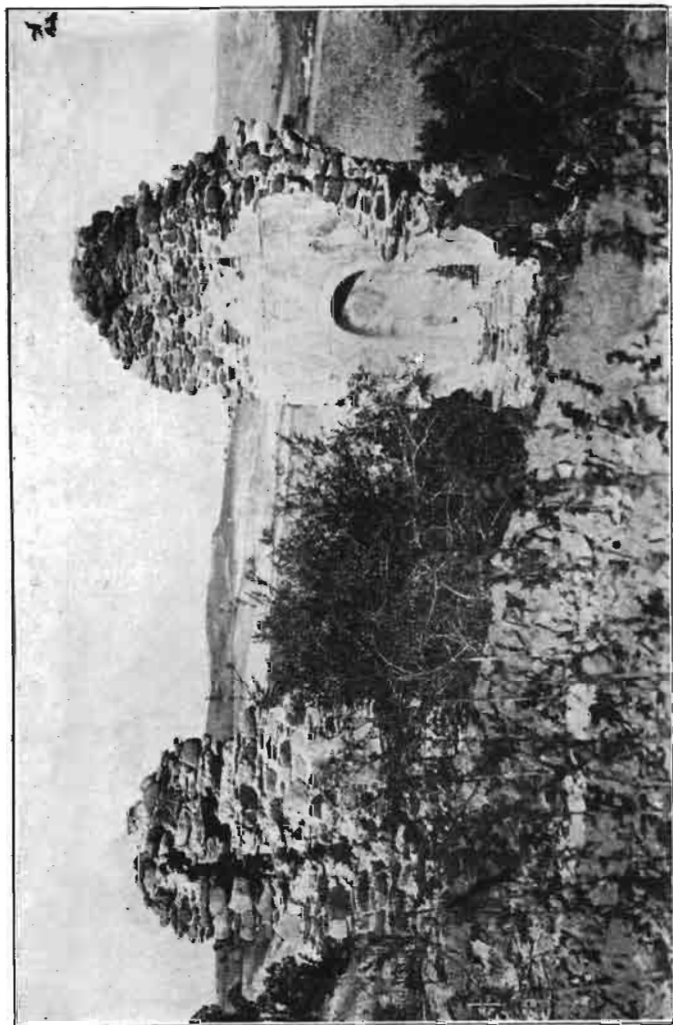
Сл. 131. Црква Св. Богородице с десне стране Маркове реке.

Како су пиласстри, који одвајају бродове, били мање размакнута између себе на истом зиду од оних на супротном, т. ј. затварали су не квадрат него правоугаоник, то су, да би се постигла квадратна основа за пандантифе и кубе, на висини од око 2 м од патоса избацивани конзоласто, док се није горе добио квадрат, који ће преко пандантифа примити кубе. Кров би тада морао имати базиликални облик, над средњим бродом виши, над бочним нижи (сл. 129).

Иначе, с поља, црква је имала на свима фасадама лизене које подухватају архиволте, избачена чела сводова.

Техника зидања је много боља него она код Трапезарије, цркве Св. Николе или код цркве Св. Аранђела. Зидана је такође облутцима са доста опеке, но не у редовима, већ између облутака.

Сл. 132. Црква Св. Арханђела.

У цркви, т. ј. на деловима зидова, има и данас доста и лепо очуваних фрагмената од живописа. Живопис је слободног и лаког цртежа, јасних и живих боја са зеленим сенкама, те бисмо га, као и цркву, могли датирати у доба непосредно после краља Милутина.

Н. В. Сл. 129. показује технички цртеж ове цркве. Цртеж је сасвим слободан, мере од ока забележене, а

дат је, пошто се другачије није могао изградити из речених узрока, једино ради информације.

ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА.

То је најмањи објект у целом комплексу Маркова Манастира — врло мала капелица основе базиликалне с малом абсидом кружном унутра и споља, и са две лучне нише, које представљају ђаконикон и протисис.

Порушена је и затрпана, но могла се је технички снимити (сл. 126). Покривена је била полуобличастим сводом чије је теме показало своје место на источном зиду. Зидана је облутцима из Маркове Реке с врло мало опеке.

Само на источном зиду има очувана два мала прозора, уоквирена опекама и то један на абсиди а други при врху забата. На абсиди има нешто мало остатака од венаца на цик-цак.

Изгледа по неким остатцима, да је била с поља малтерисана, и, као и увек, обојадисана црвеном бојом.

Из елемената који су били довољни за малу рестаурацију, изгледа да је ова црквица морала имати врло складне пропорције. (Сл. 126).

На делу северног зида који је очуван налази се неколико остатака од врло лепог живописа са зеленим сенкама, добрим цртежом и живим као нетакнутим бојама.

(Народни Музеј у Београду, Српски Споменици III, Др. Лазар Мирковић и арх. Жарко Татић, Марков Манастир; II. Архитектура од Жарка Татића с малим изменама и допунама, Београд 1925).

IV.

анастир Св. Арханђела код Кучевишта лежи око три километра северо-западно од села Кучевишта, у живописној и доста тесној клисури Кучевишке речице, која извире недалеко у планини.

Положај манастира нарочито је бираан. Доста је далеко од људских насеља, окренут југоистоку, на сунчаном и тврдом терену, на широкој падини брда које се уздиже више њега (сл. 133). Мало је даље од досега про-

летњих бујица Кучевишке речице, тако да опасности од подрњавања и клизања терена за сада нема.

Основа, сводови, кровови. — Према замисли свога првобитног мајстора црква Св. Арханђела требало би да буде тробродна базилика са уписаним крстом и са додате три конхе, абсиде: две за бочне певнице и једном олтарном абсидом. Но, овако како је црква изведена, она не само да није базилика, него јој се не би чак ни име могло наћи у досадашњој архитектонско-научној терминологији.

Истина, на први поглед, црква подељена правилно у три дела присуством четири ступца, даје нам слику тробродне базилике (сл. 134). Но ови су ступци луцима конструктивно везани за зидове само са северне и јужне стране, а са источне и западне нису. Отуда имамо управо збуњену слику: јер док је црква, у делу тран-

септа, који је пресеца преко половине и чини са главним бродом у сводовима и крововима крст, права тробродна базилика, дотле је у деловима северно и јужно од кубета потпуно једнобродна.

Овај једини брод је материјално везан за простором где је кубе само у толико у колико им је спољни зид заједнички (сл 134, 136, 137). Везе у горњем делу, т. ј. у сводовима нема, јер су лукови, који би требало да спа-

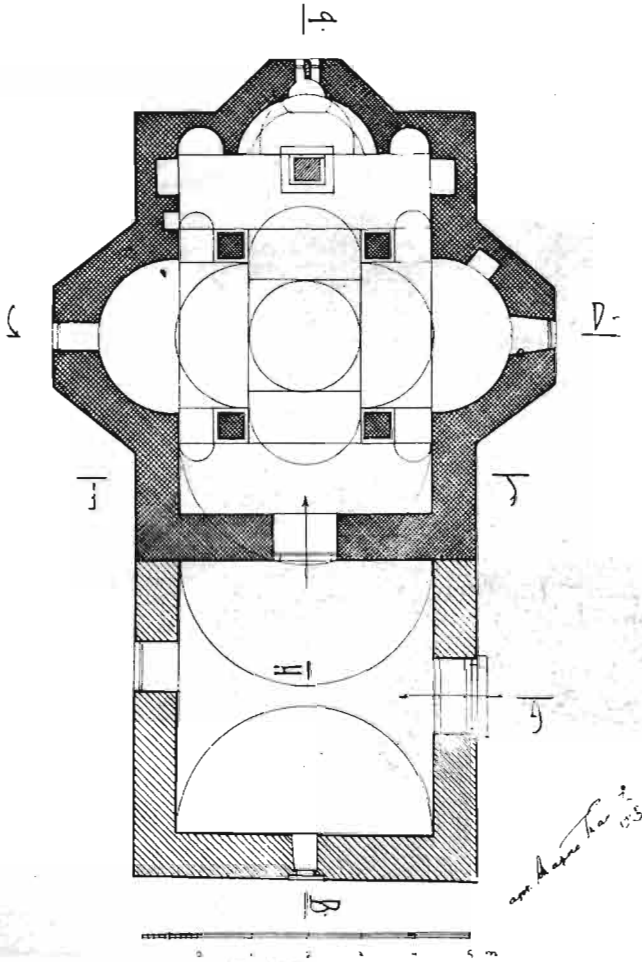
Сл. 133. Општи изглед манастира Св. Арханђела.

јају западни и источни зид са наспрамним ступцима, потпуно изостављени а простор између тих зидова и стубаца пресведен је једним јединим сегментастим сводом. Разуме се да је овакво решење јако погрешно¹. Управо, може се рећи да је у старој српској архитектури ово једини случај сасвим рђавог решавања основе и сводова. Мајстор, који је почео градити ову цркву, није ни у колико разумевао свој занат с научне стране и природно је било што је, то се са сигурношћу констатује, морао бити доцније замењен.

У самоме исцртавању основе, поткрала се била још једна, такође груба грешка а наиме што су ступци, који носе кубе, у место у квадрат, били распоређени по слици правоугаоника. Свакако, кад би то било намерно, ради

¹ Millet, L'ancien art Serbe, p. 133 каже: „Combinaison ingénieuse, dont l'effet répond aux pratiques de la première école“.

какве новотарије, као што има случајева,¹ овоме се не би имало шта замерити. Но, пошто је за образовање, кубета преко пандантифа, било потребно имати најпре квадрат, који је доле, као што рекосмс, погрешком постао довољно развучен правоугаоник, мајстор се је помагао на тај начин што је главне лукове, који пресводе

Сл. 134. Основа.

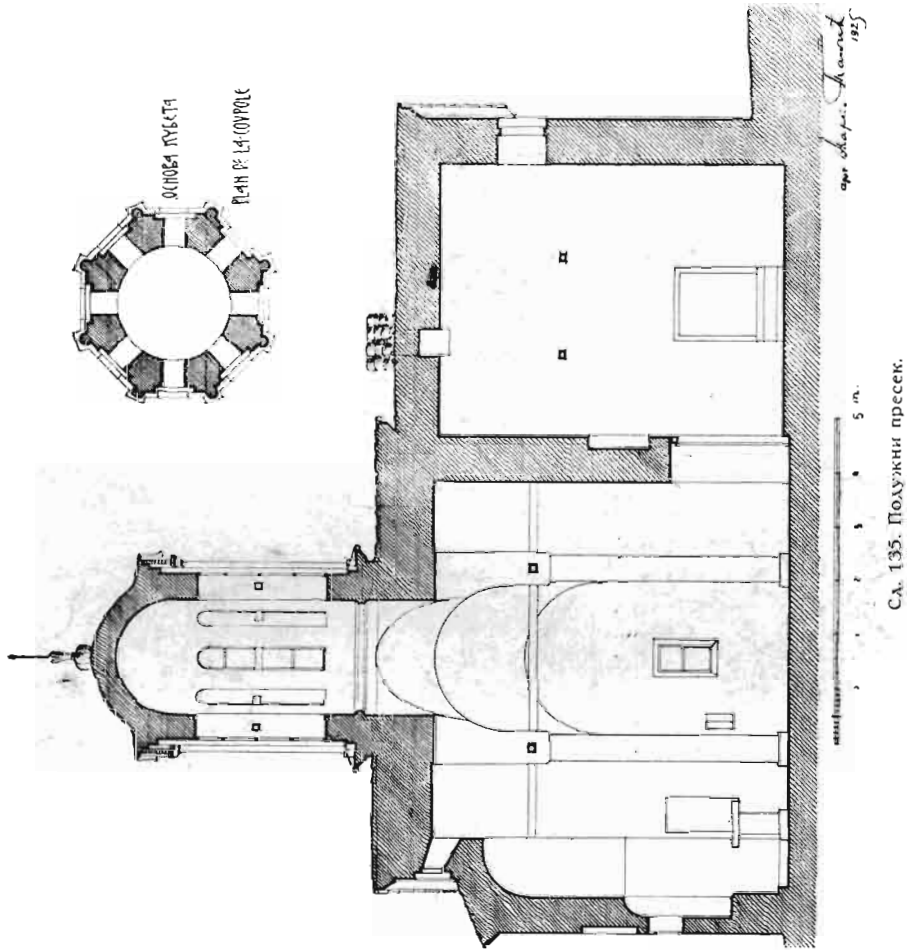
краће стране, пустио да најашу на оне што пресводе дуже стране, задржавајући без мало исту висину завршца (сл. 132). Свакако, овакво је решење сасвим нестручно и рђаво.

Бочне абсиде не излазе правилно из конструкције. Њихов је распон шири него што је ширина трансепта а

¹ Матка, Св. Богородица код Марковог Манастира.

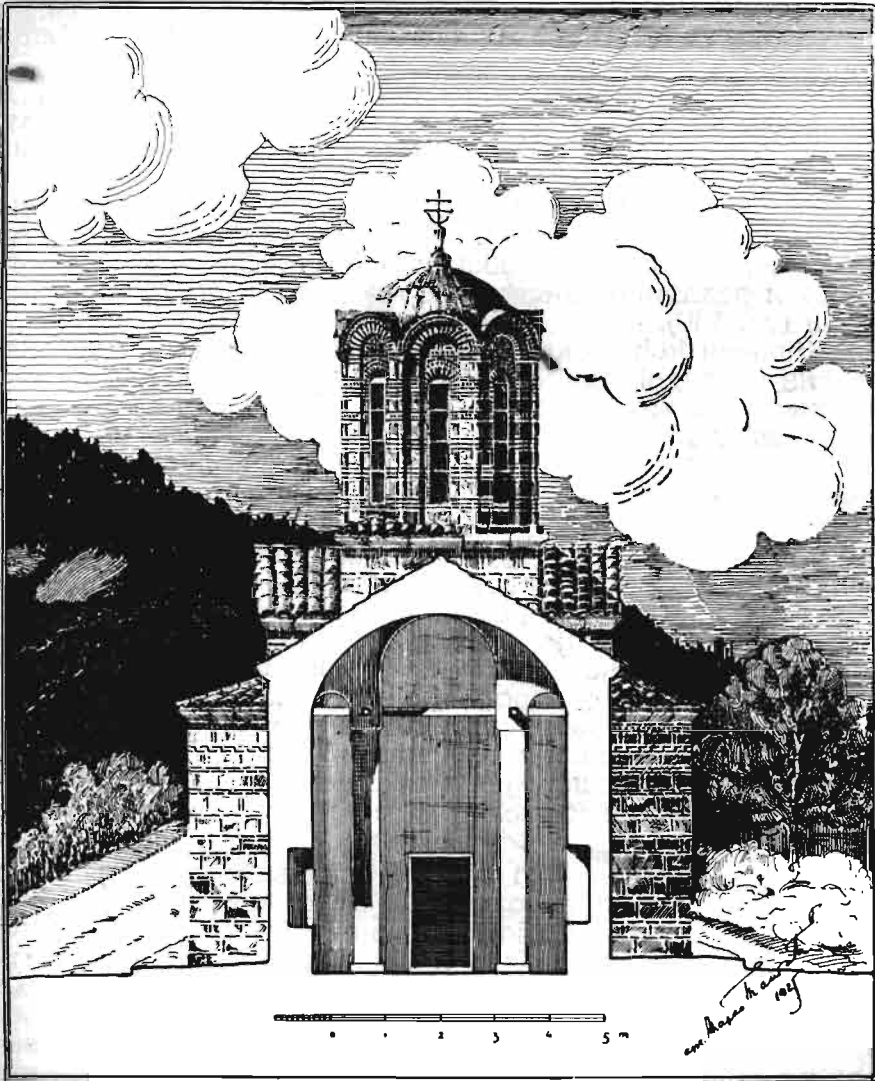
центар њиховог лоптиног квадратна далеко је нижи од центра свода више њих. Отуда су и овде, по северном и јужном зиду, продори ових форма исцртали врло неестетичну слику. Главни свод јаше преко лука абсиде и даје утисак несигурности (сл. 135).

Олтарна абсида свакако је првобитно била замишљена много ужега распона, као што је у горњем делу

свом. Но по примећеној потреби да буде шира, проширена је, највероватније још за време зидања и како се није могла до свога завршетка одржати исте ширине, због сувише ослабљених зидова, доведена је више прозора на првобитну и замишљену меру. Ако је пак ово проширивање извршено накнадно, што је такође врло вероватно, оно је извршено још у прво доба постојања цркве, а свакако не доцније од године 1701 када је, према једном запису, црква била „пописана“.

Пандантифи су овде једна особитост, која се такође не налази свугде. Они имају облик параболичан, јајастих, вероватно због тога, да би се том издуженом формом што више простора у висину покрило и тиме

Сл. 136. Пресек Е-Ф.

изнутра оправдало јако издизање квадратног дела тамбура кубета (сл. 135, 137, 138). Ово је пак издизање било потребно због шиљастих забата на трансепту и главном броду, што је опет последица жеље за добијањем равних кровова.

Кубе има основу с поља осмоугаону, унутра кружну. На пресецима страна, на угловима, налазе се тричетвртни кружни стилизовани стубићи (сл. 135.) Преко кружне основе изнутра разапета је полулопта, завршни свод у цркви а споља се свака страна завршава са по по једним тимпаноном, чији кровић продире у главни свод - кров.

Распоред сводних површина повукао је за собом и распоред кровних површина. Кровови се, по правилу, слажу директно преко сводова, без употребе дрвених конструкција.

Кровови који покривају трансепт имају слеме на скоро истој висини као и они што покривају цркву по подужној осовини, али због мањег свога распона имају мању и релативну висину, па им је зато почетна тачка виша (сл. 139).

Кровови који покривају бочне и олтарну абсиду изведени су такође директно преко својих сводова и зато су знатно нижи од свих осталих кровова.

Кров кубета изведен је као и остали директно преко свода, но будући покривен оловним покривачем показује јасније и оштрије конструкције испод себе (сл. 136).

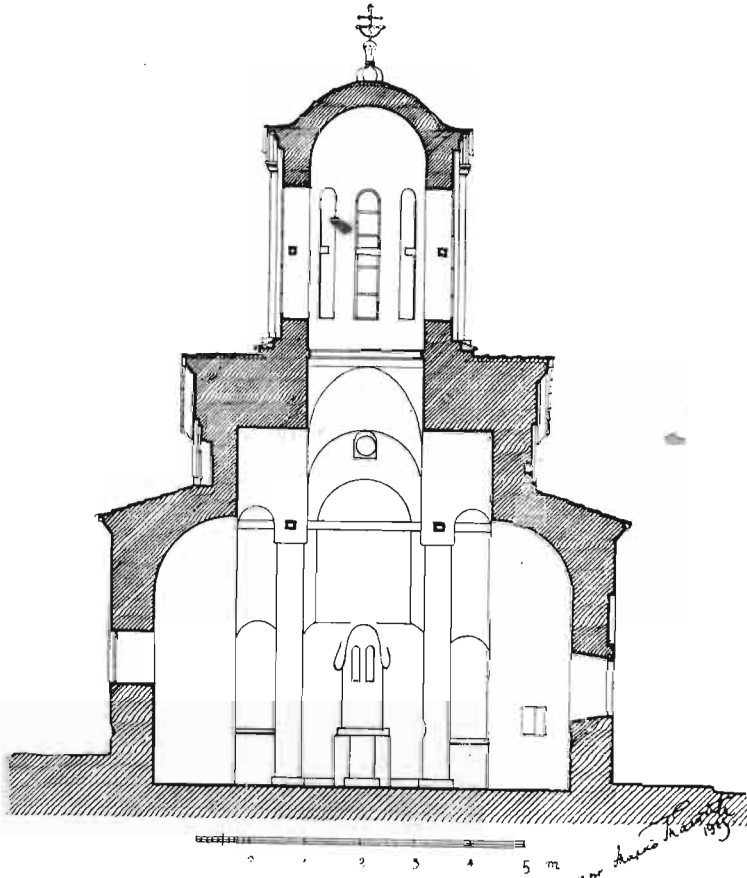
Уза саму цркву дозидана је, доцније од ње, једна припрата, по архитектури сасвим безначајна. Захвата обичан правоугаони простор, једнобродна је и покривена полукружним сводом. Има врата са јужне и северне стране а са западне повећи кружни отвор — окулус. Интересантно је код ове припрате, што јој је свод одозго пробијен једним отвором, који се споља манифестује као баца. Ова баца је озидана и обрађена с чела као многе друге на сеоским дрвеним кућама; њезин кровић је продужење главног крова припрате. Главни кров припрате је двоводан и слеме му је у правцу осовине свода кога покрива.

Пластика. — Већ и само решење основе, и онако какво је, било би довољно да се не посумња у жељу архитекта да даде својој грађевини што бољи и живљи изглед. Скупљеност пак свега у једном, скоро квадратном простору; разуђеност основе додатком трију абсида које имају кровове ниже од осталих; игра укрштених кровова трансепта и брода цркве из чије утоке, квадратног дела тамбура, изниче повисоко и китњасто кубе, дају нам у потпуности силуету монумента, чијој се монументалности не би лако могло наћи замерке (сл. 138).

Но, у погледу другостепене пластике ова је црква и сувише сиромашна. Све су зидне површине потпуно равне. Нигде ни једнога пиластра, нише, нити кордон — венца. Постоје само три правоугаоне нише (над прозорима и вратима) које су сасвим безначајне.

Кубе пак, које се и иначе одваја од целе грађевине, чини у погледу другостепене пластике велики контраст осталоме. Елегантни и витки стилизовани ступчићи маркірају сваки пресек страна на кубету. Главе су им од тесаног камена и служе као отпорци стилизованим архиводтама, комбинованим од цик-цак зубаца и по једне засечене опеке. До самих прозора на кубету долази се преко једне правоугаоне нише, богато украшене украсима од опека. Код овог кубета налази се та ретка осо-

Сл. 137. Пресек С—D.

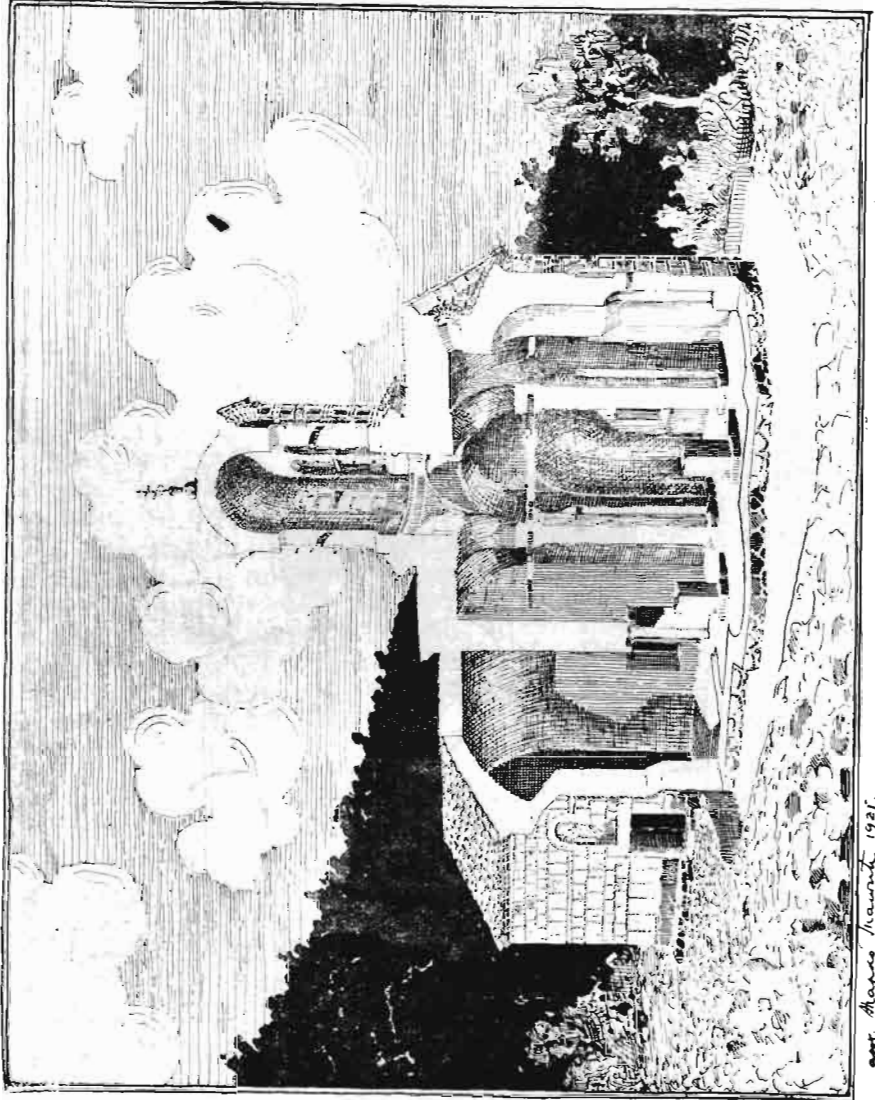
бина што његови стилизовани ступчићи имају потпуно разрађене стопе, које се не повијају за формама ступчића већ су квадратне. Ове се стопе ступчића никако не прекидају, већ иду свугде околу, служећи као сокл кубету, повијајући се још и за ситним упадима зидне масе.

Пластично разрађеним детаљима ова је црква такође врло сиромашна.

Постоји само једна врста каменог венца, који се про-

влачи испод свих кровова. То је облик обичне плочице испод које је груби коси засека.

Кубе пак и у овом смислу доминира над осталим. Као што напред рекосмо, главе тричетвртних кружних

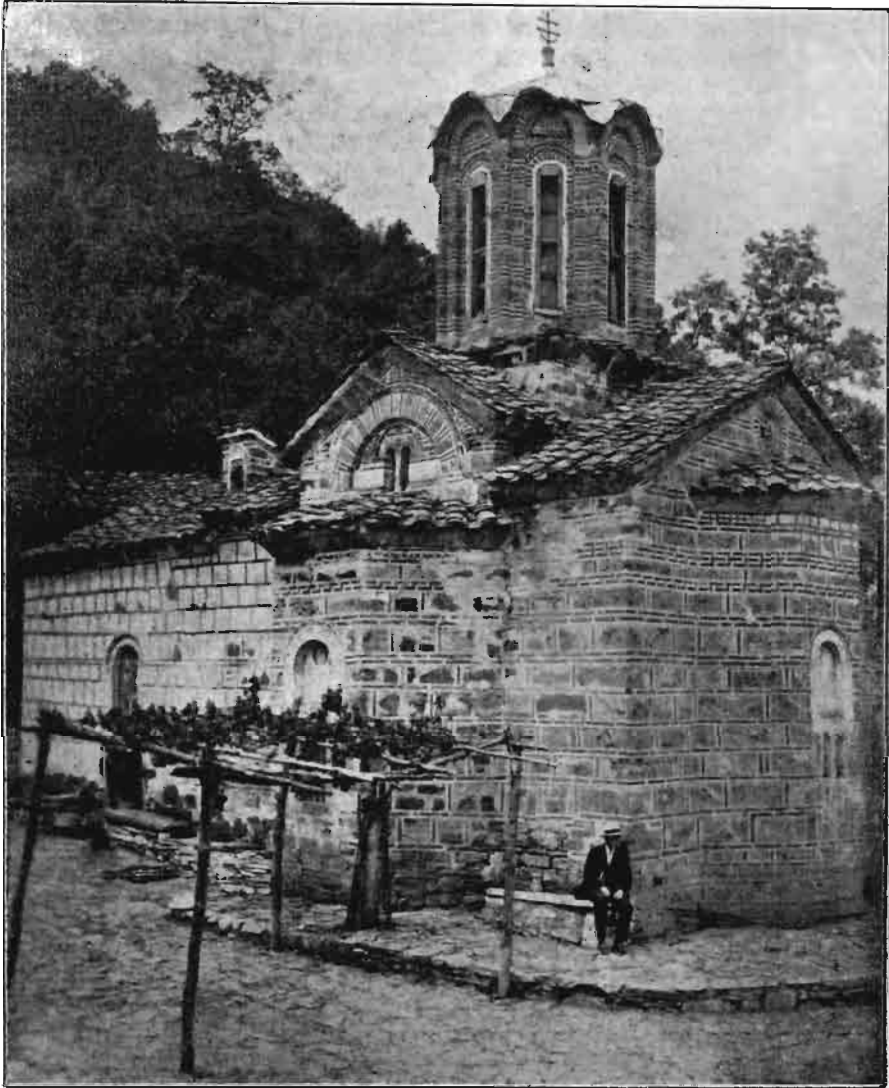

Сл. 138. Перспективни пресек.

ступчића од тесаног су камена и врло ситно и fino профилисане.

Таласасти венац, који као тимпанон надкриљује сваку страну кубета, састављен је из зубаца на цик-цак и још једног дела сложеног из плочице и косог засека. Он врло добро дејствује како својом пропорцијом тако и брижљивом и добром обрадом.

• Крст на врху кубета је састављен од два материјала. Доњи део као постамент израђен је од тесаног камена; добре је композиције и израде. Горњи пак део, сами

Сл. 139. Изглед са југоистока.

крст, израђен је од бакра и цртеж му је такође добро и оригинално смишљен.

Стари иконостас у овој цркви највећим делом замењен је новим. Од старог иконостаса остала је првобитна дрвена конструкција, која је за нас без икаквог значаја. Интересантна су пак, као детаљ декоративне

архитектуре и резбарства у дрвету, царска врата, која и данас стоје на своме месту, врло мало оштећена (сл. 140). Она су двокрилна и свако њихово крило оивичено је пошироком бордуром од јако компликованог преплета. У испунама на оба крила постављена је сцена Благовести. Неправилно троугоно поље више икона искупљено је са обе стране симетрично, јако успелом комбинацијом преплета, розете и кринова. Парапет пак испод икона, састављен је из два засебна дела, од којих је горњи комбинован из кринова и преплета а доњи, квадратно поље, изведен је из једног бескрајног преплета, са додатком ситних розета. Како су целе двери схваћене као једна целина, преко завршног полукруга дата је једна атика, као галерија ситних типичних византијских балаустара. Целу пак слику крунише рељефно скултована представа шестокрилног серафима.

Ефекти полихромије. — Манир полихромног шарња црвеним опекама, жућкастим малтером и разнобојним камењем, познат је као омиљен у целом византијском свету па и код нас.

Код ове цркве тај је манир срећно и добро примењен, чак са особитошћу ретком код других грађевина.

Целокупна фасада озидана је из редова опека и камена. Но овде се јасно, чак и сувише јасно, оцртава гравитирање богатством обраде ка врху, ка кубету. Док су платна зида израђена потпуно просто, са неправилним ређањем опека и камена, често и са изгубљеним редовима, а само са два кордона од меандра и једним од лончића од печене земље, који се такође местимице губе, дотле су забати трансепта (сл. 141, 142) обрађени савршено чисто и пажљиво са композицијама у декорисању, које не само што не уступају сличним композицијама код других грађевина већ их и надмашују. Северни и јужни забат, различито декорисани такмиче се међу собом богатством своје обраде.

Од великог је интереса употреба лончића од печене земље, какве до душе срећамо још код Старог Нагоричана, али који су тек доције нашли своју праву примену у црквама из доба Кнеза Лазара.

Као и иначе, кубе и овде доминира. Подела на разнобојне појасеве од камена и опеке изведена је сада до педантности правилно. На једном пак месту, у месту опека употребљени су крстићи од печене земље, углављени у малтер. Крстићи дакле, овде врше троструку улогу: као кордон венац који стилизује дрвену кружну стегу за прозорске отворе и као материјал, као конструктивни ред (јер је дубоко у зидној маси) на коме почива све оно што је више њега.

Конструктивност и конструкције, техника и материјал. — Као што је напред већ наглашено,

црква Св. Аранђела као техничка творевина, једина је, можда, у српској архитектури, код које је конструктивност остала на тако ниском нивоу, да јој се мора озбиљно замерити. Невезаност западног и источног зида са наспрамним ступцима, одаје мајстора у чијем је занату отсуствовало ма и најпримитивније знање па чак и осећање, без кога се мајстор те врсте не може замислити. Кубе је због тога лабилно, јер, кад се оно узме као једна целина, једна тежина, види се да је подупрто само у правцу север-југ, док је у правцу исток-запад потпуно слободно, дакле лабилно.

Бочне абсиде су шире него што је трансепт: погрешка лежи у томе што свод трансепта са својим крајевима напада нижи свод абсиде као концентрисан терет у две тачке, што је такође неконструктивно, јер зидани сводови и лукови најбоље трпе притиске од једнако подељених оптерећења.

Код главних лукова који носе кубе, случај је скоро исти. Луци разапети у правцу исток-запад у ствари примају на себе цео терет кубета, јер их они други, разапети у правцу север-југ нападају (најахују) одозго у по две тачке. Овде је случај само у толико тежи, јер су огромни хоризонтални потисци код првих лукова, проузроковани таквим распоредом сила, парирани једино дрвеним стегама, сумњиво положеним и сумњиве моћи ношења (сл. 135).

У кубету пак, једна видна, кружна дрвена стега потпуно парира евентуално раздвајање услед потиска свода.

Насилно изведено проширење олтарне абсиде показује велико поверење у моћ ношења зида, који због распона и потиска полукуполе абсидине треба да је знатно дебљи.

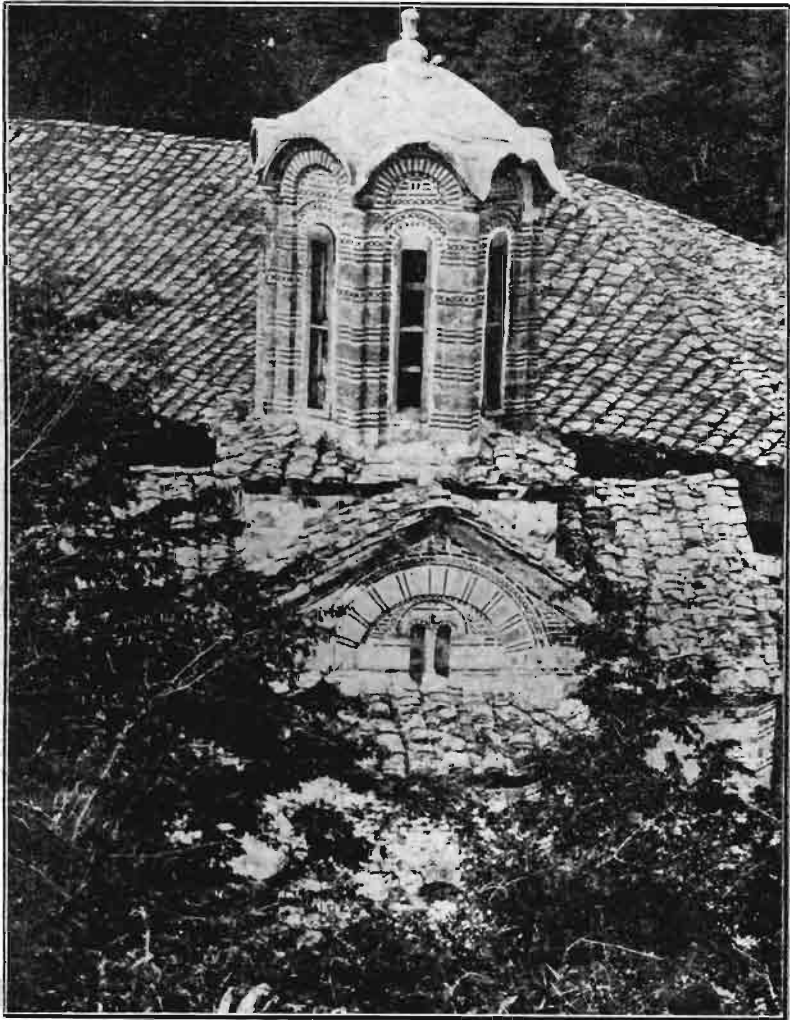
Општи је утисак, да су ову грађевину радиле две врсте мајсторских руку.

Рђаво смишљена и нацртана основа; преко мере, и у српској архитектури јединствено рђаво учињен распоред сводних површина, показују из себе мајстора слабих

Сл. 140. Царске двери старог иконостаса.

способности. Ово се огледа још и у небрижљивом и крутом ређању опека и камена, у отсуству сваке фантазије, евентуално, при отварању прозора, испуштању лизена, тесању венаца, шарању опеком и т. д. Све ово до венца на квадратном делу тамбура кубета.

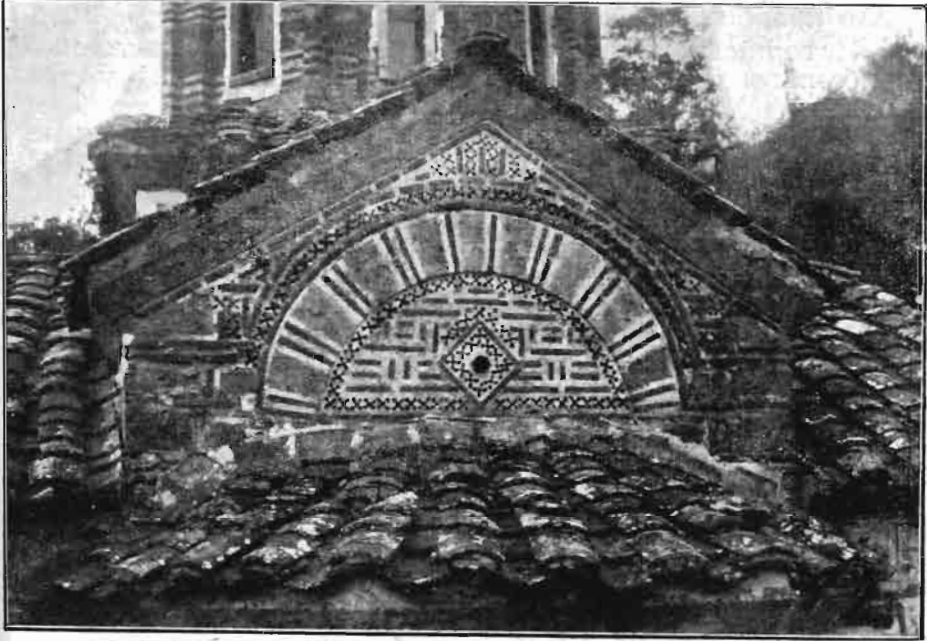

Сл. 141. Детаљ јужног забата и кубета.

Само кубе пак, како је раније више пута било наглашено, не само да није ни по чему слично осталим деловима фасаде, већ фрапантно одскаче од њих.

Лепо смишљена основа, добро пропорционирана фасада, каприциозно крунисање свега таласастим венцем, са употребом цик-цак зубаца, покривање оловом преко

елегантних линија свода у кога продиру архиволте, које се опирају на витке и елегантне стубиће, одају нам овде мајстора великог искуства и утанчаног укуса. Ово кубе нам даје утисак оних многобројних, чисто српских кубета, које видимо свугде, на већим и лепшим црквама у Старој Србији и Македонији рађеним у 14 веку. Могло би се чак помислити, да је на овој цркви све сем кубета измењено и покварено. Шта више, ово је прва мисао која се намеће испитивачу. Но она одмах отпада из два разлога. Прво, тешко је претпоставити да се један објект тако из основа промени почињући оздо а не ру-

Сл. 142. Детаљ северног забата.

шећи озго. Друго, венац, који иде око целог квадратног дела тамбура кубета, дакле налази се на самој граници двају различитих зидања, конструктивно се провлачи и у унутрашњост кубета, где бива округли кордон-венац. На њега належе кубе свом својом тежином, а састав каменова, где се јасно разликују дужњаци и везачи, не одаје рушење ни замену материјала. Овај факт је важан с тога, што је тај спољни венац исто тако груб и ружно исцртан, као што су и сви остали на цркви, испод других кровова, па ако је тај првобитни, првобитни су и они доле.

Из овога свега несумњиво је једно: првобитни мајстор је основао грађевину и озидео је до кубета. Затим је, не показавши успеха и не задовољивши укус ктитора,

био замењен другим мајстором¹ који је довршио грађевину, сазидавши јој кубе и довршивши јој забате на трансепту. Ови забати су могли бити и довршени па су доцније, врло лако, президани².

Материјал од кога је црква зидана доброг је квалитета. Од камена употребљен је понајвише кречњак, пешчар и бигар. Опеке су добро израђене и добро печене; имају обичне старинске димензије 4/21/38 см. Спојнице од малтера су дебљине око 4 см. а рађене су у двапут: први пут за време зидања, а други пут за време малтерисања. Данашње спојнице су на зидним платнима без мало све ретуширане, а на кубету без мало првобитне.

Историјски податци који би нам дали колико толико приближни датум зидања ове цркве до данас нису нам познати.

Др. Влад. Р. Петковић публиковао је један запис из 1658. год. и један из 1776. год.³. Кондаков пак⁴ вели да је по натпису над улазом саграђена 1641. год. Он очевидно мисли на улаз у припрату, за коју смо већ рекли да је доцније призидана. У толико нису тачни сиимци основе од Покришкина⁵ и Millet-а.

До друге половине 14 века, до „Моравске школе“ Кнеза Лазара, не појављује се код нас нигде триконхосна основа кад се елиминирају Саборна Црква у Хиландару, Св. Андрија на Трески и ова црква.

Овај облик тробродне базилике са уписаним крстом и додатком бочних абсида, усвојен је био већ много раније код већине знатнијих цркава на Атосу, па и код саборни цркве у Хиландару, чији је ктитор био Краљ Милутин. Триконхосна основа, дакле, морала је доћи у Мораву директно са Атоса, или иначе са Истока и према томе изгледа нам логично, да је тај утицај морао територијално ићи преко Старе Србије, где се налази и Кучевиште. Склони смо, с тога, веровати, да наша црква Св. Арханђела није млађа од друге половине 14 века.

Но јасније него ма каква претпоставка, у оскудици историјских факата, сама архитектура цркве, а понајпре кубета, јасно нам показује да она није млађа од друге половине 14 века.

Кубе ове цркве и сувише је слично онима у Грачаници, Марковом Манастиру, Леснову и т. д., а јасно је различно од свих оних из Мораве.

¹ Овакви случајеви замењивања рђавих мајстора бољим ни данас нису ретки, јер код најделикатнијих партија зидања, код пандантифа и кубета, обично се укаже потреба за бољим и искуснијим мајсторима. Писац је, у својој не тако дугој пракси, већ два пута имао прилике, код овакве врсте грађевина, да замењује лоше мајсторе бољим.

² Да би кубе остало на своме месту није неопходно да га подупире тежина трансепта.

³ Др. Влад. Р. Петковић. Старине Београд 1923. стр. 24.

⁴ Кондаковъ, Македонија, Санктпетербургъ 1909. стр. 190.

⁵ Кондаковъ, op. cit. стр. 186 и Millet, op. cit. стр. 133.

Целокупна техника зидања, архитектонска концепција другостепене пластине и пластике детаља, бране нашу претпоставку. Отуда нам не изгледа вероватна ни претпоставка Millet-а да су крстићи од теракоте, употребљени овде као декоративно-полихромни елемент, пресађени из Мораве¹. Овакви исти крстићи од теракоте употребљени су и на Старом Нагоричану, цркви зиданој знатно раније него што су оне у Морави и вероватно нешто раније него што је црква Св. Арханђела код Кучевишта.

(Гласник Скопског Научног Друштва, књ. I. св. II.)

¹ Millet op. cit. стр. 133, 134.

ЖТ 1923

озната је већ као врло карактеристична ствар, да су стари Српски манастири оснивани највише по местима скривеним и удаљеним од људских насеља, по местима у природи дивљој и романтичној, где би људска нога, иначе, врло ретко имала потребе да крочи. Већ и из народних песама се често види, како се за избор места за зидање нове цркве — задужбине, састављао често савет, било породични, било савет великог достојника који је за тај избор подносио предлоге или доносио своје одлуке. „Зидање Раванице“, по народној песми, у томе погледу даје нам врло карактеристичан пример таквога договора између књегиње, кнеза и велекодостојника. Поред осталих савета кнезу како да сазида себи задужбину, кнез Милош предлаже:

„Виђео сам један заравањак

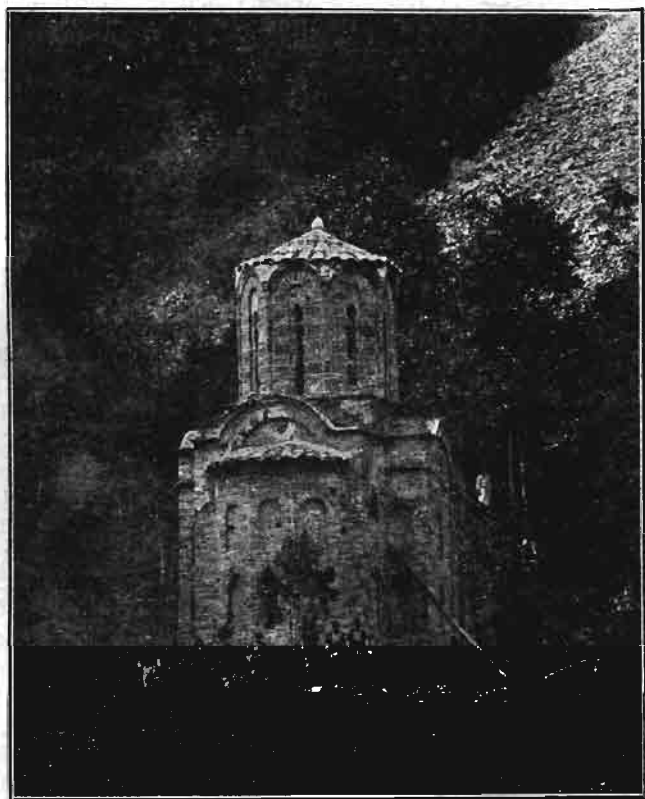
„А у Сењу ниже Параћина

„Нође гради цркву Раваницу.

Манастир Св. Андреја на Трески, по своме положају куда је саграђен, свакако је један од најинтересантнијих примерака правога пустињачког манастира, коме је и при најповољнијем времену тешко и ризично прићи, а у зиму, за време великих киша и бујица може се рећи да је манастир апсолутно неприступачан (Сл. 143).

Идући од Скопља ка Тетову и скренувши успут код

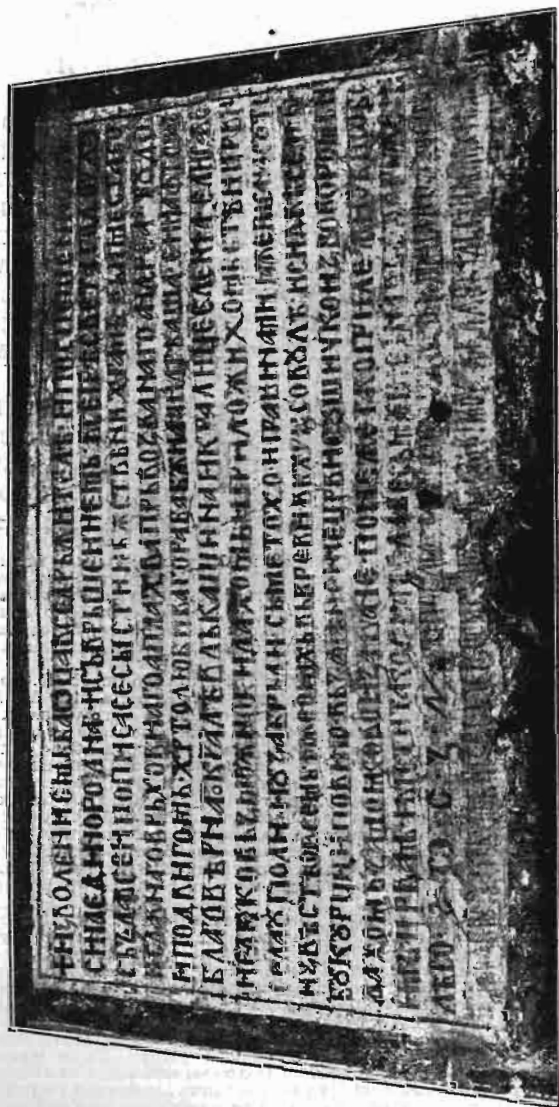
села Глумова нешто у лево, прошавши затим поред села Шишева, на 17. километру наиђе се на мали манастир Матку, који је постављен на самом улазу у још доста широко ждрело хучне и велике планинске реке Треске, међу самим живописним стењем, овда — онда пошумљеним. Продуживши уз саму Треску левом обалом њеним уским пешачким путићем, јер колскога пута на даље нема, после једнога километра хода наиђе се на

Сл. 143. Изглед Св. Андреје међу стењем, снимљен из велике даљине, са десне обале Треске.

уско, сасвим уско ждрело ове реке и ту пута сасвим нестаје, јер ни обала нема; у место обала са обе стране реке издижу се огромне стене, усправне као зидови, високе неколико стотина метара изнад којих вечито шестари по неколико огромних старих орлова, огромних, јер њихове силуете, када мирују по врховима стена велике су, често и веће него околно дрвеће, а када раширених крила шестаре врх стена, њихове фигуре не изгледају мање него аероплани који би били на истој висини; ако пак успете да упоредите сићушну фигуру

човека, који се једва види преко, у околини Св. Николе и фигуру ове птичурине која седи на стани од прилике подједнако од вас удаљена, изгледаће вам да је птичурина барем четири пута већа од човека! До тога ме-

Сл. 144. Натпис на унутрашњој страни западног зида више улазних врата.

ста река је била хучна и пенушава; ту је баш један мали слап, из средине реке вири неколико огромних каменова преко којих се вода ваља и пенуша. Одатле уз реку вода је дубока и грбно тиха, а кад је река велика вртлози и матице кључају овда — онда као растопљено уље, тихо и нечујно.

Ту у близини је и Св. Андреја, али се не види, јер је заклоњен стенама. Он стоји на врху једне литице, осамљен и горд, баш као што стоје гордо оне силне орлушине околу, свака на по једној литици, сама, поуздана у себе, горда што може да гледа сићушне мраве са своје велике висине, горда на своју старост, можда, јер, свакако, многа од њих памти зидање овога манастира!

Да се дође до Св. Андреје ваља бирати између два начина: или ићи пешке преко врха стене која нам се уздиже над главом, па наново сићи до близу реке, до Св. Андреје, који се, дакле, налази с леве стране стене, и тај би ход трајао око шест часова, или узети мајушан, примитивни чамац и одвеслати уз реку, заобићи стену и искрцати се под сами манастир, па онда ићи пешице уза стену до манастира, што би све скупа изнело око пола часа. Када је ту чамац човек се радије реши на ово кратко путовање, ма да при том, не зна, које га од ова два путовања може главе стати! Јер, обадва су пута подједнако опасна!).

Манастир Св. Андреје је један од ретких монументалних старе српске архитектуре, код кога се датум постанка тачно зна, јер је на зидовима њеним, у натписима, казано, ко је цркву зидао, коју је живописао, чија је задужбина и када је сазидана. Код ове се цркве зна

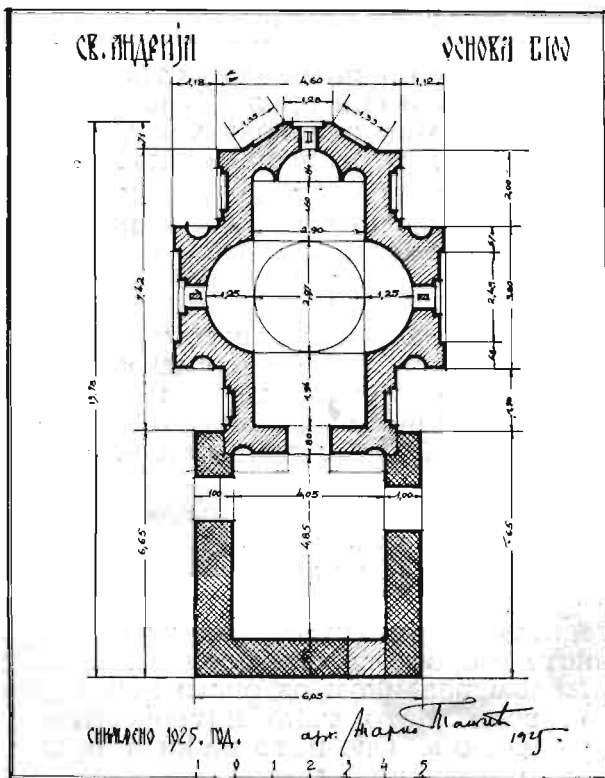
1) Мештани причају да сваке године по неко ту страда: или падне са стене или се удави. За време рата једна одважна Немица са својим пратиоцем омркла је на путу сувим не прорачунавши добро време за повратак, и оклизнувши ногом пала је с врха стене главачке у воду, па су је тако и нашли сутрадан, заривену дубоко главом у песак. Њезин пратилац видевши како је ова пала, скамењен је остао на истом месту до сванућа, не смејући даље крочити, и у свануће је тек отишао да јави мештанима несрећу и да их замоли да нађу жртву. То — удави сувим.

А водом? Маја 1925. на неколико дана пре но што ће Њ. В. Краљ са Њ. В. Краљичицом туда проћи здраво и срећно, експедиција Нар. Музеја са г. Др. В. Петковићем на челу и у којој је учествовао писац ових редова, пошла је истим малим чамцем уз набујалу реку (коју нико није познавао из раније, т. ј. како изгледа кад није набујала) и одмакла уз реку двајестину метара, захваљујући вођи поред обале и снажном веслању. Али изнјавши на средину реке, веслачи, један сељак и писац ових врста, не много вешти веслају у брзој реци, несложни и непознати међу собом, пометени нешто матицом која је била снажнија од њихових руку, нешто уплашеном виком осталих из чамца и са обале, испустише управљање чамцем из својих руку и чамац им се у трен ока нађе назад, пред слапом и оним стенама које вире из воде и преко којих вода препљускује. Да би се раније спасли, да им се чамац не би преврнуо преко стења и све скупа поклопио, бродоломници по еше исувају редом, први, мештанин Здравко, уз плач, други, сликар г. Страла хладно и ћутећи, трећи, писац ових редова смејући се (ни сам не знајући зашто!) и најзад г. Др. Петковић, љутећи се! У води још, писац ових редова видео је да је најгоре прошао: сломио чашину у левом колену, разбио се о стеноу од чега су се последње јавиле тек неколико месеци доцније, а годину и по доцније легао је у постељу из које се ни до данас (1929) није придигао!

Настало је сушење одела и ишчекивање помоћи. Бродоломници су идући полаком обалом нашли на zgodно место за сунчање, а они који су били остали „за другу партију“ трчали су низ воду и ухватили чамац који је сам био отишао низ воду. Свртали су у Матку и донели једно дугачко уже помоћу кога је одважни Личанин г. Јаков Павелић, фотограф Музеја, с опасношћу по свој живот био прешао на другу страну чамцем, док су са сваке стране по један човек држали крајеве ужета. Ту је натоварио на чамац тешко повређенога писца ових редова који је дотле, неколико стотина метара од места несреће, био дошао сам, вукући своју сломијену ногу, и вратио га истим путем натраг преко таласа кучне реке увек у оплности да се или танко уже прекине, или да га неко од оних који га рукама држе на две обале не испусти, ако не буде кадар да издржи силу коју га вода и оптерећени чамац вуку. Стигавши на другу обалу г. Павелић је натоварио повређенога на леђа и изнео га јуначки преко једне воденичке ваде пуне воде до на путић, а одатле до воденице која се налази близу манастира Матке, где су већ чекала упрегнута кола, која су их обоје одвезла у Скопље, у санаторијуму „Вардар“. Ту је повређеном извршена операција колена и он је после месец дана већ могао ходати и отићи на даље лечење у бању. Вративши се из бање сасвим прездравно, писац ових редова је поновљу предузео исти пут, праћен само од г. Павелића и овога пута имао је среће да посао успешно сврши и да много резултат овога напорног рада, пуног опасности, овалс, донекле са задовољством скрханог победноца, саопшти читаоцима.

по имену тачно и њен архитект и њен сликар! И то све били Срби, сумње нема.

На западном зиду, над улазним вратима сасвим је добро очуван натпис која говори о датуму њенога зидања и осталом што ту следује. Овај је напис раније објављиван више пута, но, информативности ради, ми га понова објављујемо, једино ради читалаца. Али изгледа, да се ни до сада објављени натписи међу собом не слажу у свему, те је ту један разлог више да се натпис

понова објави овога пута и фотографски снимљен, Ми објављујемо само први део тога написа, део који је и до сада једино објављиван, јер је други део сасвим нечитак те би га тешко било транскрибовати.

Натпис (сл. 144) гласи:

† изволенемъ ка ѿца вседръжителѣ и поспешенемъ сина единого роднаго и съвршениемъ всепрѣветаго доуха създаде и пописасъ съ стѣн и бжествени храмъ въ име стаго и славнаго вѣрховнаго апла хва прѣво званаго андреа трѣдомъ и подвигомъ хрѣтолюбиваго раба бжиа андрѣаша сина фѣтораго благовѣрнаго краля влѣкашина и кралице елене елисаѣе и елико възможно би дахомъ и приложномъ стѣнѣ цркви села ѿ поли и ѿ завърди съ

метохо и правницами таже писана сѣ ты извѣстѣ овсеми таже онихъ въ времи
въ хрисовѣтѣ и си двѣ села къ вѣкѣрци и по виновѣ замѣнене цркви(-)
сѣщину конѣ говором и дахомъ. за момково и за иване понеже тако
прилежно би вѣснимъ цркама и мети тако. . снѣ вѣснѣшенина къ вѣтврѣ
бжани лѣто дѣвичѣ (6897, т. j. 1389) iv.

НЗ. Транскрипција овога натписа није овде у свему сигурна, јер је сами натпис
данас у врло рђавом стању, те га је тешко читати.

Као што смо мало час напоменули, овај се натпис
продужује, има, дакле, свој други део, но тај је тако
ситно и дугачким словима писан, нечитак искварен и
обијен, да га је немогуће било прочитати; други посети-
оци манастира такође су објавили само овај први део нат-
писа. За сада, ми ћемо се задовољити тиме што знамо да
је цркву сазидао други син краља Вукашина и краљице
Јелене, Андреаш, у славу апостола Христова Првозваног
Андреје, године 1389 и да му је приложио колико је могао..

На хоризонталном фризу испод самих сводова, свугде
у околи, исписан је био натпис који је ређао сва добра,
села и др. које је краљевић Андреаш био поклонио ма-
настиру, но и тај је натпис данас великим делом беспо-
вратно уништен, јер је леп, на коме је био исписан ал
fresco (као и слике) великим делом опао. Донећемо овде
један фригмент тога натписа, фрагмент који се налази
у северној певнилној абсиди, који, мислимо, да и није
објављен, али који и нема нарочите важности, јер није у
целости. Важно нам је, за сада, да видимо само начин
на који се радило и у опште шта се све исписивало по
зидовима.

. . . о село момково и горица с метохом: (с село иване и лозно с
метохомъ село дѣлѣвичица и уздолне с метохомъ. село лѣковница и крѣшница
с метохом . . .

Карактеристично је без сумње што овде није упо-
требљен чист старословенски језик, већ скоро чист
српски, са малом разликом од онога којим се и данас у
томе крају говори. Исто тако интересантно је, да је
често изостављано њ. Ово исто важи и за натпис над-
вратима напред цитиран

Што се тиче ових села старих, — у натпису се
изриком вели да су то била села — сем Луковице
која постоји у близини Тетова, сва остала побројана села
не постоје данас. По казивању мештана у Момкову које
постоји на два часа хода одавде ка Тетову налазе се
рушевине кућа и градишта; Горица, данас Загорица
је једно место, један предео близу Момкова; Лозно и
Ивањ е јесу рушевине које се налазе на два часа далеко
од Тетова идући у правцу Скопља; Дѣлѣвичица, Уздол
Луковичко место, све су то данас имена места, пре-
дела, без трагова насеља, а налазе се у околини Тетова,
Крушница, такође предео — место у околини Тетова,
без трагова кућа и гробишта. Као што се види насеља

људска су ишчезла а остала је само успомена на она места где су насеља — села некада постојала.

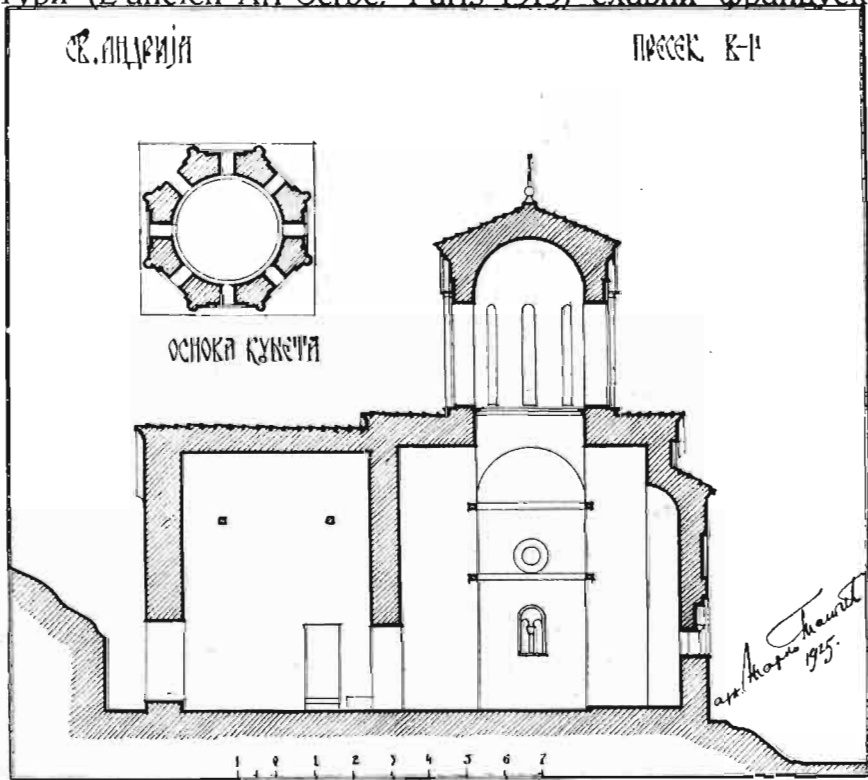
Натпис над проскомидијом говори нам тачно имена сликара који су сликали дивотне фреске у овој црквици:

помени гн бѣ раба своего многогрѣшнаго івана митрополита и григоріа монаха писавшыхъ здѣ.

Затим, натпис над ђакоником казује нам јасно име архитекта, монаха Калеста Кирила:

помени тѣ бѣ раба своего многогрѣшнаго монахъ калеста кѣрїла потрѣднѣшакъ начелѣ здѣ.

У својој великој студији о старој српској архитектури (*L'ancien Art Serbe, Paris 1919*) славни француски

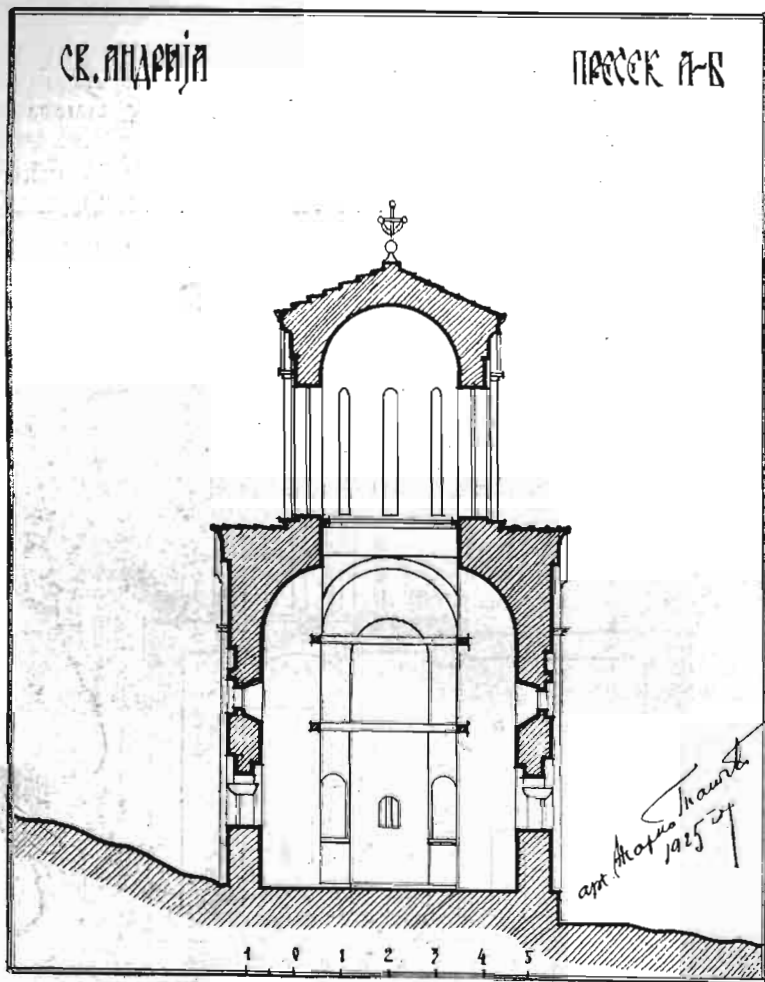

Сл. 146. Подужни пресек,

византолог Gabriel Millet у више махова је нагласио да српски мајстори никада нису узимали један тип грађевине и слепо га копирали, већ су му увек додавали по нешто ново, своје и оригинално. Захваљујући тој особини српских мајстора црква Св. Андреје на Трески до била је један сасвим оригиналан и чудан склоп (сл. 145). Основа јој има облик не базилике нити правог триконхоса,

већ облик „детелине“ а спољни облик јој се не повија за конструкцијом (која би сама собом одређивала нешто другачије форме) него се спољни облици архитектуре извршују независно од унутрашњих и тиме се успева да се први поглед посматрача завара и заведе на другу идеју

Сл. 147. Попречни пресек.

Основа ове цркве је прост правоугаони простор на који су са источне северне и јужне стране додате по једна конха, са источне олтарна абсида, са северне и јужне стране певничке абсида. Улаз у цркву је са западне стране, али је црква доцније добила и припрату, такође један правоугаони простор који се наслања на западни зид цркве а у који се улази на два отвора: један са западне стране који једним ходником излази на пе-

лије (данас потпуно порушене) а други с јужне стране који је приступан из манастирског дворишта.

Свод који покрива цркву јесте обичан полуобличасти свод који се у средини прекида ради тога да би се комбиновао са траговима северне и јужне конхе које су у ту сврху постављене на исту висину и добиле исту ширину тога свода (сл. 146). Оваква вешта комбинација

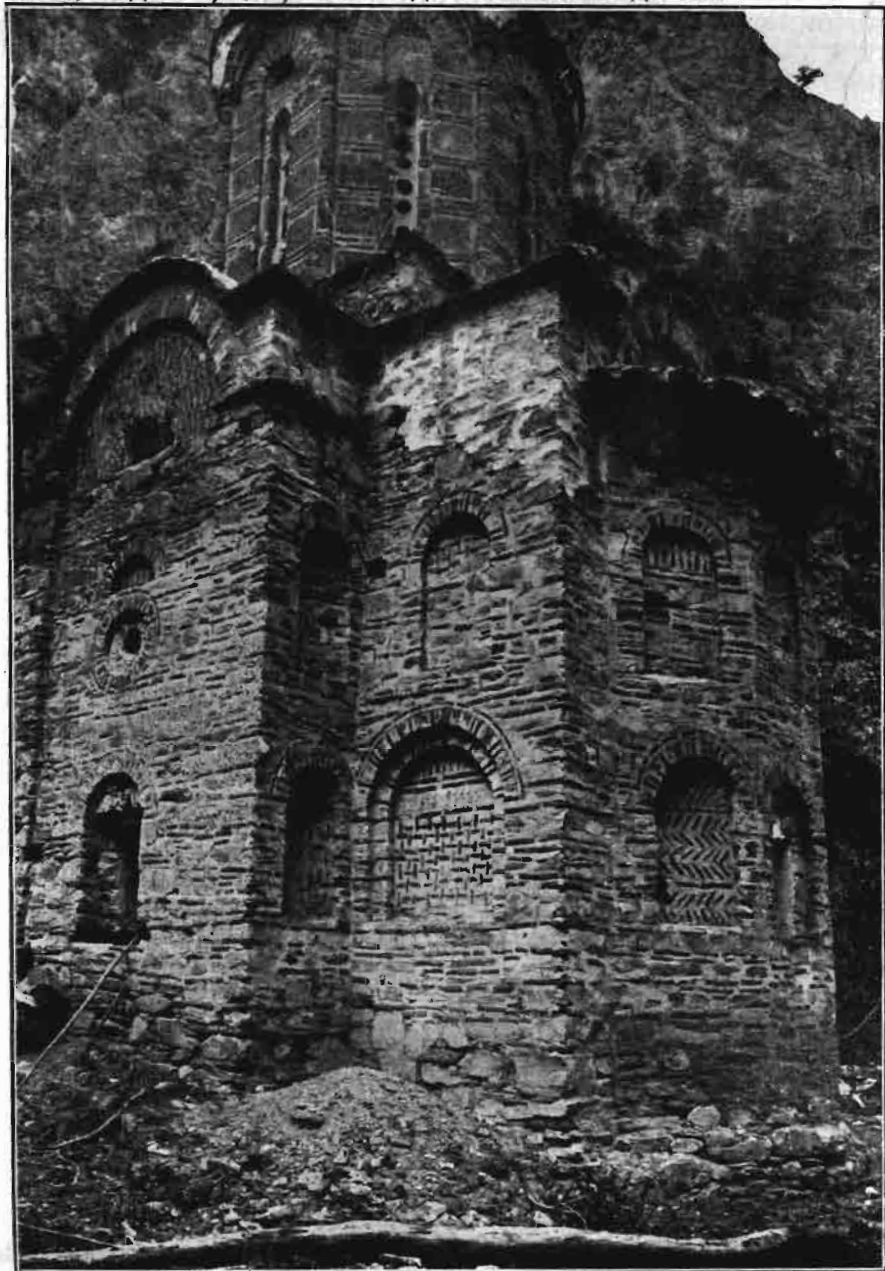

Сл. 148. Изглед с југоистока.

простих сводова потпуно је заменила једну значајку форму пресека трансепта и главнога брода. Сада пак, у квадратном пољу које је на тај начин образовано изведен је правилно цео систем куполе на пандантифима.

Може се одмах рећи, да је архитект ове цркве све ове новотарије чинио управо за то да би био у могућности и да би имао одрешене руке да својој грађевини

да што лепшу силуету и да њену масу што пластичније разради. Он се свакако није могао, лака срца, решити да преко своје конхе, у основи, исцрта један правоугаоник, а да горе, преко свода конхе назида оно што личи

Сл. 149. Детаљ јужне и источне фасаде.

на калкан трансепта а што у ствари то није (сл. 147 и др.) Тиме је постигнута разуђеност масе много јаче но да је била остављена конха и преко ње покривач прида-

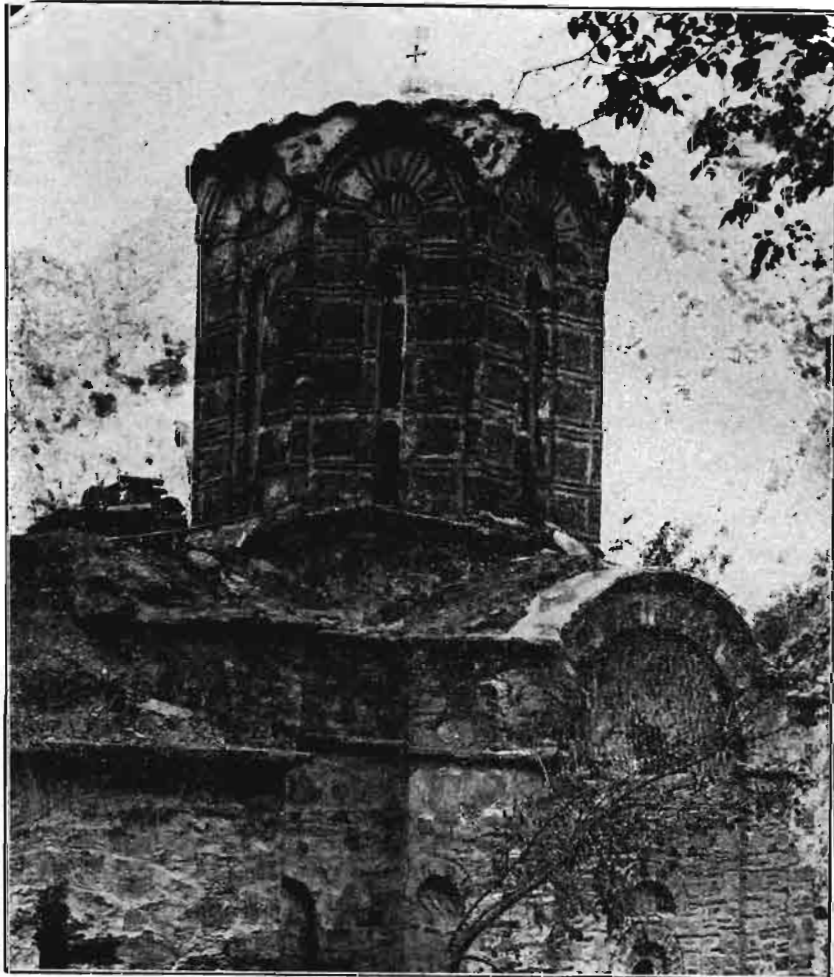

Сл. 150. Детаљ јужног ризалита.

гођен своду, али је, у исто време, занемарена једна од најглавнијих одлика старе српске архитектуре, одлика наслеђена понајвише од Византије, а то је искреност

у архитектури. Свакако да су трансепт и његови калкани лажни, свакако да су масе зидова у абсидама огромне и непотребне, али су зато полукружне нише врло пластичне, и само оне су довољне да нагласе врло велику пластичност зидних маса.

Олтарна абсида је знатно мањег пречнака него што су певничке абсиде. Ово долази отуда што је ова изве-

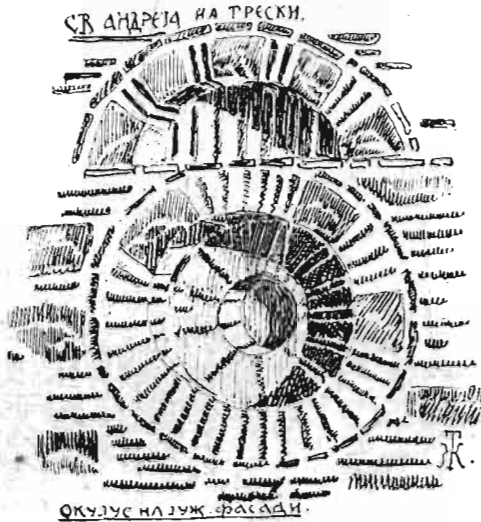
Сл. 151. Детаљ кубета.

дена на уобичајени начин, а тај је начин овде и нуждан, јер је потребно оставити места за ђакоником и проскомидију; абсида је тада још добила и пестострани облик као што је и уобичајено.

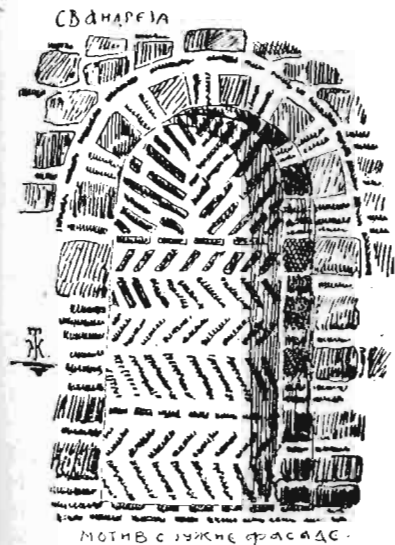
Мало час смо напоменули да је пластика зида јако наглашена. Могли бисмо рећи још и више, да је пластика

зида управо раскошна према величини цркве и према осталим декоративно пластичним елементима употребљеним на истоме објекту.

На ризалиту северном и јужном, очима што лажно представљају линије свода трансепта и у ствари представљају (што не мора бити) линије продора конхе кроз равни подужних зидова, оцртана је линија која би требала да представља линију о којој је реч, али пошто ова у конструкцији не постоји, то је она само идеално маркира, продужујући се даље у линију лизене (сл. 148, 149, 159). Многобројне нише, правоугаоне и полукружне оживљују зидне масе својим дубоким сенкама; на кубету такође, тричетвртно кружни стубови на угловима представљају ношење, јер се о њихове главе опирау архиволте, повезане међу собом тим луцима изнад којих таласаста венац (вероватно) завршује грађевину; тај таласаста венац у исто време завршује и само кубе

Сл. 152. Окулус на јужној фасади.

Сл. 153. Мотив ређања опеке на јужној фасади.

за себе, одбацујући далеко сенке својих доста истакнутих зубаца на цик-цак.

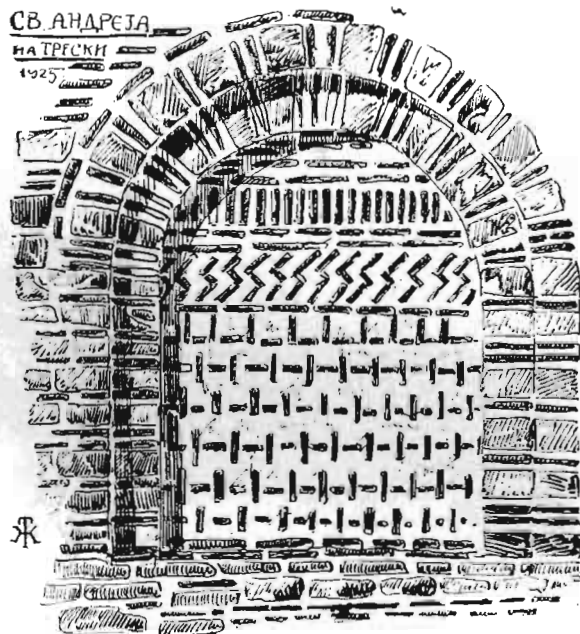
Зидне масе су већином следе; прозори су дакле малобројни. На кубету их има осам, (сл. 151.) дугачких и прилично широких и они би били довољни за убацивање светлости у цркву да нису затворени били разнобојним окнима уметнутим у оквире од гипса. Окна су зелене, жуте, плаве и обичне провидне боје и свако окно је пластично израђено на тај начин, што је у њему утиснуто по неколико пластичних концентричних кругова. И тако је црква, којој ова разнобојна стакла абсорбују и оно мало светлости остала доста мрачна.

Доле, у зидним масама по-

стоје само три прозора, три бифоре, на свакој абсиди по једна, од којих северна и јужна имају и своје окулусе, и више никаква светлост не допире у цркву.

Ове су бифоре сасвим просте. Средњи стубац им је од тесаног камена, банак — подпрозорник од дотесане плоче шкриљца а све остало од опека.

Улазна врзта са западне стране оперважена су каменим довратницима и надвратником. Две плитке нише лево и десно од ових врата оживљују западну фасаду а у исто време показују да је с обзиром на њен лажни трансепт ова црква требало да буде тробродна. Главни

Сл. 154. Правоугаона ниша на јужној фасади.

венац, који иде свугде уоколо цркве јако је истакнут а састављен је из два члана: једне танке плочице и једног дубоког трохилуса.

Ипак, као и код других цркава овога доба, архитект њен највише је полагао на њене ефекте полихромije, ефекте који у слободној природи, међу сурим стњем дају живе боје опеке, камена и малтера. О неким нарочитим редовима опеке и камена не треба говорити, ма да се ипак на местима где је зидано опеком осећа присуство извесног реда при зидању, и ако је црква зидана скоро искључиво ломљеним каменом, ретко где дотесаним и тесаним. Отуда цела површина зидова изгледа као да је рађена у једноме тону код кога се једна у другу

преливају црвена, зеленкаста и беличаста боја, а тек архиволте око многобројних прозора, главне архиволте на лажним калканима, нише, тимпанони ниша, било правоугаоних било полукружних, (сл. 152, 153, 154.) све то испуњено пажљивим ређањем опека, шарање шаховским пољима, клинасто на шав, на ластин реп и т. д. даје овоме полихромном третирању један специјалан карактер, чине од њега један манир, којим се груби зидарски материјал претвара у сликарски а полихромно лежерно третирана грађевина претвара се у чисто уметничко, сликарско дело.

Св. Андреја на Трески, судећи и по датуму задања и по архитектури његовој, изгледа да нам завршава онај велики низ византиских грађевина у старој српској архитектури, онај низ који почиње још од краља Милутина па се провлачи кроз цео тај славни период српске уметности која је у њему имала своју кулминацију. И ако Св. Андреја на Трески има на себи по мало од свега што је било дато раније он ипак не значи ни синтезу ранијих примерака, јер је за то сувише мали (а и иначе) нити значи напредак, јер се огрешио о искреност у архитектури. По овоме последњем, тежећи, ваљда за оригиналношћу, као и Св. Арханђео код Кучевишта у својој врсти, он би пре значио опадање, опадање старога које увек иде упоредо са стварањем или назирањем новог, онога што ће се створити тек доцније у Морави.

д увек је то била једна од првих брига племенитих ктитора, средњевековних српских краљева, да за свој манастир, који намере зидати, нађу место што лепше по своме природном положају а што удаљеније од људских насеља. Деспот Стеван Високи, ктитор манастира Каленића, заиста није могао изабрати место боље и погодније него што га је изабрао. Каленић лежи на самој завршетку питоме клисуре кроз коју протиче Каленићска Река у сред питомога Левча, у пределу богатоме и пуном мирисне шуме, у котлини куда оштри

ветрови не могу да досегну а на земљишту и ако не каменитом а оно здравом и оцедном.

ОСНОВА, РАСПОРЕД СВОДНИХ И КРОВНИХ ПОВРШИНА.

Конструктор основе Каленића имао је пред собом скоро потпуно разрађен тип шеме основе, коју је и сам био изабрао за своје дело: имао је пред собом и Лаза-

аборављен и немоћан, скоро савим у рушевинама, а у пола затрпан, манастир Павловац је један од оних многобројних српских средњевековних споменика који ће нам у најскоријем времену, можда, бити само предмет успомене.

Лежи на једном огранку Космаја наднесен над потоком, у средини стрмог усека који је начинио тај поток. Више њега се уздиже огромна стена, део усека, обрасла младом шумом.

Већ и сама оваква конфигурација терена доприноси много рушењу манастира, јер се брдо, при кишама и бујицама тако честим у овом планинском крају, рони и шаље доле велико комађе камена, које руши грађевину много брже него рука човечија или зуб времена.

Види се да је црква била давно запуштена и да није била никако доправљана или рестаурирана. Из њених је зидова изникао велики један брест, који ју је целу надкрилио (сл. 192).

Историјских података има врло мало који би нам могли да покажу тачан датум зидања ове цркве.

На Лангерововој аустријској генералштабној карти

